

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

ПРОБЛЕМИ ГУМАНІТАРНИХ НАУК

**Збірник наукових праць
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка**

Серія «Філологія»

ВИПУСК ТРИДЦЯТЬ ШОСТИЙ

ДРОГОБИЧ
ВИДАВНИЧИЙ ВІДДІЛ
ДДПУ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
2015

УДК 009+1+4+15+93

Д 75

Рекомендовано до друку вченою радою Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол № 15 від 19.11.2015 р.)

Збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка «Проблеми гуманітарних наук» є фаховим виданням з філософії, психології (Перереєстровано і затверджено постановою ВАК України від 1 липня 2010 р. № 1-05/5, Бюлетень ВАК України, № 7, 2010), історії (Перереєстровано і затверджено постановою ВАК України від 22 грудня 2010 р. № 1-05/8), філології (Перереєстровано і затверджено постановою ВАК України від 26 січня 2011 р. № 1-05/1).

Від 2004 р. виходять за серійним принципом: філософія і психологія – у червні, історія і філологія – у грудні.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 21249-11049Р від 27.02.2015 року Державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологія» / ред. кол. **Надія Скотна (головний редактор)**, Марія Федурко (редактор розділу) та ін. – Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2015. – **Випуск тридцять шостий.** – 234 с.

Відповідальність за достовірність наведених у публікаціях фактів, дат, найменувань, прізвищ, імен, цифрових даних несуть автори статей. Наукові статті друкуються за авторськими варіантами. Думка редакційної колегії може не збігатися з думкою авторів.

© Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 2015
© Гірняк С., Смерчко А., Філь Г. та ін., 2015
© Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2015

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Надія Скотна, ректор ДДПУ ім. Івана Франка, доктор філософських наук, професор, *головний редактор*; **Василь Винницький**, доктор філологічних наук, професор, ДДПУ ім. І. Франка; **Микола Зимомря**, доктор філологічних наук, професор, ДДПУ ім. І. Франка; **Петро Іванишин**, доктор філологічних наук, професор, ДДПУ ім. І. Франка; **Віра Котович**, кандидат філологічних наук, доцент, ДДПУ ім. І. Франка, *секретар розділу*; **Леся Кравченко**, доктор філологічних наук, професор, ДДПУ ім. І. Франка; **Людмила Краснова**, доктор філологічних наук, професор, ДДПУ ім. І. Франка; **Олена Куцик**, кандидат філологічних наук, доцент, ДДПУ ім. І. Франка; **Надія Кушина**, кандидат філологічних наук, доцент, ДДПУ ім. І. Франка; **Петро Мацьків**, доктор філологічних наук, професор, ДДПУ ім. І. Франка; **Марія Федурко**, доктор філологічних наук, професор, ДДПУ ім. І. Франка, *редактор розділу філологія*; **Ярослав Яремко**, кандидат філологічних наук, доцент, ДДПУ ім. І. Франка, *заступник редактора розділу*.

УДК 811.161.2'366.5

Б 26

Володимир БАРЧУК

МОРФОЛОГІЧНИЙ РІВЕНЬ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ТАКСИСУ

Стаття присвячена теоретичним аспектам морфології дієслова. На основі концепції граматичної надкатегорії темпоральності, в структурі якої перебувають категорії інтервалу, часу, таксису, встановлено репрезентанти таксису на морфологічному рівні, визначено статус та функціональну спроможність дієслівних граем. Дієприслівник є ядерною формою дієслова як морфологічна граема таксису з узагальненим значенням послідовності та ситаксису. У функції таксисного предиката з дієприслівником координує особове дієслово, роль таксисного предиката властива й предикативові.

Ключові слова: *темпоральність, інтервал, час, таксис, особове дієслово, дієприслівник, предикатив.*

Постановка проблеми. Граматична категорія таксису спрямована в синтаксис: для вираження темпорального порядку дій необхідна взаємодія щонайменше двох таксисних предикатів, які об'єктивно утворюють поліпредикативну структуру. Поняття таксисного предиката [2, 92 – 98, 276 – 290] визначальне для інтерпретації граматичного змісту і природи таксису, оскільки дає можливість не лише формалізувати таксисну конструкцію, а й визначити синтаксемний рівень репрезентації таксису.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Традиція розглядає таксис як семантичну [4, 234] чи функціонально-семантичну категорію [12, 867; 10, 92], природа якої визначена відповідною синтак-

сичною структурою та семантичною функцією її компонентів. Тож як на синтаксемному рівні, так і на рівні поліпредикативних синтаксичних конструкцій формальні репрезентанти таксису – набір неспеціалізованих засобів, що за певних умов (у структурі поліпредикативних конструкцій) здатні набувати функцій вираження темпорального порядку.

Суттєво, що таксис у сучасному розумінні виокремлено в межах обґрунтування статусу граматичних категорій дієслова [13]. Цілком умотивованим є пошук та характеристика морфологічних засобів його вираження [3]; навіть сформовано поняття таксисних мов, в основі якого – граматична специфіка і функції дієприслівників у різних за граматичним ладом мовах [8, 300].

З іншого боку, інтерпретація таксису прогнозована підходом до типології таксисних конструкцій. Зокрема типовою є характеристика таксису за різновидами поліпредикативних синтаксичних одиниць, наприклад, складносурядних і складнопідрядних речень, які кваліфікують як форми незалежного та залежного таксису відповідно (див.: [10]). Впадає в око, що при такому підході відбувається ототожнення синтаксичного зв'язку зі зв'язком між таксисними предикатами. Водночас обидва типи таксисних конструкцій здатні виражати ті самі значення таксису. Це засвідчує, що вказане ототожнення не має належного підґрунтя, а особливості таксисної форми об'єктивно виявляють інші типологічні ознаки.

Мета статті – розв'язати проблему статусу категорії таксису та характеристики морфологічних особливостей таксисної форми не з погляду морфологічних засобів вираження таксису, а в аспекті його морфологічної репрезентації. Це дасть змогу адекватно кваліфікувати морфологічні таксисні одиниці та, через їхню предикатну функцію, встановити таксисну спроможність поліпредикативних конструкцій. Сьогодні до таксисних часто зараховують будь-які поліпредикативні структури безвідносно до властивостей предикатів, що їх утворюють.

Сучасна граматики уточнює морфологічні ознаки дієприслівника: якщо морфологічна традиція фіксує в дієприслівника категорію часу [9, 179], то новітня концепція такий погляд спростовує: дієприслівники

«співвідносні з формами дієслів теперішнього і минулого часу, утворюючись від цих форм, проте часова співвідносність не є вираженням значень теперішнього і минулого часу» [5, 208]. Вважають, що цілком обґрунтоване заперечення в дієприслівника категорії часу є підставою для «кардинальної зміни його статусу» [6, 320].

Варто зауважити, що немає достатніх аргументів для того, щоб вважати категорію часу диференційною ознакою дієслова. Наприклад, більшість форм дієслова (інфінітив, дієприслівник, дієприкметник) не виявляє часових ознак; граматична традиція заперечує часове значення у Vf (відмінюваного дієслова) у недійсних способах (наприклад, умовному й наказовому). Опертя на час як диференційну ознаку дієслова неминуче руйнує його морфологічну структуру.

Необхідне суттєве уточнення: диференційною дієслівною категорією є темпоральність, що має статус надкатегорії, у структурі якої базовою є категорія інтервалу. Тож усім дієслівним формам властиве значення інтервалу, інші темпоральні значення (часу і таксису) виявлені спорадично, відповідно до морфологічних особливостей дієслівних словоформ. Інтервал виражає дієвість – частиномовне значення дієслова; дієвість втілює ключову дієслівну ознаку – тривання, виявлене як лінійна незворотна спрямованість моменту здійснення дії безвідносно до позиції відліку. Час як зовнішня, а не іманентна темпоральна ознака дієслова виражений у словоформі завдяки тому, що їй уже властиве тривання; час тільки інтерпретує це тривання з погляду локалізації дії на темпоральній осі. Наприклад, віддієслівні іменники не мають ознак часу саме тому, що не виражають дієвості, тобто їм не властиве значення інтервалу.

Отже, інтервал об'єднує усі форми дієслівного частиномовного класу. Пор.: *заспівувати* (інхоативність (починальність)), *заспівую*, *заспівуючи*, *заспівуючий*; *відпрацювати* (фінитивність), *відпрацюю*, *відпрацювавши*), *відпрацьований* і под. Підкреслена форма дієприкметника є штучною. Функціонально-стилістичні обмеження, що виявляє формотворення дієприкметника в українській мові, виводить його на периферію чи й за межі структури дієслова. Дієприкметник – раритетна форма української граматичної системи, це клас віддієслівних прик-

метників із майже втраченими дієслівними ознаками. З огляду на морфологічну природу дієприкметник є віддієслівним ад'єктивом, його дієслівні ознаки повністю нівельовані (див., наприклад [5, 129 – 132]). Зарахування його до дієслова на підставі аналітичних форм із зв'язкою *бути* [там само, 132], на нашу думку, недостатньо обґрунтоване. «При транспозиції дієприкметника в дієслово посилюється збережена в ньому дієслівна категорія виду», водночас «майже всі вони позначають доконаний вид» [там само]. Але втрата формальної парадигми (у нашому випадку бінарної видової опозиції) є наслідком втрати граматичного значення. Уважаємо, що віддієслівний ад'єктив при транспозиції не виражає значення виду. Наприклад, сучасна двокомпонентна категорія числа (однина/множина) відображає занепад колишньої трикомпонентної парадигми (занепад двоїни). У випадку занепаду одного з компонентів сучасної числової парадигми граматична категорія числа іменника перестане існувати; вона може зберегтися, наприклад, в системі займенникових слів, що координують із дієсловом-присудком. Число стане дієслівно-предикатною категорією. Семантично кількість (як і парність) у сучасній українській мові в структурі іменника буде виражена, але не як граматична категорія. Функціонально-семантичну нішу заповнять аналітичні форми (наприклад, іменниково-числівникові сполуки).

З іншого боку, при дієслівній транспозиції власне прикметника будуть актуалізовані значення часу і способу (як і у випадку з дієприкметником), але це з морфологічного погляду не перетворює прикметник у дієслово. На підставі рефлексії у віддієслівного ад'єктива периферійної дієслівної категорії виду зараховувати його до дієслівної аналітичної форми немає достатніх підстав. Окрім того, будь-яка транспонована форма перебуває за межами морфології в царині синтаксису; в нашому випадку транспоновані дієслова з формального і функціонально-семантичного погляду є предикатними синтаксемами.

Статус дієприслівника розглядають інакше. Дієприслівник визначено як морфологічний прислівник [5, 207 – 211]. Але звернімося до особливостей вияву дієслівними формами центральної диференційної семантики темпоральності. Дієприкметник поступово випадає з діє-

слівного складу через втрату регулярної семантики інтервалу (відсутність критично необхідної парадигми як фазових, так і кількісних значень), хоч окремі різновиди інтервалу, властиві дієприкметникові, утримують його в системі дієслова: *перечитати усі книги, перечитую усі книги, перечитуючи усі книги, перечитані усі книги* – дистрибутив; *недочитати книгу, недочитую книгу, недочитуючи книгу, недочитана книга* – недостатність (інтенсив). Упадає в око, що дієприкметник, узгоджений з іменником, втрачає дієслівну здатність керувати об'єктом у непередикатній позиції. Отож значення інтервалу зумовлене головно морфологічним складом та синтаксичною функцією, що визначають морфологічний статус дієприкметника.

Інші складники дієслівного морфологічного класу виявляють його ознаки повною мірою. По-перше, усім властиве значення інтервалу, а інтервальна парадигма представлена в інфінітива, особового дієслова і дієприслівника однаково. По-друге, кожна дієслівна форма виявляє властиву морфологічну специфіку. Інфінітив як дієслівний іменник має найвужчий спектр дієслівних ознак: окрім інтервалу, виражає значення перехідності й виду. Найбагатше дієслівне значення відмінюваного дієслова (окрім виду й перехідності, також спосіб, особа, число, рефлексивно рід); це зумовлено його присудковою функцією; зі спектру диференційної семантики темпоральності Vf властивий інтервал і час. Дієприслівник має ті ж загальні дієслівні ознаки, що й інфінітив, але виявляє особливу темпоральну семантику – таксису. Вилучення дієприслівника зі структури дієслова неможливе з двох основних причин: 1) дієприслівнику властиве базове дієслівне темпоральне значення інтервалу та він є спеціалізованою морфологічною формою вираження таксису; 2) дієприслівник, на відміну від інфінітива й дієприкметника, облігаторно виконує ключову дієслівну синтаксичну функцію – присудка. Роль прислівника для дієприслівника є вторинною та має вузькі межі [7, 25]. Втрата дієслівної функції предиката зумовлена семантичними особливостями дієприслівника і «зовні виражається у відсутності відокремлення» [1, 119]; дворядна координація, що виражає взаємозалежність між первинним і вторинним присудками, через актуалізацію семантики ознаки незмінної грамеми дієприслівника та

однобічної спрямованості його на особове дієслово, нівелюється й переходить у прилягання, а дієприслівник адвербіалізується; проте роль обставини може виконувати обмежена кількість дієприслівників певних форм, зорієнтованих на семантику способу дії – *лежачи* (але не *пролежавши*), *стоячи* (але не *ставши*), *згинаючись/зігнувшись* (але не *згинаючи/зігнувши*) і под.) [2, 93].

Диференційна для частиномовного дієслівного класу синтаксична функція присудка об'єднує Vf та Vadv (особове дієслово та дієприслівник). З цього погляду обидві форми утворюють ядро дієслівного класу: у центрі перебуває Vf як функціонально самостійний присудок, до нього наближений Vadv як дублер граматичних параметрів самостійного присудка, що дає йому змогу мати словоформне значення таксису. У дієприслівнику закладені два основні типологічні різновиди таксису: таксис послідовності та сутаксис (значення синхронності дій).

Мовознавці, які заперечують часові ознаки дієприслівника, вказують на його здатність набувати значення відносного часу, що вимірюється в інших величинах, характерних для прислівникового класу слів; «це обставинні значення одночасності, часової попередності та часової наступності, які дієприслівники виявляють щодо дії, процесу, стану основного предиката, вираженого дієсловом, а не щодо моменту мовлення» [6. 321]. Вказівка на відносне часове значення є слушною, якщо під часовим значенням розуміємо не морфологічний, а онтологічний час, оскільки відсутність зв'язку із моментом мовлення виключає можливість асоціації темпорального значення дієприслівника з морфологічним часом у виявах минулого, теперішнього чи майбутнього. Відносне часове (краще темпоральне) значення є таксисом. На цю особливість дієслова вказав Р. Якобсон, обґрунтовуючи морфологічну концепцію таксису та визначивши, що час у залежному таксисі функціонує як таксис [13, 143].

Кваліфікувати значення таксису як обставинне некоректно, оскільки воно не вказує на момент здійснення дії (наприклад, *учора*, *завтра*, *після вечері*), що характерне для обставинних темпоральних ситуантів, а на порядок співвідносних дій; таксисні предикати не є обставиною один для одного. Варто зважити, що значення сутаксису

чи послідовності можуть бути виражені синтаксичними конструкціями різного типу, наприклад, не тільки Vf – Vadv (конструкціями з дієприслівником), а й Vf – Vf (складносурядними чи складнодворядними реченнями), що виключає обставинні відношення.

Як було вказано, концепцію залежного/незалежного таксису Р. Якобсона інтерпретували спрощено, пов'язавши з синтаксичним зв'язком. Натомість морфологія дієслова визначає залежний таксис як спеціалізовану форму (дієприслівник), а незалежний таксис, представлений Vf, – неспеціалізованою таксисною формою. Тож, як Vadv, так і Vf – таксисні форми, що різняться морфологічними ознаками та темпоральними функціями, але рівноцінно залучені до формування таксисного значення як складники поліпредикативної структури.

Отже, репрезентантами таксису на морфологічному рівні є дієприслівник та особове дієслово. Дієприслівник відображає узагальнене значення таксису в бінарній опозиції сутаксису і послідовності. Дієприслівники сутаксису на *-чи* виражають синхронність дії вторинного предиката з дією первинного предиката: *працюючи, читаючи, пишучи, співаючи, йдучи* тощо, а дієприслівники послідовності на *-ши (-вши)* вказують на черговість дії вторинного предиката щодо дії первинного предиката: *принісши, усміхнувшись, зробивши* і т. ін. Наявність первинного предиката Vf експліковано дієприслівниковими суфіксами *-чи, -ши, (-вши)*. Залежний, за Р. Якобсоном, таксис виражає маркована морфологічна дієслівна форма, незалежний – універсальна. Без входження Vf у таксисну бінарну структуру вираження темпорального порядку дій неможливе. Здатність дієприслівника морфологічно виражати сутаксис чи послідовність забезпечена нульовим таксисним значенням особового дієслова, як і вторинність дієприслівникового предиката – існуванням первинного предиката. З цього погляду особове дієслово імплікує значення таксису як в позиції первинного предиката, так і в позиції рівнорядного таксису, коли обидва таксисні предикати функціонально однотипні. Наприклад: *Господиня **варила борщ**, щоразу **куштуючи** страву* і *Господиня **варила борщ** і щоразу **куштувала** страву*. В обох випадках – нерівнорядний різновид сутаксису – інтаксис (включення дії дією). Таксисні відношення визначені не

граматичним статусом компонентів, а T-періодами здійснення дій та співвідношенням їх як загальна/часткова. Дія домінантного предиката (*варила*) відзначена T-періодом, до якого входить t-період дії рецесивного предиката (*куштуючи, куштувала*). Загальна дія домінантного предиката включає часткову та семантично передбачувану дію рецесивного предиката (пор.: *підсолюючи, помішуючи, приправляючи* і т. ін.).

Така властивість дієслівних морфологічних форм, спрямованих у синтаксис (експлікувати й імплікувати семантику та структуру співвідносних компонентів), є типовою; пор. форми умовного способу: *ходив би, читав би* і под. або неспеціалізовані засоби вираження умови: наказовий спосіб (*прийди він вчасно, все б обійшлося*), ірреальний майбутній (*прийдеш – врятуєш = прийшов би, врятував би*). Функціональна спроможність виражати умову імплікована в ірреальній семантиці неспеціалізованих форм наказового способу й майбутнього часу Vf.

Функціональна таксисна спроможність дієприслівника й особового дієслова зумовлена їхньою спільною темпоральною ознакою – позицією відліку. Для Vf це темпоральна позиція мовця (т. зв. момент мовлення); для Vadv – інша (співвідносна) дія. Позиція відліку локалізує дію на темпоральній осі, хоч принципи локалізації різні: абсолютна, абстрагована щодо темпоральної осі позиція мовця (мовець перебуває поза темпоральною віссю), відносна, розташована на темпоральній осі співвідносна дія. Особове дієслово не може експлікувати значення таксису, оскільки у ньому вже формалізована позиція відліку – часове значення; дієприслівник не може експлікувати значення часу, бо формалізує позицію відліку, що виражає таксис. Дієслівна форма не може бути водночас зорієнтована на різнотипні темпоральні значення, експлікуючи різні принципи його вираження – різні позиції відліку. Відповідно дієприслівник виражає часове імпліковане значення, поєднавшись із первинним предикатом. Це можливо завдяки тому, що обидві форми виражають спрямовану лінійну дієвість – тривання, тобто мають значення інтервалу. Інтервал як значення внутрішнього тривання, що не локалізує дію на часовій осі, а є її конститутивним фрагментом (інтервал відображений вектором в межах відрізка та не пов'язаний із позицією відліку), є цілком поєднуваним в одній слово-

формі з різнотипними темпоральними значеннями часу й таксису. Завдяки цій властивості інтервал облігаторно представлений усіма формами дієслова.

Як бачимо, таксис на морфологічному рівні репрезентований двома ключовими дієслівними формами – особовим дієсловом і дієприслівником. Значення таксису – визначальна темпоральна ознака українського дієслова, разом з інтервалом виявляє дієслівну дієвість та належність словоформи до дієслівного класу. Це засвідчує ядерність дієприслівника в структурі дієслівних форм.

Щодо системи таксисних предикатів та частиномовного складу з погляду синтаксису речення можемо виокремити ще один асоційований із дієсловом-присудком морфологічний клас словоформ, здатних виконувати роль співвідносного таксисного предиката, – предикативів (предикативних прислівників) – Praed. I. Вихованець зараховує предикативи (слова категорії стану) до аналітичних дієслів [5, 119 – 122]. Вже було зазначено, що присудкові форми з дієсловом-зв'язкою *бути* є синтаксемами, а не морфологічними одиницями. Предикатив як формальний морфологічний прислівник не має парадигматичних ознак жодної з частин мови, зокрема й дієслова; водночас частиномовне значення предикативності не передбачає формальних показників граматичних значень предикативів, функціональна спеціалізація домінує над морфологічним статусом. Складаючи периферію морфології, предикативи імплікують граматичне значення предикативності: персональність (особовість), темпоральність (інтервал, час), модальність (способовість). Персональність виражена як безособовість; предикативи, на відміну від безособових дієслів-присудків (Vf_{33} – *Світає*), виявляють безособову ознаку формально. Інтервал у предикативах представлений як неозначений, тобто типологічно недиференційований, але ідентифікований як тривання, буттєвий стан: *сумно, весело, але й збито; перекопано* (мультиплікативність), *прочитано* (потенційний дистрибутив), *викохано* (достатність) тощо, а також не фіксовані словником *відспівано* (фінітивність), *недоспано* (недостатність). Дієслівні показники у віддієприкметникових предикативів хоч і нівельовано (спадок дієприкметників-ад'єктивів), морфемний дієслівний склад, як видно з прикладів, реф-

лексивно фіксує значення інтервалу. Отже, предикативи неоднорідні, але виявляють семантику неозначеного інтервалу (тривання) (відприкметникові) та його типологічних різновидів (віддієприкметникові). Це надає предикативам сему дієвості. Таким чином, предикативи – асоційовані дієслова безвідносно до творення аналітичних форм, оскільки мають значення дієвості та особи (безособовості) й імплікують завдяки синтаксичній предикатній спеціалізації значення часу і способу.

Предикативи здатні виконувати роль таксисного предиката. Наприклад: *Радісно на серці, коли повертаюся додому; Поле було зорано після того, як випав перший сніг* і под. Це ще один аргумент на користь дієслівності предикативів. Натомість, наприклад, ад'єктивні предикати не здатні входити до таксисних конструкцій.

Висновки. Можемо виснувати, що таксис має ознаки граматичної категорії, оскільки є репрезентантом одного із різновидів темпоральності – співвідносної зовнішньої дієвості. Темпоральність є диференційною дієслівною надкатегорією, у структурі якої значення інтервалу є підложжям для ідентифікації й диференціації дієслівного класу слівформ. Усі темпоральні значення представлені морфологічно. Таксис спрямований у синтаксис, але графемно і семантично репрезентує морфологічний рівень. Ядерна дієслівна форма дієприслівника експлікує значення сутаксису і послідовності, функціонально координує з особовим дієсловом та формує ядро таксисних предикатів. Дієслівні ознаки в залежності від формальної структури експлікує чи імплікує предикатив. Репрезентантами таксису на морфологічному рівні є спеціалізована графема дієприслівника (Vadv) та графеми особового дієслова (Vf) і предикатива (Praed).

Література

1. Азарова Л.Є. Дієприслівники в українській мові : статус, функціонування : монографія / Л.С. Азарова, Е.С. Сосинович. – Вінниця : Універсум-Вінниця, 2005. – 124 с.
2. Барчук В. Граматична темпоральність : Інтервал. Час. Таксис : монографія / В. Барчук. – Івано-Франківськ : Сімик, 2011. – 416 с.
3. Бондар О.І. Морфологічні засоби вираження таксису в українській мові / О.І. Бондар // Мовознавство. – 1991. – № 6. – С. 51 – 55.

4. Бондарко А.В. Теория функциональной грамматики : Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис / А.В. Бондарко. – 2-е изд. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 348 с.

5. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті : монографія / І.Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.

6. Городенська К. Дієслово. Прислівник / К. Городенська // Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська ; за ред. І. Вихованця. – К. : Пульсари, 2004. – С. 217 – 327.

7. Коць Л.М. Дієприслівник у сучасній українській літературній мові / Л.М. Коць. – К., 1964. – 164 с.

8. Недялков В.П. Типологические и сопоставительные аспекты анализа зависимого таксиса (на материале нивхского языка в сопоставлении с русским) / В.П. Недялков, Т.А. Отаина // Теория функциональной грамматики : Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис. – 2-е изд. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – С. 296 – 319.

9. Русанівський В.М. Дієслово / В.М. Русанівський // Граматика української мови. Морфологія / О.К. Безпояско, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – С. 157 – 242.

10. Семенова Н.В. Семантика таксиса : концептуалізація і категоризація / Н.В. Семенова. – Великий Новгород, 2002. – 265 с.

11. Слободинська Т.С. Таксис в українській мові : універсальні характеристики та специфічні риси / Т.С. Слободинська. – Вінниця : ПП Балюк І.Б., 2011. – 404 с.

12. Храковский В.С. Анкета для описания таксисных конструкций / В.С. Храковский // Типология таксисных конструкций. – СПб. : Знак, 2009. – С. 865 – 882.

13. Jakobson R. Shifters, Verbal Categories, and the Russian Verb / R. Jakobson // Selected Writing: Word and Language / ed. S. Rudy. – The Hague : Paris : Mouton, 1971. – P. 130 – 147.

Барчук Владимир. Морфологический уровень репрезентации таксиса. Стаття посвящена теоретическим аспектам морфології глагола. На основанні концепції граматическої свержкатегорії темпоральності, в структурі котрої розположені категорії інтервала, времени, таксиса, установлені репрезентанти таксиса на морфологическом уровне, определен статус и функциональный потенциал глагольных граммем. Деепричастие является ядерной формой глагола как морфологическая граммема таксиса с обобщенным значением последовательности и сутахсиса. В функции таксисного предиката с деепричастием координирует личный глагол, функция таксисного предиката свойственна и предикативу.

Ключевые слова: темпоральность, интервал, время, таксис, личный глагол, деепричастие, предикатив

Barchuk Volodymyr. The morphological level of representation of taxis. The article deals with the theoretical aspects of the verb morphology. On the base of conception of the grammar super-category of temporality, which includes the structural categories of interval, tense and taxis; the taxis representatives on the morphological level are defined; and the status and functional potential of the verb grammemes are determined. The participle is the central form of the verb grammeme as a morphological grammeme of taxis with the generalized meaning of sequence co-taxis. The finite verb and predicative as morphological forms have the features of the taxis predicate.

Key words: temporality, interval, tense, taxis, finite verb, participle, predicative.

УДК 811.161.2'42:821.161.2-058.237 «18»

Г 51

Світлана ГІРНЯК

**ТЕКСТИ ГІМНІВ І. ГУШАЛЕВИЧА,
П. ЧУБИНСЬКОГО, І. ФРАНКА
ЯК ВЗІРЦІ СОЦІОЛЕКТУ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ**

У статті схарактеризовано ідейно-тематичний зміст, засоби художнього вираження та мовні особливості українських гімнів: галичанина, москвофіла І. Гушалевича «Мир вам, браття!» (1848 р.), що був актуальним у Східній Галичині аж до перших десятиліть ХХ ст., наддніпрянця П. Чубинського «Ще не вмерла України і Слава, і Воля» (1862 р.), який став Державним символом України, галичанина І. Франка «Вічний революціонер» (1880 р.). Доведено, що згадані тексти є засобом збереження національної ідентичності особистості й суспільства, а їхній мовний аналіз дає змогу простежити парадигму українського гімну як жанру громадянської лірики.

Ключові слова: мова, соціолект, інтелігенція, гімн, І. Гушалевич, П. Чубинський, І. Франко.

Постановка проблеми. Українська ідея впродовж ХІХ століття жила й розвивалася, її творила національно-свідома частина народу (інтелігенція) для всього народу. Мета українського національного мовотворення в культурно-історичному процесі була значною мірою зорієнтована на збереження національної ідентичності особистості та спільноти й реалізувалася, зокрема, засобами соціолекту української галицької інтелігенції. В. Чапленко писав: «...український народ, в особі, звичайно, його інтелігенції, ... з такою любов'ю творив укра-

їнську літературну мову. Справді, навряд чи ще в історії якої іншої літературної мови були факти такої самозреченої відданості «мовній справі», як в історії української літературної мови! Не в одного бо діяча, а десятків і сотень їх ця справа була головною справою в їхній діяльності, і не одну кару вони прийняли за неї!» [6, 12].

Актуальність дослідження вбачаємо в тому, що системний аналіз текстів українських гімнів І. Гушалевича, П. Чубинського, І. Франка допоможе окреслити їхній ідейно-тематичний зміст, виявити особливості соціолекту української інтелігенції другої половини ХІХ ст., оскільки в часі свого створення ці тексти виконували функцію вербального символу субкультури української галицької інтелігенції, а згодом стали символом національної єдності, ідентичності та Держави.

Мета розвідки – схарактеризувати ідейно-тематичний зміст, засоби художнього вираження та мовні особливості текстів українських гімнів І. Гушалевича, П. Чубинського, І. Франка.

Взірцями соціолекту української галицької інтелігенції другої половини ХІХ ст. як засобу збереження національної ідентичності особистості та спільноти вважаємо поетичні тексти українських гімнів: галичанина, москвофіла І. Гушалевича «*Мир вам, браття!*» (1848 р.), наддніпрянца П. Чубинського «*Ще не вмерла України і Слава, і Воля*» (1862 р.), галичанина І. Франка «*Вічний революціонер*» (1880 р.).

Гімн – це урочистий музичний твір на слова символічно-програмного змісту, вживаний здебільшого як символ держави (поряд з іншими атрибутами: прапором, гербом тощо). Еволюціонував цей жанр із культових пісень; набувши світського характеру, виявляє пов'язаність із урочистими подіями загальнонаціонального значення, з офіційними церемоніями, демонстраціями тощо. Поряд із згаданою запозиченою лексемою вживається й питомо українське слово – «славень» [1, 157].

Державний Гімн України «*Ще не вмерла Україна*» офіційно прийнятий після проголошення незалежності України. Слова написав П. Чубинський (1862 р.), а музику – М. Лисенко, яку потім редагував М. Вербицький. Свого часу в ролі національних гімнів використовувалися також «*Заповіт*» (слова Т. Шевченка, музика полтавського аматора

Г. Гладкого. Зауважимо, що варіанти музики до твору 1868 р. написали М. Лисенко та М. Вербицький), *«Не пора»* (слова І. Франка, музика Д. Січинського), *«Вічний революціонер»* (слова І. Франка, музика М. Лисенка).

Коротко окреслимо мовний портрет кожного з авторів, тексти яких ми обрали для аналізу. Іван Гушалевич (1823 – 1903 рр.) – галицький поет, письменник, політичний діяч, видавець, греко-католицький священник, теолог, москвофіл, один із найбільших прихильників язичія, виходець із селянського середовища Тернопільщини. Навчався у Василянській гімназії в Бучачі та Генеральній греко-католицькій семінарії у Львові. 1848 р. семінарист І. Гушалевич видав у Перемишлі свою першу збірку *«Стихотворенія Івана Гушалевича»*. Цього ж року він закінчив семінарію і став одним із членів Головної Руської Ради, учасником Собору руських учених, одним із засновників Галицько-Руської Матиці. З 1849 р. І. Гушалевич був редактором часописів *«Новини»*, *«Пчола»*, учителем руської мови у Львівській (Домініканській) гімназії. У 1855 – 1862 рр. він парох сіл Іванівці та Князівське Перегінського деканату (тепер Івано-Франківська область). 1860 р обрано послом до Галицького крайового сейму, а 1867 р. – і Райхсрату (парламенту) у Відні. У 1862 – 1889 рр. І. Гушалевич працював катехитом і професором у І Львівській (Академічній) гімназії, після чого вийшов на пенсію. Помер І. Гушалевич у Львові, похований на Личаківському кладовищі [3].

Іван Франко у статті *«Іван Гушалевич»* розкриває історію з'яви найвідомішого твору Гушалевича, що став гімном: *«Ми не знаємо, який був щодо часу написання його перший твір, але ім'я Гушалевича вилетіло на Галицьку Русь і ще далі уперве разом із піснею «*Мир вам, браття*»*. Ми можемо досить докладно зміркувати, коли була написана ця пісня. Коли правда те, що подає його некролог, що сю пісню співано уперве на семінарському обході цісарських іменин, тобто дня 7 (по новому стилю 19) мая 1848 р., а в пісні згадано вже про *«свободу молодую»*, тобто правдоподібно про знесення панщини, яке dokonано патентом із 16 н. ст. цвітня, то будемо мати означені межі, в яких повстала ця пісня, що сталася в 1848 р. немов девізом русинів, їх націо-

нальним гімном, здобула собі відразу широку популярність, була навіть окремою карткою видана і роздана в Празі руською делегацією на слов'янський з'їзд іншим представникам слов'янства, присутнім на тім з'їзді» [5, 7 – 74].

Під час першого виконання гімну «*Мир вам, браття!*» 19 травня 1849 р. І. Гушалевич виступив із палкою промовою на захист рідної мови, що справило на присутніх велике враження. Уперше українська мова забриніла в Сеймі саме з його уст. І. Гушалевич блискуче (що визнали й польські політики) промовляв тут на її захист 17 квітня 1866 р. В австрійському парламенті 1868 р. залишився сам-один, всі інші українські послы склали мандати. І там виступав сміливо, чим пробудив респект до себе навіть у середовищі опонентів [7]. Життєвий шлях і діяльність І. Гушалевича відображає суспільно-політичну та мовну ситуацію Східної Галичини з середини ХІХ – до початку ХХ ст. Він належав до першої хвилі української галицької інтелігенції, соціолект якої формувався під впливом москвофільства. І. Франко писав: «Гушалевич не був самотнім здібним та талановитим чоловіком, якого – ще вжию вульгарного вислову – пожвакало і виплювало наше москвофільство. Яків Головацький, Іван Наумович, Ізидор Шараневич, Антін Петрушевич і многи інші зазнали сеї долі» [5, 8]. З приводу неконструктивності і згубності цього напрямку розвитку української культури в Галичині говорить І. Франко у вже згадуваній статті: «Москвофільство було тоді пануючим напрямом чи, радше, пануючим настроєм галицьких русинів. [...] Правда, ті радикально-москвофільські заходи розбивалися, з одного боку, о байдужість публіки, яка ані руш не хотіла засмакувати в тій, переважно і щодо змісту обскурантній літературі, а з другого боку, о опір властей» [5, 56].

Адресатом мовленнєвої взаємодії у творчості та діяльності І. Гушалевича був широкий загаль, інтелігенція, до яких він доносив ідею української культури і Слова, ідею збереження української ідентичності.

*Мир Вам, браття, всі приносим,
Мир – то наших вітців знак.
Миру з неба всі ми просим,*

Чи багатий чи бідняк.
 Разом руки собі даймо
 І як браття ся любім.
 Одні другим помагаймо,
 До одної цілі йдім!
 І рознесем пісень нову
 Гей далеко в чужину
 І свободу молодую
 Повітаєм, як весну

Серед мовних засобів аналізованого тексту вірша-гімну «*Мир вам, браття!*» звертаємо увагу передусім на означення його адресата – «*браття*», вираженого похідним збірним іменником від «*брати*» (пор. *квіти* і *квіття*, *віти* і *віття*) зі значенням ‘єдність людей за ознакою землі, крові, спільної мети, любові, взаємодопомоги’. Не можемо трактувати цей елемент як галицький, оскільки виявляємо його не лише в текстах галичан, а й буковинців (Ю. Федькович) і наддніпрянців (Панас Мирний, Іван Карпенко-Карий та ін.). Зокрема, початок «Думи» Івана Мазепи («*Всі покою щиро прагнуть, / А не в один гуж тягнуть, / Той направо, той наліво, / А всі браття – то-то диво!*») містить це слово, у козаків теж було поширеним звертання до особи соратника, однодумця, побратима «*пане-брате*» або до товариства «*пани-браття*» – як синонім до «*панове товариство*» чи й просто «*браття*». Отже, можна припустити, що вибір автором звертання «*браття*» був усвідомленим актом, оскільки слово це відоме в Україні здавна.

Виокремлюємо в тексті низку елементів соціолекту: розмовні галицькі форми: «*вітців*», «*руки собі даймо*», «*ся любім*», «*одні другим*», «*до одної цілі йдім*», «*рознесем пісень*», «*повітаєм*»; біблійне «*мир вам*», адже поняття «*мир*» є одним із ключових Христової Благовісті і неодноразово вживаним у тексті Святого Письма, зокрема, в Євангелії святого Луки, розділ 24, вірш 36 [2, 136]. Суттєво, що в тексті гімну ця ідіома звучить як рефрен, у ній передано основну ідею вірша – об’єднання земель і спільноти, її цілісність, єдність, соціальна злагода, свобода та процвітання.

Український етнолог, фольклорист, поет, громадський діяч, дослідник побуту, звичаїв, говірок та народних вірувань українців, наддніпрянець Павло Чубинський (1839 – 1884 рр.) є автором тексту гімну України, написаного 1862 р. й опублікованого у львівському журналі «Мета» за 1863 [8, 271 – 272]. Галицький священик, громадський діяч і знаний композитор Михайло Вербицький (1815 – 1870 рр.) написав музику до вірша і водночас підкоректував текст. Нотний і вербальний тексти гімну опубліковано 1865 р., після чого пісня набула популярності як у Східній Галичині, так і в Наддніпрянщині. 1917 р. її вперше використано як державний гімн. Після здобуття Україною незалежності 15 січня 1992 року музичну редакцію гімну офіційно ухвалила Верховна рада України; слова гімну затверджено «Законом про Гімн України» від 6 березня 2003 року. Сьогодні перший куплет та приспів пісні є одним із головних державних символів України поряд з Прапором і Гербом. Історія тексту гімну «*Ще не вмерла Україна*» та його модифікації засвідчує, що адресат ніколи не змінювався – це українська спільнота в сукупності всіх її соціальних верств, об'єднана спільною ідеєю української державності та суверенітету. Як і в попередньо аналізованому тексті, цей адресат окреслено так само – «*браття*», «*браття молодії*». До нього автор звертається повсякчас як до суб'єкта мовленнєвої взаємодії, апелює до його історичної пам'яті про славне минуле, утверджує віру в майбутнє українського народу, вважаючи творцем власної історичної долі, ціна якої – жертвна праця й самовіддана боротьба.

Мовні засоби аналізованого тексту П. Чубинського з правками М. Вербицького виявляють синкретизм наддніпрянського і галицького варіантів соціолекту української інтелігенції, тож фіксуємо такі галицькі елементи в тексті: «*душу й тіло ми положим*», «*доленька наспіє*», «*праця щира*», «*ще ся розляже*», «*за Карпати відоб'ється*». Мету збереження національної ідентичності і самосвідомості забезпечує використання в тексті іменникової форми – вокатива «*браття*» і його відповідника у займенникових формах «*нам*», «*ми*», «*нашу*», дієслівних «*запануєм*», «*положим*», «*покажем*», «*станем*», «*не дамо*», що надає тексту на рівні створення й одноосібного прочитання інтенцію заклику,

спонуки, а на рівні його функціонування у колективному виконанні – обітниці, клятви. Причому це заклик до оборони, а не нападу, до «кривавого бою» на своїй етнічній території («від Сяну до Дону»), який забезпечить спільноту від чужинців і загарбників. Промовистими в контексті загальної ідеї вірша є зменшувально-пестливі форми «наші вороженьки», «сторонці», «доленька»; ідіоми – «як роса на сонці», «бій кривавий», «рідний край», «козацький рід», а також наявність у тексті, поруч із висловленим мілітарно-оборонним кличем, образу миру як мети для спільноти – «усміхнеться доля», «Чорне море ще всміхнеться», «дід Дніпро зрадіє», «доленька насніє», що підкреслює неагресивність, миролюбність, волелюбність українців як провідні їхні ментальні ознаки.

Перший варіант тексту гімну П. Чубинського.

*Ще не вмерла Україна, ні слава, ні воля,
 Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля!
 Згинуть наші вороженьки, як роса на сонці,
 Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці!
 Душу й тіло ми положим за нашу свободу
 І – покажем, що ми, браття, козацького роду!
 Гей-гей, браття милі,
 Нумо братися за діло,
 Гей, гей, пора встати,
 Пора волю добувати!
 Ой, Богдане, Богдане, славний наш гетьмане,
 Нащо оддав Україну ворогам поганим?!
 Щоб вернути її честь, ляжем головами,
 Наречемось України славними синами.
 Душу й тіло ми положим за нашу свободу
 І – покажем, що ми, браття, козацького роду!
 Спогадаймо тяжкий час, лихую годину,
 тих, що вміли умирати за нашу Вкраїну,
 Спогадаймо славу смерть лицарства-козацтва!
 Щоб не стратить марно нам свого юнацтва!
 Душу й тіло ми положим за нашу свободу
 І – покажем, що ми, браття, козацького роду!*

[8, 271 – 272].

Варіант тексту гімну П. Чубинського з правками М. Вербицького.

*Ще не вмерла України ні слава, ні воля.
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші вороженьки, як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.
Душу, тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.
Станем, браття, в бій кривавий від Сяну до Дону,
В ріднім краю панувати не дамо нікому;
Чорне море ще всміхнеться, дід Дніпро зрадіє,
Ще у нашій Україні доленька наспіє.
Душу, тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.
А завзяття, праця щира свого ще докаже,
Ще ся волі в Україні піснь гучна розляже,
За Карпати відоб'ється, згомонить степами,
України слава стане поміж народами.
Душу, тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.*

В історії національних гімнів України чільне місце займає «Гімн» Іван Франка (1856 – 1916 рр.), більше відомий під назвою «Вічний революціонер» [4, 22 – 24]. Уперше надрукований у газеті «Praca» від 3 червня 1882 року, під назвою «*Hymn. Wicznyj rewolucjoner*» (латинською абеткою), за підписом Мугон (під цим псевдонімом І. Франко опублікував у періодичних виданнях багато поезій, які потім увійшли до першого та другого видань збірки «З вершин і низин») [4, 417]. Адресатом тексту є насамперед українська інтелігенція, оскільки зміст вірша формулює програму дій і діяльності для представників інтелігенції, визначає її історичне, соціально-культурне призначення – бути революціонером, тобто тим, хто робить переворот, відкриває нові шляхи розвитку в якій-небудь галузі, адже саме такі історичні виклики стояли перед українською інтелігенцією у час створення вірша.

Текст вірша розглядаємо як взірць соціолекту української галицької інтелігенції обстежуваного періоду, форма і зміст якого визначають його ідейно-тематичне спрямування та, відповідно, мовні засоби.

Елементами галицького діалекту в тексті є: фонетичні – «огень», «се голос», «тая сила», «мільони»; лексичні – «розповився», «дніє», «пільма»; «лаштовані», «муштровані»; синтаксичні – «о власній», «від тисяч літ» тощо. Активно використовує автор книжну лексику: «поступ», «дух», «наука», «думка», «воля», «лавина», «руїна», «пролог», «революціонер», «тюремні», «муштровані», «гармати», «мільони», «шпійонське», а також синтаксичні конструкції з узагальнювальним словом «скрізь» («Голос духа чути скрізь: По курних хатах мужицьких, По верстатах ремісницьких, По місцях недолі й сліз»), з різними типами підпорядкування («Хоч від тисяч літ родився, Та аж вчора розповився І о власній силі йде»); нетранслітеровані елементи: «*De Profundis* (З глибин)»; антиномії: «ні ... тортури, ні ... мури, ані війська ..., ні гармати, ні шпійонське ремесло»; «він не вмер, він ще живе», «не ридать, а добувати», «хоч синам, як не собі».

Із збірки «З вершин і низин»
 DE PROFUNDIS (З ГЛИБИН)
 ГІМН

Замість пролога
 Вічний революціонер –
 Дух, що тіло рве до бою,
 Рве за поступ, щастя й волю, –
 Він живе, він ще не вмер.
 Ні попівські тортури,
 Ні тюремні царські мури,
 Ані війська муштровані,
 Ні гармати лаштовані,
 Ні шпійонське ремесло
 В гріб його ще не звело.
 Він не вмер, він ще живе!
 Хоч від тисяч літ родився,
 Та аж вчора розповився
 І о власній силі йде.
 І простується, міцніє,
 І спішить туди, де дніє;

*Словом сильним, мов трубою,
Міліони зве з собою, –
Міліони радо йдуть,
Бо се голос духа чуть.
Голос духа чути скрізь:
По курних хатах мужицьких,
По верстатах ремісницьких,
По місцях недоли й сліз.
І де тільки він роздасться,
Щезнуть сльози, сум, нещастя,
Сила родиться й завзяття,
Не ридать, а добувати,
Хоч сиnam, як не собі,
Кращу долю в боротьбі.
Вічний революціонер –
Дух, наука, думка, воля –
Не уступить пітьмі поля,
Не дасть спутатись тепер.
Розвалилась зла руїна,
Покотилася лавина,
І де в світі тая сила,
Щоб в бігу її спинила,
Щоб згасила, мов огонь,
Розвидняючийся день?*

1880 [4, 22 – 24].

Отож, реконструкція моделі соціолекту української галицької інтелігенції другої половини ХІХ ст. за текстами українських гімнів – москвофіла І. Гушалевича «*Мир вам, браття!*» (1848 р.), наддніпрянця П. Чубинського «*Ще не вмерла України і Слава і Воля*» (1862 р.), галичанина І. Франка «*Вічний революціонер*» (1880 р.) – допомогла виявити світоглядно-ментальні цінності та настанови української спільноти з провідною ідеєю націо- і державотворення та затвердження їх у мовних елементах соціолекту. Ми з'ясували, що тексти українських гімнів виконували функцію об'єднання спільноти не лише на рівні змісту, а й на рівні утвердження єдиних норм української літературної мови того часу.

Література

1. Гімн // Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р.Т. Гром'яка, Ю.І. Коваліва, В.І. Теремка. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 752 с.
2. Євангеліє згідно святого Луки // Новий Завіт Господа нашого Ісуса Христа. З додатком псалмів. – Торонто : Видавництво «Еванджел байбл транс-лейторс енд міністріс», 1991. – 488 с. – С. 85 – 136.
3. Мельник І. Іван Гушалевич – автор першого гімну галицьких русинів / Іван Мельник [Електронний ресурс] // Zbruc. – 4 грудня. – 2013. – Режим доступу : <http://zbruc.eu/node/16238>.
4. Франко І. Поезія / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. – К. : Наукова думка, 1976. – Т. 1. – С. 22 – 24; 413 – 488.
5. Франко І. Іван Гушалевич / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. – Т. 35 : Літературно-критичні праці. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 7 – 74.
6. Чапленко Василь. Українська літературна мова її виникнення й розвиток (XVII – 1917 р.) / Василь Чапленко ; Український Технічний Інститут у Нью-Йорку, катедра українознавства. – Нью-Йорк : друкував А. Орел, 1955. – 330 с.
7. Чорновол І. Народні гімни України і Львів [Електронний ресурс] / І. Чорновол. – Режим доступу : <http://history-ua.livejournal.com/73653.html>.
8. Чубинський П. Ще не вмерла Україна / П. Чубинський // Мета. – 1863. – № 4. – С. 271 – 272.

Гирняк Сетлана. Тексты гимнов И. Гушалевича, П. Чубинского, И. Франко как образца социолекта украинской интеллигенции второй половины XIX века. В статье дана характеристика идейно-тематического содержания, средств художественного выражения и языковых особенностей украинских гимнов: галичанина, москвофила И. Гушалевича «Мир вам, братья!» (1848 г.), который был актуальным в Восточной Галичине и в первом десятилетий XX в., надднепрянца П. Чубинского «Ещё не умерла Украины и Слава, и Воля» (1862 г.), который стал Государственным символом Украины, галичанина И. Франко «Вечный революционер» (1880 г.). Доведено, что упомянутые тексты являются средством сохранения национальной идентичности личности и общества, а их языковой анализ позволяет проследить парадигму украинского гимна как жанра гражданской лирики.

Ключевые слова: язык, социолект, интеллигенция, гимн, И. Гушалевич, П. Чубинский, И. Франко.

Hirnyak Svitlana. Texts of anthems by I. Hulashevych, P. Chubynskyi, I. Franko as sociolect models of Ukrainian intelligentsia of the second half of the 19TH century. In the article we characterise ideological thematic content and artistic expressive means and linguistic peculiarities of Ukrainian anthems: that by a Galician moscovophile I. Hulashevych «Peace be with you, brethren» (1848) which was popular in eastern Galicia up to the first decades of the twentieth century, by Central Ukrainian P. Chubynskyi «Ukraine's Glory and Freedom have not perished yet» (1862) which became the state symbol of Ukraine, by a Galician I. Franko «Eternal revolutionary» (1880). We consider the above mentioned texts to be the means of preserving the national identity of an individual and the society and their linguistic analysis will allow to trace the paradigm of the Ukrainian anthem as a genre of civic poetry.

Key words: language, sociolect, intelligentsia, anthem, I. Hulashevych, P. Chubynskyi, I. Franko.

УДК 811.161.2:81'42

Г 74

Ірина ГОЦИНЕЦЬ

МОВНИЙ ОБРАЗ ЧОРНОБИЛЯ У ПОЕЗІЇ ІВАНА ГНАТЮКА

*У статті простежено типи актуалізації, лексичну валентність і контекстні асоціативно-семантичні зв'язки номінації **Чорнобиль**, охарактеризовано особливості пізнання її внутрішньої форми й семантико-асоціативного потенціалу, основних зв'язків між цим стрижневим асоціативом-архісемою та низкою об'єктів дійсності, які він позначає та з якими смислово корелює у мовотворчості І. Гнатюка. Системний розгляд цих аспектів дав змогу констатувати індивідуальну норму функціонально-семантичної реалізації образу **Чорнобиль** у ідіостилі письменника.*

***Ключові слова:** асоціат-архісема, асоціативно-семантична підпорядкованість, асоціативно-семантичні зв'язки, метафоризація, негативна аксіологізація, парадигматичні і синтагматичні зв'язки, процес детермінологізації, текстове контрастування.*

***Постановка проблеми.** Мова віршів про чорнобильські події показово відбиває моральні й соціально-екологічні умови, що склалися в Україні після екологічної катастрофи. Про це свідчить нове (порівняно з поезією інших жанрово-тематичних різновидів) наповнення чорнобильського словника, його одновекторна (за незначними винятками) негативна аксіологізація.*

*Пізнання внутрішньої форми й семантико-асоціативного потенціалу номінації **Чорнобиль** дає можливість встановити основні зв'язки між стрижневим асоціативом-архісемою та низкою об'єктів дійсності,*

які вона позначає та з якими смислово корелює, виявити корпус семантично підпорядкованих їй слів та словосполучень (напр., *атомна станція, аварія, реактор, четвертий блок, саркофаг, руїна, зона, зона відчуження, огорожа, дріт, радіація, радіаційний/радіоактивний, атом, нукліди, радіонукліди, стронцій, цезій, плутоній, руїна, вогонь, пожежа, пекло* тощо).

Дистрибутивна ознака, яка вирізняє образ *Чорнобиль* у корпусі інших концептуально важливих мовно-естетичних знаків, – те, що його можна: а) чітко хронологізувати; б) «наживо» простежити механізми метафоризації та аксіологізації.

Власна назва *Чорнобиль* – це ім'я, стрижнева номінація однойменної АЕС, одна з найчастотніше вживаних і найбільш продуктивних із погляду текстотворення одиниць чорнобильської поезії. Дослідження лексичної валентності, контекстних зв'язків дають змогу вичленувати кілька напрямів асоціативно-семантичної реалізації цього слова.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Синтагматичні та парадигматичні зв'язки концептуальних мовних знаків, складників різнотипних систематизованих угруповань слів засвідчують продуктивність, актуальність функціонально-стилістичного підходу до розгляду мовних явищ, що стимулює активне вивчення семантичного потенціалу й обширу слова у художньому тексті. У працях цього типу здійснено наукову інтерпретацію експлікантів мовної картини світу, висвітлено особливості задіяння та реалізації цих мовних одиниць у процесі творення художньої образності як репрезентативного рівня ідіостилістики твору, продемонстровано шляхи та засоби перетворення номінативних значень в образні, символічні тощо (С.Я. Єрмоленко [6], Л.О. Пустовіт [8], Л.О. Ставицька [9], Г.М. Сюта [11], С.П. Бибик [1] та ін.).

До категорійних ознак поетичної семантики належить *асоціативність*. Теоретичні засади цього поняття розроблено в працях Ш. Баллі, О.О. Потебні, В.В. Виноградова, Б.О. Ларіна та поглиблено у дослідженнях І.Є. Грицютенка, З.Т. Франко, В.М. Русанівського, С.Я. Єрмоленко, В.А. Чабаненка, Л.О. Ставицької, Л.О. Пустовіт, М.І. Голянич, О.О. Селіванової. Саме з поняттям асоціативності дослідники (Н.П. Бу-

тенко [2], Л.П. Дідківська [4], С.П. Бибик [1], Н.С. Дужик [5], Ж.В. Марфіна [7] та ін.) пов'язують також аперцепційні особливості «створення основи конкретно-чуттєвого сприйняття художнього тексту, коли слово чи сполучення, група слів відсилають читача до знайомих йому реалій, з якими пов'язані зорові, звукові, дотикові, мовно-культурні асоціації».

Мета статті – простежити типи актуалізації, лексичну валентність та контекстні зв'язки номінації *Чорнобиль* у мовотворчості І. Гнатюка, що в комплексі дасть змогу констатувати індивідуальну норму асоціативно-семантичної реалізації цього образу в ідіостилі письменника.

Під впливом потужних екстралінгвальних чинників за надзвичайно короткий проміжок часу номінація *чорнобиль* розширила свій асоціативно-семантичний ареал, стала концептуальним мовно-часовим знаком і знайшла відображення у мові поетичних творів І. Гнатюка.

В аналізованих поетичних текстах письменника *Чорнобиль* – це також метонімічне позначення *України*. Мовно-поетичне узагальнення досвіду зумовило асоціативно-семантичне ототожнення образів *Україна* та *Чорнобиль*, зокрема в асоціативній парадигмі «трагедія, горе, біда, лихо»: *І Чорнобиль болем України вічно буде мучити мене* (Гнатюк НЛ, 82).

Через образ *Чорнобиль* на поетичний дискурс проектується також авторська оцінка тогочасної ідеологічної ситуації, зокрема висвітлення чорнобильських подій у ЗМІ, рівень поінформованості населення про суть і масштаби трагедії: *Спить Чорнобиль, приспаний олжею, / Як в гіпнозі: велено – і спить* (Гнатюк ХД, 115); *З кляпом в роті – спокій берегла / І збирала вісті про Чорнобиль, / Як жебрачка крихти зі стола* (Гнатюк НЛ, 87).

Символічного звучання в цьому контексті набуває образ *дві гвоздики*: *Коли нам «правдівська» стаття / Подарувала дві гвоздики. / Не три, як личило б, а дві! / Зловісний натяк на Чорнобиль* (Гнатюк ХД, 124). Семантику смерті, імпліковану в усталеній ритуальній символіці парної кількості квітів, підтримує метафора *зловісний натяк на Чорнобиль*.

Поетичне узагальнення ситуації, коли недостатня поінформованість про суть і масштаби трагедії викликає страх, паніку, знаходить вияв у химероморфізації, хтонізації образу Чорнобиля через негативно конотовані номінації *привид, примара, грипозний сон, молох, смерч* тощо. Об'єднавчими стрижнями для цього ряду слугує сема 'загроза, небезпека' та негативна експресія. Пор.: *Неначе привид у вікні, / Стоїть Чорнобиль перед нами* (Гнатюк ХД, 115); *Смертельним смерчем зробиться Чорнобиль* (Гнатюк ХД, 126).

Важливою одиницею чорнобильського словника є також відтопнімний прикметник *чорнобильський*. У мові поезії І. Гнатюка він розвиває широке коло сполучуваності, у рамках якої змінює зміст від мовного маркера територіальної належності до образної характеристики реалій, явищ, подій, людей тощо. Найчастотніші дистрибути такого епітетного поля у досліджуваних поетичних творах – це:

– іменник *зона*: *Над нами час із заступом стоїть / Як мародер з Чорнобильської зони* (Гнатюк ХД, 115);

– абстракти експресивного змісту – *біда, біль, боління, печаль* тощо: [бджоли] *так гудуть і нишпорять довкола, мов на зло чорнобильській біді* (Гнатюк НЛ, 84); *Дарма, що в лісі холодно, – іду, / Цілую кожну сосонку очима, – / Він пережив Чорнобильську біду, / Але його краса неопалима* (Гнатюк, НЛ, 82); *за первородний гріх в чорнобильській печалі судитимуть усіх* (Гнатюк НЛ, 18).

У поетичних творах І. Гнатюка асоціативно багатоаспектними постають також образи *реактора й саркофага*. Негативну оцінність реалії *реактор* максималізують асоціативні ототожнення *реактор – змії, монстр*, на підставі яких оформлюються хтонічні порівняння на зразок: *Все так негадано звершилось: / Вогонь з реактора – як змії* (Гнатюк НЛ, 14). *Саркофаг* як номінація – компонент асоціативно ускладнених метафоричних образів та контекстів із загальним значенням 'каяття', 'запустіння', 'тривога', 'випробування' тощо: *Понімили села і причали / Де стояв реактор – саркофаг, – / Ті, що атом з Прип'яттю вінчали / Криводушно каються в гріхах* (Гнатюк НЛ, 82).

У мовостилі І. Гнатюка зафіксовано мовно-естетичне вираження такого фрагмента чорнобильської дійсності, як *вибух* (контекстний

синонім поняття *аварія на Чорнобильській АЕС*). Його текстове розгортання супроводжується асоціатом *ніч*, пор.: *Той вибух (знітилася ніч!) / Як грім із ясної блакиті. / Здавалося, гори навсібіч/ Сахнуться, звісткою прибиті* (Гнатюк ХД, 116); *Ти й тоді мовчала, Україно, / Як почула вибух уночі* (Гнатюк НЛ, 87).

Асоціативне ототожнення чорнобильської катастрофи з вибухом і пожежею, що стала наслідком цього вибуху, зумовлює частотність використання слова *вогонь* у складі епітетних структур із загальним значенням 'катастрофа', 'небезпека', 'лихо', 'смерть', 'трагедія' тощо.

Коло означень, які в чорнобильській поезії розвиває дистрибут *вогонь*, очолює прикметник *атомний*. Ця стилістично нейтральна за своїм первинним значенням термінолексема (пор.: *атомний* – «Прикм. до **атом**.// Пов'язаний із використанням енергії атома» [10, 71] під впливом екстралінгвальних факторів, а також унаслідок стійкої асоціативної та контекстуальної сполучуваності з іменником *вогонь* послідовно розвиває негативно-оцінний зміст. Пор. у мовостилі І. Гнатюка: *Тривожуся, що атомні вогні / Вже блискавками крешуть над тобою; Зоря Полин, відома з Одкровення, / Упала в Прип'ять атомним вогнем; Не дай нам, Боже, каятись в одчаї, / Не дай прозріти в атомнім вогні.*

У поетичних творах І. Гнатюка в асоціативно-семантичну парадигму образу *вогонь* входять також назви співвідносних із *вогнем* деноатів (*полум'я, спалах, заграва, пожежа, пекло, попіл* тощо), які експресивно корелюють з абстрактами *біль, тривога страх* і відповідно до цього набувають традиційного для чорнобильської поезії негативного забарвлення. Пор.: *Тоді ще тихо Прип'ять спала. / Чорнобиль вдалині дрімав, / коли страхітлива заграва / вкраїнське небо розірвала – / і мертвим край навіки став* (Гнатюк НЛ, 15), *Впаде на нас, розверзнутий громово / Вже двічі падав, вивержений з надр / Земного пекла – третій раз не схибить* (Гнатюк ХД, 126).

Семантичний розвиток закріпленої в суспільній та мовній свідомості українців асоціації «радіація – небезпека, загроза для здоров'я, життя» стимулює виокремлення поетичного мотиву *хвороба, смерть від радіації*. Його лексичними й семантичними корелятами в мові аналізованої поезії І. Гнатюка стали поняття *жертва, вірус, отруєння,*

дієслова *заразити*, *труїтися* тощо. Вони підпорядковуються лексемі *радіація* (а також її гетеронімінативам *стронцій*, *цезій*, *атом*) у структурах генітивної метафори (*жертва радіації*, *чума радіації*), дієслівних образах (*стронцій заразив*) і т. ін., пор.: *Ті чорні сосни – я їх обмину, то жертви радіації вже мертві* (Гнатюк НЛ, 82); *Земля в премудрості азів, – / Поцілував її і стронцій. / Мене, як вірус, заразив* (Гнатюк НЛ, 90); *Так ціле літо у страшиному / Піску труїлись, очевидно* (Гнатюк ХД, 122).

Відтворюючи засобами поетичної мови об'єктивну картину після-аварійної ситуації, автор концептуалізує *стронцій*, *цезій* як образи тотального екологічного забруднення довкілля, його радіаційного отруєння: *Нема орачів на ньому / Ні злаків – лише трава... / Засохне, як хліб на сонці, / Запечене кров'ю серцець, / Те поле засіяв стронцій, / Страшніший за всяку смерть* (Гнатюк НЛ, 85), *Ліс почорнів од стронцію – не можна / позбутись в ньому розпачу свого, / і солов'ї, співаючи тривожно, / іще живим одспівують його* (Гнатюк ХД, 120); *обминути цезій, / Що падає з чорних віт* (Гнатюк ХД, 116).

У мові досліджуваних творів зафіксовано й неординарні, оказіональні типи асоціативного розгортання номінацій *стронцій* та *цезій*. Наприклад, його зумовлює включення в індивідуально модельований асоціативно-образний ряд *стронцій / цезій – небезпека – поцілунок*: *Земля в премудрості азів, – / Поцілував її і стронцій. / Мене, як вірус, заразив* (Гнатюк НЛ, 90).

Пор. сакралізацію образу *стронцій* через його алюзивне співвіднесення з образом страждання в асоціативно-образному ряду *Чорнобиль – стронцій – пробите ребро*: [Чорнобиль – І. Г.] *Вічно буде пам'яттю судити / Тих, що розп'яли його в огні, / Із ребра, що стронцієм пробите, / Кров його тектиме по мені* (Гнатюк НЛ, 89).

Ще одне наукове поняття, активно адаптоване мовою чорнобильської поезії і представлене в мовостилі І. Гнатюка, – це *атом*. Негативна аксіологія системно уживаного щодо нього епітета *страшний* із стрижневою семою 'небезпечний' – це наслідок усвідомлення автором масштабів радіаційної небезпеки, неконтрольованості атомного розпаду. Пор.: *світ потрапив у немилість страшиного атома. Амінь* (Гнатюк

НЛ, 12). Засвідчену в епітетах негативну оцінність образу *атом* кульмінує його химероморфізація у порівнянні *як / мов звір*. Пор.: ***Страшного атома, як звіра, / Чорнобиль випустив у світ*** (Гнатюк ХД, 116).

Мовний образ *Чорнобиля* у художньому баченні І. Гнатюка нерозривно пов'язаний з актуалізацією образу *зона*. Номінація *зона* в значенні «територія відчуження з заборонаю проживання людей, що виникла внаслідок екологічної чи технологічної катастрофи» [10, 382] – ознака новітнього чорнобильського словника. В індивідуальному дискурсі І. Гнатюка відбито асоціативно-семантичне поглиблення мотиву «зона – мертвий простір», який забезпечують образи з нульовим рівнем виявлення *звукової семантики*. Стилїстична та граматична форма їхньої текстової реалізації – найрізноманітніша, спільним об'єднувчим фактором є сема 'безлюдність' та негативна оцінність, пор.: ***Те поле приспала тиша / Тривожна, як в дні чуми*** (Гнатюк НЛ, 85); ***Понімили села і причали / Де стояв реактор-саркофаг, – / Ті, що атом з Прип'яттю вінчали / Криводушно каються в гріхах*** (Гнатюк НЛ, 82).

Виправдано значне функціонально-оцінне навантаження має у мові розглядуваної поезії номінація *ніч* – назва частини доби, коли, власне, і стався вибух на реакторі четвертого енергоблока Чорнобильської АЕС. Відбиваючи об'єктивну часову картину описуваних подій, ця лексема виявляє послідовно реалізовану асоціативну суміжність:

– із поняттям *вибух*: ***Ти й тоді мовчала, Україно, / Як почула вибух уночі*** (Гнатюк НЛ, 87); ***Той вибух (знітилася ніч!) / Як грім із ясної блакиті. / Здавалося, гори навсібіч / Сахнуться, звісткою прибиті*** (Гнатюк ХД, 116);

– із образом чорнобильського простору, гетерономінативом якого є топонім *Чорнобиль*: ***Як всю ніч нечутно і незримо / Вісь Землі в Чорнобилі скрипить*** (Гнатюк НЛ, 82);

– із сакральним маркованим образом страждання *хрест*: ***Христос Воскрес! – чи то його великдень, / Чи страсна ніч на атомнім хресті?*** (Гнатюк ХД, 117).

У поезії І. Гнатюка зафіксовано вторинну номінацію *Чорнобиля* як символу страждання. Це сакральним маркований образ *хрест*, пор.:

Та **Чорнобиль** вічно берегтима / **хрест своєї чорної біди** (Гнатюк НЛ, 89). Поетичну логіку цього зв'язку підтверджує епітетна сполука *розірнутий Чорнобиль*, пор.: *А мікрофони... Господи прости: / Четвертий рік розірнутий Чорнобиль / Ніяк не може захисту знайти* (Гнатюк, 82). Колективне усвідомлення незахищеності, безпомічності перед некерованою стихією атомної енергії закумуляовано у вислові *не може захисту знайти*.

«Чорнобильська» мовно-поетична практика семантичного розгортання образу *хвороба* – це також негативно забарвлені епітетні сполуки: *Гірка зоря, що на Чорнобиль / Упала нагло, як стріла, / Крилом зловісної хвороби / Усіх нас, мабуть, опекла* (Гнатюк НЛ, 32); мовно-естетично освоєні медичні терміновживання: *Адже ми жертви лейкемії, / Від неї ліків ще нема, – / Як меч караючий тяжіє* (Гнатюк НЛ, 86).

Функціонально навантажена в аналізованій поезії також лексема *кров*. Її послідовна сполучуваність з дієсловом *текти* створює образ кровотечі як асоціативного конкретизатора образу хвороби: [*Чорнобиль*] *Вічно буде нам'яттю судити / Тих, що розп'яли його в огні / Із ребра, що стронцієм пробите, / Кров його тектима по мені* (Гнатюк НЛ, 89). У наведеному поетичному фрагменті І. Гнатюка гетероніміатив *кров* накладається на сформований в українській та світовій літературі як знак найвищої міри страждання біблійний образ *пробите ребро*. В авторській інтерпретації він нарощується словом *стронцій*, набуваючи модифікованого вигляду *пробите стронцієм ребро*.

Висновки. Здійснений розгляд засвідчує функціонально-семантичне та аксіологічне навантаження номінації *Чорнобиль* в ідіостилі І. Гнатюка як концептуально важливому фрагменті української поетичної мови на сучасному етапі її розвитку. Поетична мовотворчість автора переконливо відбиває концептуалізацію лексеми *Чорнобиль* як константи сучасної національної мовної свідомості.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в дослідженні асоціативно-образних зв'язків номінації *Чорнобиль* та їх аналізі у поетичних творах інших українських письменників.

Джерела

1. Гнатюк І. Нове літочислення: Вірші та поеми / І. Гнатюк. – К. : Рад. письменник, 1990. – 199 с.
2. Гнатюк І. Хресна дорога: Вірші та поеми / І. Гнатюк. – К. : Укр. письменник, 1992. – 190 с.

Література

1. Бибик С.П. Словник епітетів української мови / С.П. Бибик, С.Я. Єрмоленко, Л.О. Пустовіт. – К. : Довіра, 1998. – 431 с.
2. Бутенко Н.П. Словник асоціативних означень іменників в українській мові / Н.П. Бутенко. – Львів : Вид-во при Львів. держ. ун-ті «Вища школа», 1989. – 324 с.
3. Гоцинець І.Л. Взаємодія асоціативності та образності у семантичній структурі слова / І.Л. Гоцинець // Філологічні науки : зб. наук. праць. СумДПУ ім. А.С.Макаренка. – Суми, 2008. – С. 20 – 26.
4. Дідківська Л. Ієрархія асоціативних рядів у малій прозі Володимира Винниченка / Л. Дідківська // Літературознавчі студії. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2001. – С. 317 – 322.
5. Дужик Н.С. Образно-асоціативне поле як типологічна ознака орнаментальної прози Миколи Хвильового / Н.С. Дужик // Семантика мови і тексту : матеріали V Міжнар. наук. конф. – Івано-Франківськ : Плай, 1996. – Ч. 2. – С. 72 – 74.
6. Єрмоленко С.Я. Синтаксис віршової мови : (на матеріалі української радянської поезії) / С.Я. Єрмоленко. – К. : Наук. думка, 1969. – 93 с.
7. Марфіна Ж.В. Про питання класифікації мовних асоціацій / Ж.В. Марфіна // Слово. Стыль. Норма : [зб. наук. праць, присвяч. 65-річчю з дня народження док. філол. наук, проф. С.Я. Єрмоленко / відп. ред. Н.М. Сологуб]. – К., 2002. – С. 136 – 140.
8. Пустовіт Л.О. Словник української поезії другої половини ХХ століття : монографія / Л.О. Пустовіт. – К. : УНВЦ «Рідна мова», 2009. – 243 с.
9. Ставицька Л.О. Мовні засоби вираження наскрізного образу як елемента індивідуальної естетичної системи / Л.О. Ставицька // Семасіологія і словотвір : зб. наук. праць. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 98 – 102.
10. Словник української мови : [в 11 т.] / [редкол. : І.К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. I – XI.
11. Сюта Г.М. Чорнобиль – константа української мовно-поетичної свідомості / Г.М. Сюта // Мовознавство. – 2007. – № 4 – 5. – С. 44 – 49.

Гоцинець Ирина. Словесный образ Чернобыля в поэзии Ивана Гнатюка. В статье прослежены типы актуализации, лексическая валентность и контекстные ассоциативно-семантические связи номинации *Чернобыль*, схарактеризованы особенности познания его внутренней формы и семантико-ассоциативного потенциала, основных связей

между этим стержневым ассоциативом-архисемой и рядом объектов действительности, которые он обозначает и с которыми на уровне смысла коррелирует в речетворчестве И. Гнатюка. Системное рассмотрение этих аспектов позволяет констатировать индивидуальную норму функционально-семантической реализации образа *Чернобыль* в идиостиле писателя.

Ключевые слова: ассоциат-архисема, ассоциативно-семантическая подчиненность, ассоциативно-семантические связи, метафоризация, негативная аксиологизация, парадигматические и синтагматические связи, процесс детерминологизации, текстовая контрастность.

Hotsynets Iryna. Verbal image of *Chernobyl* in the poetry of Ivan Hnatiuk. The article deals with the problem of types, lexical valence and contextual associative-semantic relationships of nomination *Chernobyl*. The knowledge of its inner form and semantic-associative capacities, the establishment of key relationships between this main associate-archeseme and a number of objects of reality have been characterized, which it represents and with which it semantically correlates in Ivan Hnatiuk's poetry. A systemic consideration of these aspects allows to state the individual norm of functional-and-semantic realization of concept *Chernobyl* in author's idiostyle.

Key words: associate-archeseme, associative-semantic subordination, associative-semantic relationships, metaphorization, negative axiologization, aradigmatic and syntagmatic relationships, process of determinologization, text contrast.

УДК 811.161.2'81'373.3

К 73

Віра КОТОВИЧ

**ГАЛИЧИНА XIV СТОЛІТТЯ:
ПРИНЦИПИ НОМІНАЦІЇ ПОСЕЛЕНЬ ОПІЛЛЯ
ТА БОЙКІВЩИНИ**

*У статті проаналізовано ойконіми історико-етнографічних земель Галичини – Опілля та Бойківщини, – уперше засвідчених в історичних документах XIV ст. Розглянуто чотири групи ойконімів – архаїчні посесивні утворення на **-*jь**, відпатронімні назви поселень на **-ичі**, присвійні деривати з суфіксом **-ів** та відмікротопонімні (відапелятивні) ойконіми. З'ясовано, що заснування та номінація практично всіх ойконімів, уперше зафіксованих документами XI ст., здійснювалася набагато раніше – ще в княжий період. Доведено, що на час пізнього середньовіччя топонімійна система Галицької землі була вже повністю сформована.*

Ключові слова: *Галичина, Опілля, Бойківщина, ойконім, слов'янська автохтонна особова власна назва, принцип номінації.*

Постановка проблеми. Чим далі в глибину віків сягає виникнення власної назви на позначення географічного об'єкта, тим більше затемнений його зміст [14, 10]. Власні географічні назви України у лексичній системі мови налічують невизначену кількість одиниць, повного їх переліку досі не укладено. Тож передчасно вести мову про системне синхронне й діахронне вивчення та про комплексний аналіз усіх одиниць, які формують топонімійний простір країни [15, 3]. Однак регіональне вивчення української топонімії загалом та ойконімії зок-

рема ведеться щонайменше кілька десятиріч. І ойконімія Галичини, завдяки архаїчності заселення краю, опрацьована чи не найповніше.

Галичина пізнього середньовіччя – густо заселена територія України, велика частина поселень якої заснована і номінована ще в давньоукраїнській або й дописемний період. Однак сьогодні відсутність писемних історичних документів не дає достатніх підстав однозначно стверджувати про час заснування населених пунктів краю. Фіксація ж ойконіма в архівних документах XIV ст. – ознака того, що поселення кілька десятиріч чи навіть сторіч уже існувало. Не випадково П. Сіреджук, досліджуючи заселеність Прикарпаття, переконує, що майже всі прикарпатські оселі XIV – XV ст. – давньоруські [22, 104]. Сказане, зрозуміло, стосується не лише Прикарпаття, але й усієї Галичини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні Галичина – це Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська (крім північної частини) області України. Сучасна та історична ойконімія цих та суміжних земель була об'єктом вивчення низки ономастів: Я. Рудницького (географічні назви Бойківщини) [40], С. Грабця (географічні назви Гуцульщини) [34], З. Штібера (топонімія Лемківщини) [42], Я. Залеського (місцеві назви Тернопільщини) [44], Є. Черняхівської (топонімія Львівщини) [31], Д. Бучка (ойконімія Покуття) [3], М. Габорака (ойконімія Прикарпаття) [6], М. Худаша (одноосібно та у співавторстві з М. Демчук – українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів) [27; 28; 29; 30], В. Котович (ойконімія Опілля) [13], І. Волянюк (ойконімія Північної Тернопільщини) [5], В. Яція (ойконімія Івано-Франківської обл.) [32] та інших дослідників.

Мета статті – простежити, ойконіми яких топонімотвірних моделей засвідчено в історичних джерелах XIV ст., які принципи та способи номінації поселень використовувалися при найменуванні галицьких населених пунктів Опілля й Бойківщини.

Порівняно з княжим періодом, в архівних документах XIV ст. ширше засвідчено назви населених пунктів, більшою є кількість джерельних матеріалів, із яких можна почерпнути інформацію. Однак пізнє середньовіччя – це час, коли Галичина стала об'єктом воєнних суперечок між Польщею, Угорщиною та Литовською державою. 1349

року польські феодали, очолювані Казимиром III, захопили галицькі землі, а це аж ніяк не сприяло заснуванню тут нових поселень. Тож зрозуміло, що першофіксації XIV ст. – це назви тих населених пунктів, які вже були засновані в попередні віки, але з різних причин не потрапили до давніх літописів.

Нами опрацьовано архівні документи XIV ст. («Akta grodzkie i ziemskie» [33]; «Matricularum Regni Polonia Summaria» [37]; «Materjały archiwalne wyjęte głownie z Metryki Litewskiej od 1343 do 1607 roku» [38]; «Zbiór dokumentów małopolskich» [45]; «Źródła dziejowe» [46]) етнічних теренів Галичини у межах сучасного Опілля (населені пункти Перемишлянського р-ну Львівської обл., поселення, розташовані на північ від Дністра Миколаївського та Жидачівського р-ів Львівської обл., Рогатинського й Галицького р-ів Івано-Франківської обл., і поселення на північ від Дністра і на захід від р. Золота Липа Бережанського, Підгаєцького і Монастириського р-ів Тернопільської обл.) та Бойківщини (поселення, локалізовані в межах сучасних Дрогобицького, Самбірського, Сколівського, Старосамбірського, Стрийського, Турківського р-ів Львівщини, Долинського, Рожнятівського р-ів Івано-Франківщини). У писемних пам'ятках XIV ст. виявлено 32 ойконіми, що й зараз побутують на території Опілля та 46 назв теперішніх бойківських поселень.

Об'єктом сьогоденішнього розгляду стали чотири ойконімотвірні моделі: архаїчних посесивів на **-*jь**, відпатронічних утворень на **-ичі** (<-*itji), давніх присвійних ойконімів на **-ів** (<-*ovь) та відапелятивних (відмікротопонічних) ойконімів.

Загальновідомо, що словотвірний архетип на **-*jь** походить ще з часу племінного співжиття слов'ян праслов'янської епохи, формування якого сягає праїндоевропейської доби [14, 101]. У XII – XIII ст. цей формант уже перестав виконувати топонімотвірну роль, тож спродуковані в подальшому за цією моделлю ойконіми кваліфікуватимемо як утворені за аналогією до архаїчних, уперше засвідчених у документах XIV ст., але відомих щонайменше з часів Галицького чи Галицько-Волинського князівств. Слушною є думка Д. Бучка, що всі ойконіми Карпат і Прикарпаття на **-*jь**, незалежно від часу їх першої фіксації в

документах, виникли не пізніше кінця XIII ст. Таке визначення часу функціонування цих архаїчних назв знаходить своє підтвердження передусім у старому типі їх твірних основ, виражених давньослов'янськими чи давньоукраїнськими композитними, рідше відкомполітними іменами [2, 257].

На теренах Опілля такими є ойконіми *Бибель* [1375 р. – *Bibel* – 33 II, 6] – посесив на **-*jь** від особової назви (далі – ОН) **Бибель* < **Бытибель* та *Тустань* [1395 р. – *Tustan* – 33 XII, 671] – посесив на **-*jь** від ОН **Тустань* < **Тухостань*. Жоден із названих антропонімів не зафіксований у відомих нам ономастиконах, тому й обросли назви поселень народною етимологією так щільно, що ойконім *Бибель* (пізніше *Библо*) видався немилозвучним (йому приписувався вплив апелятива *библо* / *бидло*), а так як засноване поселення на березі річки *Бибельки*, то 1947 року перейменували його на *Набережне*. Ойконім *Тустань* перейменований не був, але численні перекази говорять про словосполучення *ту стань*, тож сьогодні по всій Галичині продовжують народжуватися ергоніми на зразок *Ту Стань*, тобто *тут зупинися*. Гіпокористики *Бибель* та *Ту стань* чітко прочитуються в основах названих ойконімів, а імена-комполіти, від яких вони походять, можемо реконструювати, зважаючи на аналогічні компоненти в інших комполітних іменах (комполіти *Быт[u]-*, *-бить*: *Butmar* [41 I, 295], *Radobyt* [43, 72]; *Бел[u,-o]*, *-бе[u]ль*: *Niedabil* [41 IV, 36], *Белизар*, *Белослав* [12, 70]; *Тухо-*: *Tuchomir*, *Tuchomysl*; *-стань*: *Nestan*, *Stanimir* [43, 86], *Станимиръ* [7, 458]).

З певним застереженням можемо зарахувати до давньоукраїнських посесивних утворень на **-*jь** і ойконім *Вербіж* [1375 р. – *Wierzbansch* – 33 V, 12]. М. Худаш уважає, що первісну назву поселення слід читати як *Вербяжъ*, отже, це посесив на **-*jь** від ОН **Вербягъ* або **Вербяга*. Учений так реконструює ці антропоніми вслід за М. Малец [36, 99], яка польські антропоніми на **-'ага (-ęga)** **Lubięga*, *Racięga* виводить із ойконімів *Lubięż*, *Raciąż* [3, 106]. Д. Бучко не відкидає відантропонімного походження ойконіма *Вербіж*, однак припускає можливість його утворення і від апелятива *вербіж* «зарості верби», пор. *верняжок* «вербняк, зарості верби» [11 I, 380]. Суфікс **-іж** відбиває посиленість

номінованої ознаки, він походить від давнього **-eǫь**, що є континуантом праслов'янського **-*egjo** [3, 93].

Писемні історичні джерела XIV ст. фіксують три ойконіми Бойківщини на **-*jь**. Та попри те, що сьогодні всі вони є відомими поселеннями і мають статус міст, до того ж в ономастиконах засвідчено імена-комполіти, що стали базовими для двох із них, – досі походження кожного з ойконімів ще супроводжується народноетимологічною легендою. Йдеться про *Борислав* (очевидно, в документах, писаних давньою українською мовою, ця назва у відповідності з законами української мови вживалася з фінальним м'яким **-ль**, але під впливом польської канцелярії цей формант зник [2, 257 – 258]) [1387 р. – *Boryslaw* – 37 IV, 330] – посесив на **-*jь** від слов'янської автохтонної композитної власної особової назви *Бориславъ* [26, 38] (за народною легендою *Борислав* – *бори славі*); *Самбір* [1390 р. – *Sambor Nova Olim Pohonicz* – 33 VI, 2]; 1398 р. – *Zambor* – 33 VII, 39] – посесив на **-*jь** від слов'янської автохтонної композитної власної особової назви *Самборъ* [17, 171] (за народноетимологічною версією *Самбір* – *сам бір*) та *Дрогобич* [1378 р. – *Drohobicz* – 35 I, 536] – посесив на **-*jь** від слов'янської автохтонної композитної власної особової назви **Дрогобитъ* (пор. компоненти *Дорого-* (*Дрого-*, *Драго-*): *Дорогобугъ*, *Дорогомилъ* [17, 457], *Drahobul*, *Drahobud*, *Drahomil*, *Drahomir*, *Drahorad* [43, 75], *Nedrah*, *Setidrah*, *Sobedrah* [43, 75] та *-битъ*: *Битомиръ* [19, 12], *Radobyт* [43, 72]) (за народним переказом *Дрогобич* – *другий Бич*).

Найчастотнішими в документах XIV ст. є ойконіми на **-ичі** (<**-*itji**). Вони, як стверджує О. Купчинський, теж дуже давні й асоціюються з первіснообщинним ладом, з дворищною системою господарювання [14, 20]. В основах більшості з таких назв вживаються давньослов'янські (давньоукраїнські) композитні, відкомпозитні та відапелятивні імена, зрідка – імена церковно-християнські. Початки виникнення ойконімів на **-ичі** дослідники відносять до праслов'янського періоду, а територію поширення цих назв кваліфікують як одну з найдавніше заселених. Архаїчність таких ойконімів підтверджується їх побутуванням на автохтонних землях усіх слов'ян, а також ранньою фіксацією цих назв у найдавніших писемних пам'ятках від X ст. Заснованими ще

в давньоукраїнський період, однак уперше засвідченими писемними джерелами XIV ст. на Опіллі є такі ойконіми: *Браничі* [1374 р. – *Branicze* – 38, 194] – у назві поселення відображено патронім *Браничи*, утворений від ОН *Брань* [17, 25] < *Бранивой*, *Бранимиръ* [17, 25], *Лютобрань* [17, 116]; *Пановичи* [1395 р. – *oraz doline Popowicz* – 45 VI, 133] < патронім *Пановичі* < ОН *Пань* [17, 148] < *Панславъ* [17, 147]; *Ушковичи* [1392 р. – *Uszkowice* – 33 II, 34] < патронім *Ушковичі* < ОН *Ушко*, *Uszko* [41 V, 523].

На Бойківщині таких назв поселень набагато більше. Це ойконім *Бісковичі* [1375 р. – *Buskowusze* – 33 VIII, 14], у назві якого відображено патронім *Бісковичі*, утворений від ОН *Бѣско* (*Бѣсокъ*) [26, 135] < *Бесъ* [4, 12]; *В'яцковичі* [1395 р. – *Wieckowice* – 333 VI, 19] < патронім *В'яцковичі* < ОН *В'яцко* (*Więcко* [41 VI, 74]) < *В'яцъ* (*Więc* [41 VI, 74]) < *В'яцеславъ* [17, 55], *В'яцемиль*, *В'яцеславъ* [17, 54]; *Гортиничі* [1387 р. – *Hortynusze* – 37 IV, 336] < патронім *Гортиничі* < ОН *Гортина (< *Гордина) < *Гордеборъ*, *Гордиборъ*, *Гордомиль* [17, 61]; *Рітеровичі* [1323р. – *Rytherowicze* – 45 IV, 901] < патронім *Рітеровичі* < ОН *Рітер; *Воютичі* [1353 р. – *Wojuticki* (у документі йдеться про антропонім, а не про назву поселення, а це означає, що поселення на той час уже існувало) – 45 IV, 946] < патронім *Воютичі* < ОН *Воюта < *Вой* (*Woj* [41 VI, 77]) < *Воиборъ*, *Воигостъ*, *Воимиръ*, *Воиславъ* [17, 45], *Боживой*, *Боривой*, *Будивой* [17, 18, 22, 28]; *Корнеловичі* [1375 р. – *Cornielowice* – 45 IV, 1026] < патронім *Корнеловичі* < ОН *Корнел(ь)* < *Корнелій* [23, 69]; *Купновичі* [1377 р. – *Chirnowicze* – 45 IV, 1033] < патронім *Купновичі* < ОН *Купно (пор. *Куплений* [9, 113]); *Мединичі* [1395 р. – *Medenice*, *Medenicze* – 33 III, 60] < патронім *Мединичі* < ОН *Медина < *Мед* [17, 121]; *Новошичі* [1377 р. – *Nowoszczusze* – 45 IV, 103] < патронім *Новошичі* < ОН *Новош* (*Nowosz* [41 IV, 81]) < *Новосил*, *Новослав* [19, 71]; *Радилловичі* [1375 р. – *Radylowice* – 45 IV, 1026] < патронім *Радилловичі* < ОН *Радило* < *Радъ* [17, 154; 9, 23] < *Радивой*, *Радиградъ*, *Радимиль*, *Радимиръ*, *Радобудъ* [17, 162, 163], *Bohurad*, *Domarad* [43, 83]; *Стрільковичі* [1390 р. – *Strzelkowicze* – 33 VI, 2] < патронім *Стрїлковичі* < ОН *Стрїлко* (*Strzałko* [41 V, 228]) < *Стрїль* (*Strzał* [41 V, 228]) < *Стрезилють, *Стрежилють; *Тустановичі*

[1387 р. – *Thustanowicze* – 37 IV, 323] < патронім *Тустановичі* < ОН *Тустан < *Тутостанъ, *Тугостанъ; *Чайковичі* [1349 р. – *чайковець* (катоїконім) – 24 II, 530] < патронім *Чайковичі* < ОН *Чайко* [9, 125], *Чайка* [9, 125] < *Чай < *Bolečaj*, *Bohusaje*, *Dobročaj* [28, 366].

У документах XIV ст. засвідчено ойконіми із суфіксом **-ів (<-овъ)**. Виникнення цієї давньої загальнослов'янської ойконімної моделі припадає на період пізньої слов'янської колонізації, тобто на період формування феодальних відносин, утворення класового суспільства. Посесивна модель на **-ів (<-овъ)** бере свої початки ще в праслов'янській епосі й підтвердженням її архаїчності може бути існування міста *Києва* в першій половині I ст. н. е. С. Роспанд уважав, що експансивність посесивів на **-овъ**, **-евъ**, **-инъ** з'являється у XII ст. і пізніше, коли починають відмирати посесивні назви на **-*јь** [39, 83]. У той час основною формою існування суспільства стає приватна власність на землю та засоби виробництва. У назвах поселень відбивається належність землі чи населеного пункту конкретній особі, а за словотвірною семантикою ці назви є тотожними з архаїчними загальнослов'янськими назвами на **-*јь**.

Документи XIV ст. вперше фіксують такі опільські ойконіми з формантом **-ів (<-овъ)**: *Баранів* [1364 р. – *Baranow* – 33 II, 4] – присвійне утворення від ОН *Баранъ* [17, 8]; *Дунаїв* [1386 р. – *Dunajow* – 33 II, 22] < ОН *Дунай* [17, 80]; *Носів* [1395 р. – *Nosow* – 45 II, 133] < ОН *Носъ* [17, 139] < *Носимиръ*, *Носиславъ* [17, 139]; *Подусів* [1368 р. – *Podusow* – 33 II, 18] < ОН *Подусъ*, пор. *Подусъ* [1, 228]; *Чагрів* [1394 р. – *Чагрово* – 21, 54] < ОН *Чагоръ < *Чарногоръ, *Частогоръ (пор. інші композитні імена із складом *Ча-* препозитивного компонента: *Чадоборъ*, *Чарнославъ*, *Частоборъ* [17, 204, 205] та з постпозитивним компонентом *-горъ*: *Cieczugor*, *Dalegor* [41 II, 163]). Рід *Чагрів* відомий з історії Галицького князівства часів Ярослава Осмомисла (1153 – 1187 р.).

Структурно близькими до утворень на **-ів (<-овъ)** є посесиви на **-ин**: *Колоколин* [1394 р. – *Колоколинъ* – 21, 54] < ОН *Колокола, пор. *Колоколь* [26, 190].

На Бойківщині посесивним дериватом на **-ів (<овь)**, вперше засвідченим документами XIV ст., є *Болозів* [1370 р. – *Blossew* – 45 IV, 1005] < ОН *Болоз.

Номінація розглянутих нами ойконімів здійснювалася через відображення в їх назвах зв'язку з найменуванням окремої особи (посесивні ойконіми на **-*їь** та на **-ів (<овь)**) або групи людей (відпатронімні ойконіми на **-ичі**). Значно меншою є кількість давніх поселень Галичини, іменованих через відображення в їх назвах зв'язку з назвами інших географічних об'єктів. Цей принцип номінації реалізовувався найчастіше шляхом перенесення назв примітних на місцевості об'єктів на виниклі поруч з ними поселення. Тобто ойконіми типу *Гора*, *Брид*, *Долина* утворено не безпосередньо від апелятивів, а через посередництво однойменних мікротопонімів. У писемних джерелах XIV ст. такими є назви галицьких поселень *Городище* [1376 р. – *Crodiscze* – 38, 5] – утворення від мікротопоніма *Городище*, мотивованого апелятивом *городище* «поселення, укріплене валами і ровами» [25 II, 136]; «місце, де колись був город» [8 I, 108]; *Руда* [1394 р. – *Рода* – 21, 54] < мікротопонім *Руда* < апелятив *руда* «болото з іржавою водою» [18, 52]; «іржаве болото на березі» [16, 248]; «іржаве багно, болото» [10, 258]; *Устя-Зелене* [1349 р. – *Uscie Zielone* – 45 III, 74] < мікротопонім *Устя* < апелятив *устя* (*устє*) «місце, де струмок впадає в річку» [20, 152] + атрибутивний компонент *зелений* із вірогідним означенням кольору.

На Бойківщині за такою ж моделлю утворено ойконіми *Озимина* [1395 р. – *in Ozutyni* – 45 IV, 1122]; у назві поселення відображено характерну ознаку місцевості, на якій населений пункт було засновано. Ойконім утворено від мікротопоніма *Озимина*, мотивованого апелятивом *озимина* «сходи або посіви озимих культур» [25 V, 654]; *Монастирець* [1377 – 1387 рр. – *Monastherzecz* – 45 IV, 1043] – на назву поселення перенесено назву збудованого об'єкта сакрального характеру. Ойконім утворено від мікротопоніма *Монастирець*, мотивованого апелятивом *монастирець* < *монастир* «релігійна громада ченців або черниць, що з належними їй землями та капіталами становлять церковно-господарську організацію; церква, будівлі й територія, належні цій

громаді» [25 IV, 794]. Ойконімів аналізованої моделі на теренах Галицької землі у XIV ст. було менше, бо на той час при творенні ойконімії головну роль відігравав не зв'язок з назвами інших географічних об'єктів, а людський чинник.

Висновки. Отже, у XIV ст. топонімійна система Галицької землі була вже сформованою. Гадаємо, що всі ойконіми, фіксовані історичними документами того часу, були заснованими ще в княжий період. На це прямо вказують як суфікси, за допомогою яких вони утворені, так і слов'янські автохтонні особові власні імена, що послуговували етимонами для ойконімів.

Галичина XIV ст. засвідчена в давніх документах ще й першофіксаціями ойконімів іншого взірця: *Бережани* (1375 р.), *Кнісело* (1392 р.), *Кологори* (1389 р.), *Крупсько* (1394 р.), *Поточани* (1375 р.), *Угорці* (1375 р.), *Рогізно* (1323 р.), *Ступниця* (1377 р.), *Чемеринці* (1392 р.) тощо. Про них – наші подальші розвідки.

Література

1. Богдан Ф. Словник українських прізвищ у Канаді / Ф. Богдан. – Вінніпег, Ванкувер : Накладом Ономастичної комісії УВАН і Канадського Назвознавчого Інституту, 1974. – 240 с.
2. Бучко Г., Бучко Д. Історична та сучасна українська ономастика : Вибрані праці / Ганна Бучко, Дмитро Бучко. – Чернівці : «Букрек», 2013. – 456 с.
3. Бучко Д.Г. Походження назв населених пунктів Покуття / Д.Г. Бучко. – Львів : Світ, 1990. – 143 с.
4. Веселовский С.Б. Ономастикон. Древнерусские имена, прозвища и фамилии / С.Б. Веселовский. – М. : Наука, 1974. – 382 с.
5. Воляннюк І.О. Становлення і розвиток ойконімії Північної Тернопільщини XII – XX ст. [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Воляннюк Інна Оверківна ; Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2009. – 19 с.
6. Габорак М.М. Семантико-словотвірні типи ойконімів Прикарпаття (XII – XX ст.) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Габорак Мирослав Михайлович ; Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 1999. – 17 с.
7. Гинкен Г.Г. Древнейшие русские двусловные личные имена и их уменьшительные / Г.Г. Гинкен // Живая старина. – Вып. 4. – 1893. – 160 с.
8. Грінченко Б. Словарь української мови / Б. Грінченко // Збір. ред. журн. «Киевская старина». Надр. з вид. 1907 – 1909 рр., фотомех. способом. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958 – 1959. – Т. 1 – 4.

9. Демчук М.О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV – XVIII ст. / М.О. Демчук. – К. : Наукова думка, 1988. – 172 с.
10. Дзензелівський Й.О. Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови / Й.О. Дзензелівський. – К. : Наукова думка, 1987. – 24 с.
11. Етимологічний словник української мови. – К. : Наукова думка, 1982. – Т. I.
12. Илчев С. Речник на личните и фамилни имена у българите / С. Илчев. – София : Изд-во на Българската Академия на науките, 1969. – 230 с.
13. Котович В. Походження назв населених пунктів Опілля / Віра Котович. – Дрогобич : Відродження, 2000. – 155 с.
14. Купчинський О.А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень (Географічні назви на -ичі) / О.А. Купчинський. – К. : Наукова думка, 1981. – 251 с.
15. Лучик В.В. Етимологічний словник топонімів України / В.В. Лучик ; відп. ред. В.Г. Склярєнко. – К. : ВЦ «Академія», 2014. – 544 с.
16. Марусенко Т.А. Матеріали к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов) / Т.А. Марусенко // Полесье. – М. : Наука, 1968. – С. 206 – 255.
17. Морошкин М.Я. Славянский именовслов или собрание славянских личных имён в алфавитном порядке / М.Я. Морошкин. – Спб., 1867. – 213 с.
18. Никончук М.В. Матеріали до лексичного атласу української мови : Правобережне Полісся / М.В. Никончук. – К. : Наукова думка, 1979.
19. Пачичь И. Именовсловъ или речникъ личны имена разны народа славенски / И. Пачичь. – Будим : Миловукъ, 1828. – 114 с.
20. Питання топоніміки та ономастики // Матеріали I Республіканської наради з питань топоніміки та ономастики. – К. : Вища школа, 1962. – 268 с.
21. Роспонд С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов / С. Роспонд // Восточнославянская ономастика. – М. : Наука, 1972. – С. 9 – 89.
22. Сіреджук П. Джерела до вивчення історії виникнення міст Галицької землі в XV – XVII ст. / П. Сіреджук // Архіви України. – № 1. – 1968. – С. 104 – 116.
23. Скрипник Л.Г., Дзятківська М.П. Власні імена людей / Л.Г. Скрипник, М.П. Дзятківська. – К. : Наукова думка, 1996. – 335 с.
24. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – К. : Наукова думка, 1977 – 1978. – Т. 1 – 2.
25. Словник української мови. – К. : Наукова думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.
26. Тупиков Н.М. Словарь древнерусских личных собственных имён / Н.М. Тупиков // Записки отделения русской и славянской археологии русского археологического общества. – Спб., 1903. – Т. 6. – 857 с.
27. Худаш М. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (відапелятивні утворення) / Михайло Худаш. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2006. – 452 с.
28. Худаш М. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від відапелятивних антропонімів) / Михайло Худаш. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2004. – 536 с.

29. Худаш М.Л., Демчук М.О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімні утворення) / М.Л. Худаш, М.О. Демчук. – К. : Наукова думка, 1991. – 268 с.

30. Худаш М.Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (Утворення від слов'янських автохтонних відкомполітичних скорочених особових власних назв) / М.Л. Худаш. – К. : Наукова думка, 1995. – 362 с.

31. Черняхівська Є.М. Топонімія Львівщини : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Є.М. Черняхівська. – Львів, 1966.

32. Яцій В.О. Ойконімія Івано-Франківської області [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Василь Олександрович Яцій ; НАН України, Ін-т укр. мови. – К., 2009. – 18 с.

33. Akta grodzkie i ziemskie czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1868 – 1935. – Т. 1 – 25.

34. Hrabec S. Nazwy geograficzne Huculszczyzny. (Pr. onomast.; № 2) / S. Hrabec. – Krakow, 1950.

35. Księga ławnicza (przemyska) / wyd J. Smółka, Z. Tymińska. – Przemyśl, 1936. – Т. I – II.

36. Malec M. Staropolskie skrocone nazwy osobowe od imion dwuczłonowych / M. Malec. – Wrocław etc. : Wydawnictwo PAN, 1982.

37. Matricularum Regni Polonia Summaria. – Warszawa, 1907 – 1908. – Pars 1 – 3 ; 1910 – 1915. – Pars 4/1-3 ; 1919. – Pars 5/1-2.

38. Prochaska A. Materiały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1343 do 1607 roku / A. Prochaska. – Lwów, 1890.

39. Rospond S. Słowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem -ьsk / S. Rospond // Komitet Językoznawczy PAN : Prace onomastyczne. – Nr. 11. – Wrocław etc., 1969.

40. Rudnyckij J. Nazwy geograficzne Bojkowszczyzny / J. Rudnyckij // Rozprawy z onomastyki słowiańskiej. – Lwów, 1939. – Т. 1.

41. Słownik staropolskich nazw osobowych / pod red. i ze wstępem W. Taszyckiego. – Wrocław etc., 1965 – 1985. – Т. 1 – 7.

42. Stieber Z. Toponomastyka Łemkowszczyzny. – Cz. 1. Nazwy miejscowości / Z. Stieber ; Łódzkie Towarzystwo Naukowe. Wudz. I., Nr. 3. – Łódź, 1948.

43. Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení / J. Svoboda. – Praha : Nakladatelství ČSAR, 1964. – 318 s.

44. Zaleski J. Nazwy miejscowe Tarnopolszczyzny / J. Zaleski // Prace onomastyczne 31. – Wrocław etc., 1987. – 198 s.

45. Zbiór dokumentów małopolskich. – Wrocław etc., 1965 – 1976. – Cz. 1 – 8.

46. Źródła dziejowe. – Т. XVIII, cz. 1. – Warszawa, 1902.

Котович Вира. Галичина XIV века: принципы номинации селений Ополья и Бойковщины. В статье проанализированы ойконимы историко-этнографических земель Галичины – Ополья и Бойковщины, – впервые засвидетельствованные в исторических документах XIV в. Рассмотрены четыре группы ойконимов – архаические

посесивные образования на **-*јь**, отпатронимные названия селений на **-ычи**, притяжательные дериваты с суффиксом **-ов** и отмикротопонимные (отапелятивные) ойконимы. Установлено, что основание и номинация практически всех селений, впервые зафиксированных документами XIV в., осуществлялась гораздо раньше – еще в княжеский период. Доказано, что на время позднего средневековья топонимическая система Галицкой земли была уже сформированной.

Ключевые слова: Галичина, Ополе, Бойковщина, ойконим, славянское автохтонное личное собственное название, принцип номинации.

Kotovych Vira. Galichina XIV century: principles of settlement nomination in Opillya and Boykivshchyna. The article analyzes the historical and ethnographic oikonyms of Galicia – Opillya and Boikivshchyna, – first attested in historical documents of the 14th century. Four groups of oikonyms have been scrutinized, including possessive archaic formation ending in **-*јь**, patronimic names of settlements in **-ychi**, possessive derivatives with suffix **-iv** and microtoponimic (apellative) oikonyms. It has been revealed that virtually all settlements first recorded in the 14th century documents had been established and named much earlier – in the princely period. It is proved that in the late medieval period the toponymic system of Galicia had already been completed.

Key words: Galicia, Opillya, Boikivschyna, oikonym, Slavic autochthonous proper name, the principle of nomination.

Костянтин ІВАНОЧКО

**НАГОЛОСОВІ ОСОБЛИВОСТІ
СУФІКСАЛЬНИХ ВЕРБАТИВІВ НЕДОКОНАНОГО ВИДУ
СУФІКСАЛЬНО-КОРЕНЕВОГО АКЦЕНТНОГО ТИПУ
В ПІВДЕННО-ЗАХІДНОМУ НАРІЧЧІ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

У статті проаналізовано акцентуаційні особливості суфіксальних вербативів дев'ятого структурного класу (з тематичним суфіксом -и-), що характеризуються процесуальною, частково – відзвуковою, ітеративною семантикою, як і грамемою недоконаного виду. Більшість з них семантично, морфологічно й акцентуаційно закорінена в мову праслов'янської спільноти. Усі вони демонструють парокситонну акцентуацію у презенсних формах. Бойківські й закарпатські говірки відзначаються співвіднесеністю акцентуації презенсної форми першої особи однини з південними говорами, варіантами української літературної мови, як і сучасної, – наголошенням флексії.

***Ключові слова:** акцентуація, акцентний тип, акцентна парадигма, парокситонований наголос.*

***Постановка проблеми.** Оскільки слов'янська прабатьківщина внаслідок безперервних міграційних процесів зазнавала модифікацій, то й співжиття на одній території представників різних племен, слов'янських і неслов'янських, часто ставало звичним явищем. На величезних просторах відбувався «безперервний процес симбіозу етносів...» [12, 28]. Слов'янські ж племена теж «не сиділи спокійно на одному місці, але часто рухались, шукаючи вигідніших просторів» [11, 55]. Це не*

могло не відбитися на мовних системах, як і на їхніх рівнях та підрівнях. О. Шахматов був переконаний, що українська мова, як і інші слов'янські, ще на праслов'янському ґрунті характеризувалася діалектною стратифікацією [13, 12]. На думку О. Царука, «є всі підстави для визнання більшості слов'янських племен ще праслов'янським явищем» [12, 22].

У системі української мови південно-західні говори давно установили собі особливе місце. Вони характеризуються закоріненістю не тільки в праслов'янську спільноту (антську й словенську підгрупи), але й праіндоєвропейську. У граматичній системі сучасної української літературної мови, як і досліджуваного наріччя, дієслово разом із іменником є базовими морфологічними класами.

Наголосова система дієслова пов'язана не лише з семантико-граматичною й лексико-семантичною його природою, але й процесами етногенезу носіїв говірок, що забезпечує мотивацію наголосової відміни графемно й семантично тотожних вербативів суміжних говорів і говірок у структурі одного говору, чи акцентуаційної співвіднесеності означених мовних одиниць, належних до дистантних в ареальному відношенні говорів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Акцентологічні студії з сучасної української літературної мови зазвичай здійснюють у двох аспектах – фонетичному й морфологічному [1, 11]. Опис акцентної системи дієслів, як і інших морфологічних класів, сучасної української літературної мови (на морфологічних засадах, сформованих ще О. Потебнею) здійснив В. Винницький [1, 22]. Акцентолог присвятив окрему розвідку парокситонній акцентуації презенсної форми першої особи однини вербативів, у якій на тлі ілюстративного матеріалу, що репрезентує українські діалекти та слов'янські мови, проаналізував час, шляхи і причини виникнення в українській мові парокситонези, наголосивши на тенденції до її усталеності в сучасній літературній мові [2, 40].

За останнє десятиріччя діалектна акцентологія поповнилася дослідженнями з проблем наголошування дієслів південно-західних говорів, в основу яких покладено, окрім зазначених вище, і семантико-грама-

тичні, семантико-стилістичні, етимологічні й фонетичні критерії [3]. Акцентуаційні особливості суфіксальних дієслів неодноразово ставали предметом наукових студій автора. Це передусім дослідження з проблем наголошування вербативів таких акцентних типів: частково кореневого [6;7], частково суфіксального [4; 6], рухомого (у межах реляційного суфікса *-ува-*) [9], суфіксально-флексійного (відсубстантивні деривати із суфіксом *-и-*) [10], суфіксально-кореневого (деривати недоконаного виду із тематичним суфіксом *-а-* [8], поодинокі деривати з результативною графемою із тематичним суфіксом *-и-* (*лишити*) [5] та семантикою довготривалості із тематичним суфіксом *-а-* (*лунати*) [6].

Суфіксальні ж вербативи-ономатопи (гомональні, бестіальні, предметні) та деривати п'ятого структурного класу (з тематичними суфіксами *-а-*, *-и-*) на означення процесів впливу на об'єкт (суб'єкт) суфіксально-кореневого акцентного типу в сучасній українській літературній мові характеризуються наголошеністю: в інфінітиві – суфікса класу основи; у формах першої особи однини презенсу й імперативних – флексій, що виводяться від того ж тематичного суфікса; в інших презенсних формах – кореня [1, 360].

Акцентуація вербативів суфіксально-кореневого (із суфіксами *-і-*, *-ну-*), коренево-флексійного, суфіксально-флексійного (С1Ф) наголосових типів становлять дослідницьку перспективу.

Предметом дослідження є акцентуаційні особливості суфіксальних вербативів з процесуальною семантикою недоконаного виду дев'ятого структурного класу (із суфіксом основи *-и-*), окрім дериватів з повноголосними формами, суфіксально-кореневого наголосового типу.

Мета статті – виявити співвіднесеність суфіксально-кореневої акцентуації означених дієслів із їх пізньопраслов'янськими акцентними парадигмами; з'ясувати роль південно-західного наріччя у процесі формування покликуваного акцентного типу дієслів в українській мові. Поставлено **завдання**: потвердити акцентуаційну співвіднесеність означених дериватів із семантико-граматичними, лексико-семантичними, етимологічними й фонетичними їх особливостями; порівняти наголосову специфіку покликуваного типу вербативів досліджуваного наріччя з їхнім акцентуаційним малюнком у південних говорах, обидвох

літературних стандартах української мови та сучасній українській літературній мові; виявити в них наголосову своєрідність, як і відмінності, пояснивши причини.

Серед зазначених дериватів виокремлюються деномінативи й девербативи дев'ятого структурного класу (з тематичним суфіксом *-и-*) процесуальної, рідше – відзвучкової, семантики.

З акцентуаційного погляду вони характеризуються наголошеністю тематичного суфікса у формах інфінітива, минулого й майбутнього часу, як і кореня – у презенсі. У південних говорах, південно-східному варіанті української літературної мови, як і сучасній українській, презенсна форма першої особи однини репрезентує флексійну акцентуацію. Частина дієслів зазначеного типу в літературних стандартах української мови відзначається відмінністю наголосових типів, зумовлених, на перший погляд, специфікою наголосових систем української мови – галицької й південно-східної, а насправді – позамовними чинниками.

Щодо продуктивності вживання, то вербативи з тематичним суфіксом *-и-*, порівняно з дериватами із суфіксом *-а-*, виявляють вищий її ступінь. Більшість серед них становлять дієслова, що акцентуаційно закорінюються в окситоновану й рухому пізньопраслов'янські акцентні парадигми. До них долучаються й пізніші, власне українські, рідше – запозичені, деривати. Усі вони, як і ономотопи, в інфінітивній формі зберігають наголошеність тематичного суфікса, а в презенсі, крім першої особи однини, – кореня.

Вербативи, акцентуація яких закорінюється в пізньопраслов'янську окситоновану парадигму, належать до меншості. Їм властива процесуальна семантика переміщення, впливу на об'єкт (суб'єкт), виявлення почуттів та ін. (тут і далі «короткість» ілюстративного матеріалу зумовлена обсягом статті): *білу́ти* < **běliti* **bělītь* (a.p.b.) < **bělъ* (a.p.b.) [Скл.: 309]; *грозі́ти* < **groziti* **gr'ozītь* (a.p.b.) < **grozá* (a.p.b.) [Скл.: 158]; *кормі́ти* < **kŕmiti* **kŕmītь* (a.n.b.) [Скл.: 161]; *любі́ти* < **l'ubiti* **lúbītь* (a.p.b.) [Скл.: 158]; *міні́ти* < **mĕniti* **mĕnītь* (a.p.b.) [Скл.: 159]; *моли́ти* < **močiti* **móčītь* (a.n.b.) [Скл.: 159]; *мочи́ти* < **močiti* **móčītь* (a.n.b.) [Скл.: 159]; *нали́ти* < **pāliti* **pālītь* (a.n.b.)

[Скл.: 159]; *просі́ти* < *prositi *pr¹osĩť (a.n.b.) [Скл.: 159]; *робі́ти* < *rōbīti *rōbĩť (a.n.b.) [Скл.: 159]; *свими́ти* < *svēliti *svēlĩť (a.n.b.) [Скл.: 159]; *сели́ти* < *seliti *s¹elĩť (a.n.b.) [Скл.: 159]; *служі́ти* < *slūžiti *slūžĩť (a.n.b.) [Скл.: 159]; *суді́ти* < *sōditi *sōdĩť (a.n.b.) [Скл.: 159]; *щени́ти* < *ščepiti *šč¹epĩť (a.n.b.) [Скл.: 159].

Заслуговують на увагу деривати родів дії на означення процесів переміщення, рідше – впливу на об’єкт (суб’єкт) з ітеративною різновекторною семантикою, що виявляють семантичну співвіднесеність з однокореневими дієсловами восьмого структурного класу на означення цілеспрямованості процесів суфіксально-флексійного типу акцентуації: *ходи́ти* / *йти* < *xoditi *x¹odĩť (a.n.b.) < *xōdь [Скл.: 310]; *води́ти* / *вести* < *voditi *v¹odĩť (a.n.b.) [Скл.: 160]; *возі́ти* / *везти* < *voziti *v¹ozĩť (a.n.b.) [Скл.: 160]; *гоні́ти* / *знати* < *goniti *g¹onĩť (a.n.b.) [Скл.: 158]; *носи́ти* / *нести* < *nositi *nósĩť (a.n.b.) [Скл.: 159].

У структурі дериватів означеного типу є вербатииви, що потверджують однаковий ступінь продуктивності в обидвох підгрупах говорів південно-західного наріччя (карпатській і наддністрянсько-буковинській), як і в південних говорах української мови та літературних стандартах української мови, а отже й у сучасній українській: *vozíti*, *vóžu*, *vózit*, *vozí*; *po=voženowj* «возити»; *vω=vozíti*, *vω=vóžu*, *vω=vózit* «вивозити» [СКУТГ: 205]; *возі́тися* [*возі́тис’а*], *во́жус’а*, *во́зис’а* «кататися на чому-небудь»: *Тот д’итва́к хут’ кул’ко бы с’а возі́в на бі́цітл’ах* [Саб.: 40]; *возі́ли* [УГР: 339], *во́зимо* [УГР: 189]; *возі́т’і*, *-з’у* «возити» [ДСсБ: 13]; *возі́ли* «возити» [Гов. Кел.: 346]; *возі́ти*, *повезу́* «терпіти»: *Хоч на собі повезу́, да вже!* «хоч сам терпітиму, зате дам про себе знати». *Пона́ возі́ти в ре́шеті* «обманювати (під час сповіді)» [Б. – Нос.: 83], *возі́ти*, *вожу́*, *-зиш* «возити» [Грінч. I: 248]; *возі́ти*, *вожу́*, *во́зиш*, *во́зять* [Гол.: 63]; *возі́ти*, *вожу́*, *во́зиш*: 1. «переміщати, пересувати, доставляти кого-, що-небудь машиною, возом і т. ін.». 2. «волочити, тягати що-небудь» [СУМ I: 248]; *гоні́тис’а*: 1. «слабо стояти на ногах», «хитатися»: *Парта с’а гоніт*.

2. «брижатися»: Вода с'а гонит в місці. [СБГ I: 183], *γonítí, γónu, γónít* «гнати» > *γnati* [СКУТГ: 87]; *honyty*: 1. «bies, gonic». 2. «parować się»: *Baran honyt wiwsci*. [SH: 72]; *гонітисі* «виявляти статеву охоту (про овець, кіз, собак) [СГГ: 47]; *гонітис'і* «паруватися (сука)» [ДСсР: 38], *гонітисі*: 1. «бігатисі». 2. «курварити» [СГГБ: 52]; *гоніти* [Жел.: 151]; *гонітися, -ню́ся, -нишся*: 3. «паруватися (про деяких тварин)» [Гр. I: 30], *гоніти, -ню́, -ниш* [Голоск.: 80]; *гоніти(ся), -ню́(ся), -ниш(ся)* [Орф.: 15]; *молі́ти* «благати»: Сам соколойко кричит – *молит*, не стріл'ай мене [СБГ I: 450], *molíti (s'a), mól'u (s'a), mólit (s'a)* «молючися; говорити заклинання»: *A dále prejšow p'ip ta tújkω molíw; To wsé «suráxa ti» molíli s'a* [СКУТГ: 124]; *молі́ти* [УГР: 200], *мо́литс'а* [УГР: 201], *моли́си* [УГР: 201]: *Си́бўду Бо́гу моли́ти, л'уде, ка́же, та шос ми хот' даду́т істи* [УГР: 200], *мо́литс'а*: *Коли́ почина́ют дой́ти, та один з грома́ди мо́литс'а* [СГГР: 150]; *моли́тис'і* «муркотати (кіт)» [ДСсР: 63], *моли́ти* «просити ся» [Жел.: 450]; *моли́тися, молю́ся, мо́лишся, мо́ляться* [Гол.: 217]; *моли́ти(ся), -лю́(ся), -лиш(ся)* [Орф.: 378]; *проси́ти, про́шу* «просити чогось» [СБГ II: 154]; *проси́ти* [УЗГ: 26 (у.)]; *проси́ти* [СГГР: 111]; *про́шу* [УЗГ: 107 (б.)]; *про́се* [УГР: 339]; *проси́ла* [УГР: 369]; *проси́ли* *молоді́й та́та і ма́му* [Гов. Заст.: 340]; *проси́ти, про́шу, про́сиш, -сять* [Гол.: 327]; *ходи́ти, хо́джу, хо́димо(о), хо́дим, ходи́у́, -у́-їем, -в'-ем, -у́-їім, -в'-їім, ходи́ли* «ходити» [СБГ II: 343 – 344]; [*xodíti*], *хо́џи, xódit, xodí; ро=хо́џенџ* «ходити», (*i*)*s=xodíti* «зходити», (*i*)*s=xodíti s umá* «сходити з розуму», *pri=xodíti* «приходить», *vω=xodíti* «виходити»; *ros=xodíti s'a, s'a rosxód'at* «розходитися, розводиться (про подружжя)» [СКУТГ: 206]; *ходи́ти* [УЗГ: 31 (у.)], *хо́дим* [УЗГ: 166 (м.)], *хо́д'ам* [УЗГ: 163 (м.)]; *ходи́ти*: 1. «їздити». 2. «фухатися» [СГГ: 202]; *хо́д'ê, хо́дїт, ходили* [УГР: 360]; *хо́жут* [УГР: 365]; *ходи́ла* [УГР: 193]; *ходи́ти* [НРС: 267]; *хо́д'ê, ходи́ла* [Гов. Хот.: 355, 352]; *ходи́ти, хо́джу, хо́диш* [Жел.: 1042], *ходи́ти, ходжу́, хо́диш, хо́дять* [Гол.: 426].

Цікаво, що вербати́в із семантикою впливу на об'єкт *робити* в бойківських говірках у презенсних формах першої особи однини й множини репрезентує варіантне наголошування – кореневе і флек-

сійне, останнє з яких є атиповим для дериватів з давньою окситонованою акцентною парадигмою: *робі́ти* (скрізь), *-бе́ти*, *робі́ти*, *-тойки*, *ро́бїу*, *ро́бл'у*, *робл'у́*, *ро́биме*, *-ме́*, *-мо*; *робіу́*, *-буу́-ем*, *-бі́ли-с'ме*, *-бі́ли-с'мо*, *робі́ли*, *робі́ли-с'те* «робити» [СБГ II: 179]; *robítı*, *róbl'u*, *róbit*; *robí*; *roblén'oj* «робити, працювати»; *(i)z=robítı*, *(i)z=roblén'oj* «зробити»: *Já ws'ó zrobíw. na=robítı* «наробити», *vó=robítı* «виготовити, виробити (шкуру, шкіру)» [СКУТГ: 160]; *робі́ти*, *ро́бл'у* [УЗГ: 30 (у.), 117 (в.)]; *робі́ти* [УГР: 194]; *ро́бїу* [УГР: 338, 365], *ро́бїиш* [УГР: 371]; *ро́бит* [УГР: 170], *ро́бл'ê*, *ро́бе* [УГР: 179, 357]; *робі́ти*: 1. «робити». 2. «працювати» [СГГ: 163]; *робі́ти* [Гов. Хот.: 344], *ро́бл'а* [Гов. Стор.: 354]; *робі́ти* «працювати» [ДСсР: 7]; *робі́ти* «працювати» [НРС: 229]; *робі́ти*, *роблю́*, *ро́бїиш*, *-ить* [Гол.: 342]; *робі́ти*, *-блю́*, *-бїиш*, *-блять* [Орф.: 647].

У досліджуваному наріччі єдине дієслово аналізованого типу засвідчує акцентуаційні розбіжності. Так, локальна північнонаддністрянська говірка, галицький літературний стандарт української мови, зрештою, й сучасна українська, потверджують у ньому суфіксально-кореневу акцентуацію: *шчипі́ти* «прививати під кору, привити» [ДСсР: 34, 102], *щепі́ти* «щепити дерево, щоб воно краще плодоносило». По-пол. також [Б.-Нос.: 404], *щепі́ти* [Жел.: 1104], *щепі́ти*, *щеплю́*, *ше́пиш*, *-плять* [Гол.: 446], *щепі́ти*, *-плю́*, *-пиш* «те саме, що прищеплювати» [СУМ XI: 581]. Бойківські ж говірки репрезентують його з кореневим наголошуванням, а південно-східний варіант української літературної мови – із суфіксально-флексійним: *щепі́ти* «відірвати» [СБГ II: 394]; *щепі́ти*, *-плю́*, *-піш* «прищеплювати (дерево, вісну)» [Гр. IV: 524] (засвідчена в покликуваному джерелі флексійна акцентуація презенсних форм, окрім першої особи однини, означеного деривата є, очевидно, технічною помилкою укладачів чи редактора, оскільки похідні його вербативи зареєстровані із суфіксально-кореневим наголошуванням: *нащепі́ти*, *-плю́*, *пиш* «прищепити (декілька)» [Гр. II: 536], *прищепі́ти*, *-плю́*, *пиш* «прищепити» [Гр. III: 454]).

Однак більшість дієслів означеного структурного типу, що в південно-західних говорах української мови, як і її літературних стандартах, характеризуються суфіксально-кореневим наголошуванням,

у пізньопраслов'янській спільноті виявляли рухому акцентну парадигму: *буду́ти* «будити, пробуджувати від сну» < *būditi *būdīť (a.n.c.) [Скл.: 160]; *зуду́ти* < *gōsti *gōdetь (a.n.c.) [Скл.: 169]; *дару́ти* «дарувати» < *dāriti *dārīť (a.n.c.) < *dārь* (a.n.c.) [Скл.: 311]; *диву́ти* < *diviti *divīť (a.n.c.) [Скл.: 160]; *ділу́ти* < *děliti *dělīť (a.n.c.) [Скл.: 160]; *дрочу́ти* «дратувати» < *dročiti *dročīť (a.n.c.) [Скл.: 160]; *душу́ти* [Жел.: 211] < *dušiti *dušīť (a.n.c.) [Скл.: 160]; *журу́ти* < *žūriti *žūrīť (a.n.c.) [Скл.: 162]; *золу́ти* < *zoliti *zolīť (a.n.c.) < *zolá (a.n.c.) [Скл.: 162, 313]; *косу́ти* < *kositi *kosīť (a.n.c.) [Скл.: 161]; *кришу́ти* < *krьšiti *krьšīť (a.n.c.) [Скл.: 161]; *ліну́ти* «ліпити» < *lěpiti *lěpīť (a.n.c.) [Скл.: 161]; *саду́ти* < *sāditi *sādīť (a.n.c.) < *sādь (a.n.c.) [Скл.: 312]; *солу́ти* < *soliti *solīť (a.n.c.) < *sōľь (a.n.c.) [Скл.: 313]; *топу́ти* «топити (смалець)», «топити (у воді)», «розпалювати пічку» < *tōpiti *tōpīť (a.n.c.) < *tōpь (a.n.c.) [Скл.: 313]; *учу́ти* «навчати» < *učiti *učīť (a.n.c.) [Скл.: 162]; *ціду́ти* «цідити» < *cěditi *cědīť (a.n.c.) [Скл.: 160]; *чину́ти*: 1. «родити». 2. «робити що-небудь» < *čīniti *čīnīť (a.n.c.) [Скл.: 160].

До найбільш продуктивних зараховуємо ті, що репрезентують обидві підгрупи південно-західного наріччя, як і обидва літературні стандарти української мови та сучасну українську: *золу́ти* «пробирати до кісток (про мороз)» [СБГ 3: 292]; *золу́ти*: 1. «парити білизну в золі». 2. «тиснути, пекти (про мороз)» [СБГ I: 318]; *золу́ти* «випарювати водним настоем попелу пряжу, білизну» [СГГ: 83]; *золу́ти* «випарювати білизну гарячою водою пропущеною через дерев'яний попіл» [СГГБ: 82]; *золу́ти* «мочити білизну перед пранням» [МСГГ: 73]; *зо́лимо* [УГР: 179, 359]; *золу́ти* «парити лугом білизну в жлукті» [ПБГГ: 32]; *золу́ти* [Жел.: 312]; *золу́ти*, -лю, лиш «випарювати» [Гр. II: 178]; *золу́ти*, -лю́, лиш [Гол.: 149]; *золу́ти*, -лю́, лиш [Орф.: 278]; *топу́ти*, -ти¹, -плéно «палити під кухонною плитою, в кухні». Пор. рос. *топуть*. [СБГ II: 296]; *topiti*, *tópl'u*, *tópit*, *topí*, *natoplénovj* «палити (пічку); розтоплювати (смалець)» [СКУТГ: 188]; *topiti*, *tópl'u*, *tópit*, *topí*, «топити (у воді)»; *utopiti s'a* «утонутися, утонитися» [СКУТГ: 188]; *топу́ти* «стоплювати сало» [МСГГ: 194], *топу́тис'і*

«танути (лід)» [ДСсР: 86]; *топіти*, *-плю*, *-пиш* (із трьох значеннями) [Жел.: 974], *топіти*, *-плю*, *-пиш*: 1. «топити, втоплювати». 2. «напалювати (піч)». 3. «плавити, витоплювати, розігрівати, розтоплювати» [Гр. IV: 273]; *топіти(ся)*, *-плю(ся)*, *-пиш(ся)*, *-пить(ся)* [Орф.: 759]; *чиніти*, *чиниш*, *чійнит* «робити» [СБГ I: 369]; *чійнит* [УЗГ: 69 (б.)]; *czynuty*: *czynuty*: 1. «robić, pr. kierse». Пор. *uczynuty*. [SH: 37]; *чиніти*: 1. «родити». 2. «робити що-небудь» [СГГ: 212], *чійне* [УГР: 199], *чиніти*: 1. «робити». 2. «чистити (пшеницю, жито решетом)». 3. «лушити (квасолу)». 4. «збирати (колоски, соломку зі змолоченої пшениці, жита)». 5. «виправляти шкіру». 6. «ремонтувати взуття». 7. «розчиняти (тісто)» [НРС: 273-274]; *вчиніти* [Жел.: 132], *чиніти*, *чиню*, *чійниш*, *чійнять* [Гол.: 435], *чиніти*, *-ню*, *-иш* [Орф.: 837]; *вчиніти*, *-ню*, *-иш* [Орф.: 136].

Серед вербативів аналізованого акцентного типу засвідчується декілька предметних дериватів-ономатопів із семантикою довготривалості, що, однак, не виявляють семантико-дериваційної співвіднесеності з однокореневими вербативами одноразової семантики, характерної для відзвукових ітеративів із суфіксом *-a-*: [*zvóniti*]: *zvón'и*, *zvónit* «дзвонити (про дзвін); дзвоніти (в дзвін)» [СКУТГ: 213]; *дзвоніти* [УГР: 366 (г.)], *звон'ім* [УГР: 366 (г.)]; *дзвоніти* [Жел.: 180]; *дзвоніти*, *-ню*, *-иш*: 1. «дзвонити». 2. «дзвеніти, брязкати». 3. «розголошувати» [Гр. I: 378]; *дзвоніти*, *-ню*, *-иш* [Гол.: 96] < *zvóniti *zvoĩť (a.n.c) < *zvõň* «дзвін» (a.n.c) (Скл.: 313); *казіти* «псувати, нищити» [СГГ: 90], *казіти* 1. «бити» (посуд, яйця, скло). 2. «псувати» [СБГ I: 335], *казіти*, *кажу*, *казіш*: 1. «бити (горнець, шибу)». 2. «псуватися» [Жел.: 330], *казіти*, *кажу*, *-зиш* «псувати, спотворювати» [Гр. II: 207], *казітися*, *кажуся*, *казішся* [Гол.: 162], *казітися*, *кажуся*, *казішся* [Орф.: 294], *казіти* «псувати, спотворювати», пол. *kazić* «псувати», чеськ. *kaziti* «псувати, розбецувати»; – псл. *kaziti* «зникати, гинути» [ЕСУМ II: 342] < *kāziti *kāzĩť (a.n.c.) [Скл.: 161].

З погляду лексико-семантичних процесів, як і акцентуації, цікавим виявився відзвуковий вербатив з процесуальною семантикою довготривалості *гудити*, що також потверджує закоріненість у пізньо-

праслов'янську рухому акцентну парадигму (**gōsti *gōdet̃* (a.n.c.) [Скл.: 169]). Попри відсутність наголосових маркерів у реєстровому дериваті словникової статті та ілюстративному матеріалі, що зафіксовані у «Словнику бойківських говірок» М. Онишкевича, можемо потверджувати в ньому, виходячи з інтонаційного малюнку, суфіксально-кореневий тип акцентуації: *гудити* «обмовляти»: *Легше гудити, як робити. – Здоровен'кі буд'мо: себе хвал'ім, інших гуд'мо!* [СБГ I: 197]. Такий наголосовий малюнок простежується й у наддністрянських та давніх гуцульських говірках: *гуді́ти*: *Єдні ми тя хвалят, другі ми тя гудят* (В) [ГБ: 260]; *hudyty* «*ganić, hanbbić*»: *Usi hudiet na neho, a win dobryj cziolowik* (Кор.). *Mene hugie, mene sugie, ja sy ny boju* (Ur.) [SH: 77]. Аналогічне наголошування засвідчує і Є. Желехівський (з покликанням на О. Потебню): *гуді́ти, гуджу, гудиш* (Пот. III: 26) [Жел.: 163]. Та Ф. Піскунов у своєму «Словнику...», що відбиває особливості української мови обидвох частин України, означене утворення подає без наголосового маркера: *гудити* «осуджувати, дорікати» [Пі: 60]. Натомість коренева його акцентуація в локальних сучасних гуцульських говірках може завдячувати лише «наголосовому впливу» літературного мовлення: *гуді́ти* «осуджувати, критикувати» [СГГБ: 54]; *гудити* «викривати, компрометувати, гидити» [МСГГ: 40].

У лексикографічному джерелі, яке репрезентує особливості південних говорів української мови, за означеним вербативом закріплені два лексико-семантичні варіанти, що насправді характеризуються омонімією відношень і відмінністю акцентуаційних типів, потверджуючи належність до різних структурних класів (VI і XI), хоча й виводяться з однієї праслов'янської кореневої морфеми. Відповідно до закріпленого за реєстровим словом наголосового маркера та інтонаційного малюнку ілюстративного матеріалу, покликаний дериват мав би характеризуватися суфіксально-флексійною акцентуацією: *гуді́ти*. 1. «хулити, ганити, ганьбити, осуджувати». Див. *ганьбити*. 2. «грати на басі; шуміти, як джміль»: *Гай гуде!* «ліс шумить, виє». *Аж гуде!* «від нього шум відлунює» [Б.-Нос.: 108]. Варто наголосити, що укладачі «Словаря української мови», усупереч інтонаційному малюнку фрази, за аналізованим дієсловом закріпили кореневий тип

акцентуації, що внаслідок «лексикографічної традиції» усталився як нормативний у сучасній українській літературній мові, не маючи нічого спільного з інтралінгвальними процесами: *гудити, -джу, -диш* «хулити, ганити, засуджувати» (Метл.: 440): *Гудите, судите, а сами такії* (Лукаш.: 79). *Здорові будьмо, та себе не гудьмо* (Прик.) [Гр. I: 336]; *гудити, гуджу, -диш* [Гол.: 84]; *гудити, гуджу, -диш* «виносити осуд, виражати незадоволення; ганити; протилежне хвалити» [СУМ II: 189].

У гуцульських, бойківських та сучасних закарпатських говірках виокремлюється продуктивністю вживання відзвуківий вербатив *говорити*, у семантичній структурі якого превалує похідна вербалізаційна складова. Його суфіксально-коренева акцентуація (з рецесивним наголошуванням усіх презентних форм) виявляє закоріненість у пізньопраслов'янську рухому акцентну парадигму (**govoriti *govoritĭ (a.n.c.)*) [Скл.: 161]: [*howoryty* «*mówić*»: *Szos sobi howoru* (Mat. V: 140 (Zieł). *Sy ja akurat tak, jak ludy howoriy* (Mat. XI: 78 (Zieł). Por. *rozhoworyty sy, wyhoworyty.*] [SH: 74], *goworúmi* [УГР: 352], *говор'у* [УГР: 357], *гôворит* [УГР: 201], *сиговорит* [УГР: 184], *говор'ê* [УГР: 184], *говор'ат* [УГР: 168], *говоріу* [УГР: 167], *говоріли* [УГР: 180, 350]; *говорит* «розповідає» [СГГР: 27]; *говоріти, -вориш, говори т і говори ь, -вор'ат, -вор'ат, -вор'ят, -ворут, -вор'ет* «говорити» [СБГ I: 177]; *говоріти* [УЗГ: 102 (б.), 140 (м.)]; *говоріла* [УЗГ: 62 (б.), 119 (в.)]; *говоріли* [УЗГ: 66 (б.)].

У західно- і східнобойківській локальних говірках аналізований вербатив у всіх граматичних формах презенту, окрім першої особи однини, відзначається суфіксально-флексійним наголошуванням, потверджуючи консервацію пізньопраслов'янської рухомої акцентної парадигми. Однак у східнобойківській локальній говірці презентні форми його префіксальних дериватів, не без впливу літературного мовлення, характеризуються рецесією наголосу на корінь, потверджуючи співвіднесеність суфіксально-кореневого наголошування з іншими південно-західними говорами: *говоримé* [Возн.: 179]; *говор'ám* [Возн.: 180]; *govoriti, govor'u, govorit, govori* «говорити»; *po=govoriti, po=govor'u, po=govorit; po=govorit'ím* «поговорити» $\diamond$ *(po)govoriti v óci* «(но)говорити

віч-на-віч»; *na=γovoriti* «наговорити»; *ob=γovoriti* «оббрехати»; *do=γovoriti s'a* «домовитися»: *Μω s'a doγovorili, u nās – slóvo máje bóti slóvo*. [СКУТГ: 88]. У літературних стандартах української мови аналізований вербатив – суфіксально-кореневого типу наголошування: *говорі́ти* [Жел.: 147]; *говорі́ти, -рю́, -риши*: 1. «говорити». 2. «розмовляти» [Гр. I: 296]; *говорі́ти, -рю́, -во́риши, -во́рятъ* [Гол.: 78]; *гово́ри́ти*, – р. *говорі́ть*, бр. *гавары́ць*, др. *говорити* «кричати; говорити», п. *goworzyć* «балакати, базікати», [*gaworzyć*] «ленетати; балакати», ч. *hovořiti*, слц. *hovorit'*, вл. *howoric* «глухо» звучати; бушувати», болг. *говоря* «говорю», м. *говори* «говорить», схв. *говѣрити*, слн. *govoriti*, стсл. *говорити* «галасувати, кричати»; – псл. *govoriti*, [**gavoriti*], похідне від *govor* [**gavor*] суфіксального утворення від звуконаслідувального *gov-* [*gav-*] іє. < **gou-* | *gōv-* (пор. [*гѡвка*] «розмова» (МСБГ) [ЕСУМ I: 542].

У бойківських говірках, як і в галицькому варіанті літературної мови, у семантичній структурі дієслова *кришити* простежується розпад полісемії, що убезпечило набуття омоніміїних відношень його лексико-семантичним варіантам, засобом диференціації яких виступає зміна акцентного типу – із суфіксально-кореневого на суфіксально-флексійний: *криши́ти, -шу́, -шиши*: 1. «подрібнювати». 2. «рубати». 3. «різати» [СБГ I: 308]; *криши́ти*: 1. «рвати, підмивати» (береги)»: *Вода́ криши́т береги́*. 2. «кришити» (хліб). 3. «ламати» (віз, дерев'яні предмети) [СБГ I: 389]; *криши́ти* [Жел.: 381]; *криши́ти* «дрібно сікти гичку» [ДСсР: 55], *криши́ти* «різати, роздрібнювати» [СГГ: 105], *криши́ти*, пол. *krszyna*, полаб. *kraseina* «кришка, крихітка»; псл. *krъxa* «крихта», іє. *krī -s-* «ударяти, товкти, ламати» [ЕСУМ III: 96]; *криши́ти, -шу́, -шиши, -шить* [Орф.: 332].

У південно-західних говорах, як і літературних стандартах української мови та сучасній українській, засвідчується група відсубстантивних вербативів з процесуальною семантикою того ж таки, дев'ятого, структурного класу, що є пізнішими утвореннями. Вони характеризуються продуктивністю лексико-семантичної деривації й тотожністю акцентуації з аналізованими вище дериватами: *божи́тися* «клястися, божитися»; *грузи́ти* «грузнути», «вантажити»; *дранчи́ти* «колоти

дерево на дранку»; **курі́ти** «ляяти кого, називати його матір курвою»; **лічі́ти** «лікувати»; **місі́ли** «розмішувати»; **пліши́ти** «забивати плішки, кілок»; **пруді́ти** «випарювати»; **сварі́ти** «ляяти»; **с(ш)коблі́ти** «скребти; шліфувати». Правда, окремі з них відзначаються локальністю характеру: **дранчі́ти** [**дранчі́ти**], **-чу́**, **-чиш** «колоти дерево на дранку». 2. «оббивати дерев'яні стіни або стелю під штукатурку; дранкувати» [Саб.: 78].

Єдиний вербатив у досліджуваному наріччі вирізняється відмінністю акцентуації на рівні суміжних говорів, що репрезентує окремі їх підгрупи. Так, дієслово **прудити** у всіх гуцульських говірках та галицькому літературному стандарті української мови потверджує послідовну збереженість зазначеного типу акцентуації, як і парокситонного наголошування презенсної форми першої особи однини: **prudýty sy** «*ogrzewać się para*» (SzSŁ, Bž, Ur), «*kapiel w parze z zioł i korzeni*» (Ksm, Per), «*parzyć*» (Pdl). 2. «*wędzić*»: **Kobasú prudyt sy** (Per.). [SH: 187], **пруді́ти** «випарювати»: **Прудім** бєрбєниці від гуслінк'і [СГГ: 159], **пруді́ти** «тушкувати, довго варити» [СГГБ: 147], **прудити** «повільно йти» [МСГГ: 159], **пруді́ти, пруджу, прудиш** «гнати бліх або вошей; текти; сильно дуги; здувати (живіт)» [Жел.: 784]; **пруді́тися, -тьця** «вигоняти бліх із білизни на вогні» [Пі: 218]. Натомість у бойківських говірках покликуваний вербатив характеризується суфіксально-флексійною акцентуацією: **пруді́ти** «тиснути; здувати (про шлунок)»: **Його прудім** – найівс'і горіхів [СБГ I: 158], [**prudíti**]: **naprudíti s'a, -žú s'a, -dít s'a** «напружитися» > [**prúžiti**] [СКУТГ: 154]. У південно-східному літературному стандарті його фінітна форма зафіксована з варіантним (кореневим і суфіксальним) наголошуванням, особові ж – тільки з кореневим: **пруді́ти, -джу, -диш** «виганяти блохи, воші з одягу»: **Лягаючи, прудять** блохи (Грінч. II: 10) [Гр. III: 493], **пруді́тися, -джу́ся, -дишся** «ловити блохи, воші у своїй одежі» [Гр. III: 493]. Закріплення ж укладачами «Етимологічного словника української мови» за інфінітивом аналізованого дієслова варіантної акцентуації мотивується лексикографічною традицією: **пруді́ти** «гатити», **пруді́ти** «гнати бліх або вошей; текти (Нед.); сильно дуги (Нед.); здувати (живіт) (Нед.)» (цікаво, що закріплення наголосу

укладачами зазначеного словника й за кореневою морфемою не потверджується покликуваним джерелом («Малорусько-німецьким словарем» Є. Желехівського та С. Недільського), др. *прудь* «потік, прагнення», пол. *prąd* «течія», ч. *proud*, слц. *prúd* «тс.»; – псл. *prōdъ* «течія», пов'яз. чергуванням голосних з *prēdati* «кидатися, стрипати» [ЕСУМ IV: 616]; *прудіти*, *пруджу*, *прудіиш*, розм., рідк. «те саме, що гатити» [СУМ VIII: 359] Укладачі одинадцятитомового «Словника української мови» звузили семантичну структуру означеного дієслова та закріпили за нею ремарки «розм., рідк.», убезпечивши їй, отже, мовну периферію, зумовлену, мабуть, «галицьким чинником»).

З акцентуаційного аспекту заслуговує на увагу й відсубстантивний постфіксальний вербатив з процесуальною семантикою (з перевагою вербального складника) *сваритися*, у якому потверджується семантична й наголосова закоріненість у праслов'янську чи індоєвропейську спільноти. Він характеризується наголосовою відміною навіть на рівні одного говору.

Так, у сучасній локальній східнобойківській говірці, на відміну від решти бойківських, як і інших говорів південно-західного наріччя, покликуваний дериват функціонує з кореневим типом акцентуації, що відбиває збереженість ним пізньопраслов'янської баритонованої акцентної парадигми (**s'variti* * *sv'arīti* [Скл.: 157]): *sváriti s'a*, *sváru s'a*, *-rit s'a* «сваритися» → *váditі s'a* [СКУТГ: 177]. А зміщення наголосу на тематичний суфіксальний сонант вербатива, що характерне для решти варіантів української мови, співвідноситься з його акцентуацією в словенській мові ([*свар*], *свára*, *свάρка* (СУМ, Нед.) «лайка», *сваріти*, *сварітися*; – р. болг. *свára*, бр. *свάρка*, др. *сварь*, п. *swar*, *swara*, ч. слц. *svár*, вл. нл. *swar*, полаб. *svorēt*, слн. *svariti* «попереджувати», стсл. *сварь*; – псл. *swarъ*: – спорідн. з дісл. *svára* «відповідати», гот. *swaran* «присягати», двн. *swerian* «тс.; говорити певно», англ. *andswaru* «відповідь», нвн. *Schwur* «клятва», лат. *sermo* «бесіда, розмова»; іє. **sueg-* «говорити» [ЕСУМ V: 186]): *сварітися* (сваритис'я ни на чім «сваритися без причин») [СБГ II: 204], *swaryty si* «klócić się» (Pdl). Пор. *poswaryty sy*, *swaruszyty sy*, *wadyty sy* [SH: 223]; *сваріти* «ляяти»: *Ци ни ме на н'а сваріти*, *шо м погано остріг* [СГГР: 201]; *сварітис'и*, -

ру́с'ї «телотати, кричати (індик)» [ДСсР: 80], *сварі́тися, -рю́(ся), сварі́ши(ся), -ри́ть(ся), -ря́ть(ся)* [Гол.: 359]; *сварі́ти* «ганити, картати», «докоряти». Див. *ля́яти*. [Б.-Нос.: 322]; *сварі́тися, -тьця* «сваритися, погрожувати» [Пі: 233]; *сварі́ти* [Жел.: 853]; *сварі́ти(ся), -рю́(ся), -ри́ши(ся)*: 1. «сердитися на кого». 2. «сваритися» [Гр. IV: 103]; *сварі́ти(ся), -рю́(ся), -ри́ши(ся)* [Орф.: 680].

Якщо укладачі сучасних лексикографічних джерел української мови покликувані вище дієслова послідовно реєструють із суфіксально-кореневим акцентуванням, при наголошуваності флексії презенсної форми першої особи однини, то за дієсловом *скоблити* вони закріпили суфіксально-флексійне наголошування, знехтувавши лексикографічною традицією, як і лінгвальними чинниками: *скоблі́ти, -лю́, лі́ши* «зчищати, знімати верхній шар чогось чим-небудь гострим» [СУМ IX: 288; Орф.: 699].

Отже, досліджувані суфіксальні вербативи дев'ятого структурного класу (з тематичним суфіксом -и-), що в південно-західних говорах функціонують із суфіксально-кореневою акцентуацією, характеризуються процесуальною, частина – відзвуковою, ітеративною семантикою, як і граменою недоконаного виду. Більшість з них семантично, морфологічно й акцентуаційно закорінена в праслов'янську спільноту, співвідносячись із пізньопраслов'янськими акцентними парадигмами – окситонованою, рухомою, поодиноким баритонованою. Вербативи, наголошування яких заглиблюється в окситоновану парадигму, характеризуються послідовним збереженням рецесивного наголосу на кореневій морфемі в усіх презенсних формах. Більшість дієслів виявляє співвіднесеність з рухомою акцентною парадигмою. Коренева акцентуація їхніх презенсних форм зумовлена, мабуть, аналогією до наголошування дериватів, закорінених в окситоновану парадигму. Презенсна форма першої особи однини аналізованих вербативів лише в буковинсько-наддністрянській групі послідовно зберігає парокситонний наголос. Натомість бойківські й закарпатські говірки відзначаються співвіднесеністю акцентуації зазначеної форми з південними говорами, варіантами української літературної мови, як і сучасної, – наголошенням флексії. Окремі дієслова виявляють наголосову відміну на рівні суміж-

них говорів, що репрезентують різні діалектні підгрупи, як і на рівні одного говору. Деякі аналізовані вербативи в сучасній українській літературній мові репрезентують суфіксально-флексійну акцентуацію, зумовлену екстралінгвальними чинниками.

Умовні скорочення

Літери в круглих дужках (у.), (б.), (в.), (м.), які розміщені в квадратних дужках після цифри на позначення номера сторінки скороченої назви джерела, слугують найменуванням закарпатських говірок (ужанські, боржавські, верховинські, марамороські).

Умовні скорочення лексикографічних джерел

Б.-Нос. – Білецький – Носенко П. Словник української мови / підг. до видання В.В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1966. – 424 с.

Возн. – Возний Т.М. Система дієслівних форм часу в говірці села Бітлі на Львівщині // Українська діалектна морфологія. – К. : Наукова думка, 1969. – С. 177 – 183.

ГБ – Верхратський І. Говір батюків. – Львів, 1912. – 308 с.

Гов. – Говори української мови (збірник текстів) / за редак. Т.В. Назарової. – К. : Наукова думка, 1977. – 590 с.

Голов. – Матеріали для словаря Малорусскаго нарѣчія // Мовознавство – першоджерела : науковий збірник Музею української культури в Свиднику / упор. : Й.О. Дзензелівський, З. Ганудель. – Пряшів, 1982. – Т. 10. – С. 311 – 612.

Гол. – Голоскевич Г. Правописний словник. – Лондон : Вид-во Союзу українців у Великій Британії, 1961. – 460 с.

Гр. – Грінченко Борис. Словарь української мови : у 4-х т. / упор. з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. – К. : В-во АН УРСР, 1958. – Т. I. – 494 с. ; Т. II. – 573 с. ; 1959. – Т. III. – 506 с. ; Т. IV. – 563 с.

ДСсР – Горбач О. Словник діалектної лексики північно-наддністрянської говірки сіл Романів, Підсоснів, Підберізіці й Лагодів // Північно-наддністрянська говірка й діалектний словник с. Романів Львівської області: Відбиток з «Наукових Записок» Українського Технічно-Господарського Інституту в Мюнхені. – Мюнхен, 1965. – Т. VII (X). – С. 24 – 103.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : у VII-и т. – К. : НВП «Вид-во «Наукова думка» НАН України», 1982. – Т. 1. – 631 с. ; 1985. – Т. II. – 570 с. ; 2003. – Т. IV. – 653 с. ; 2006. – Т. V. – 703 с. ; 2012. – Т. VI. – 566 с.

Жел. – Желеховський Є., Недільський С. Малоруско-німецький словар : у II-х т. – Мюнхен : Monachii, 1982. – 1117 с.

Кміт – Кміт Ю. Словник бойківського говору // Літопис Бойківщини / упор. Р. Данчич. – Львів : Каменяр, 2007. – Випуск 2. – С. 179 – 218 ; 2009. – Випуск . – С. 275 – 304.

МСГГ – Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до Словника гуцульських говірок. – Ужгород : Графіка, 2005. – 264 с.

Шило – Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. – Львів – Нью-Йорк, 2008. – 288 с.

Орф. – Орфографічний словник української мови. – К. : Довіра, 1994. – 863 с.

Пі. – Словник живої народної, письменної і актової мови руських югівщань Російської і Австро-Венгерської цесарії. – Київ : Типографія Е.Я. Федорова, 1882. – 304 с.

Саб. – Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. – Ужгород : Ліра, 2008. – 480 с.

СБГ – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок : у 2-х ч. – К. : Наукова думка, 1984. – Ч. I. – 495 с.

СБГГ – Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н.В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.

СГГ – Гуцульські говірки. Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.

СГГБ – Негрич М. Скарби гуцульського говору : Березові. – Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 224 с.

СГГР – Грицак М. Скарби гуцульського говору: Росішка. – Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАНУ, 2008. – 318 с.

СГЦБ – Матіїв М. Словник говірок центральної Бойківщини. – Київ – Сімферополь : Ната, 2013. – 601 с.

Скл. – Скляренко В.Г. Праслов'янська акцентологія. – К., 1998. – 342 с.

СКУТГ – Словарь карпатоукраинского торуньского говора / отв. ред. А.Ф. Журавлев. – М. : ИС РАН, 2001. – 216 с.

СУМ – Словник української мови : в 11-ти т. / за ред. І.К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1971. – Т. II. – 550 с. ; 1977. – Т. VIII. – 927 с. ; 1978. – Т. IX. – 916 с. ; 1980. – Т. XI. – 699 с.

УГР – Павлюк М., Робчук І. Українські говори Румунії : Діалектні тексти. – Едмонтон – Львів – Нью-Йорк – Торонто : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. – 782 с.

УЗГ – Українські закарпатські говірки : Тексти / упор. та передм. О.Ф. Миголинець, О.Д. Пискач. – Ужгород : Ліра, 2004. – 397 с.

SH – Jan Janów. Słownik huculski [text] / Opracował i przygotował do druku Janusz Rieger. – Krakow : Wyd-wo naukowe DWN, 2001. – 302 s.

Література

1. Винницький В.М. Українська акцентна система : становлення, розвиток / Василь Винницький. – Львів : Біблос, 2002. – 578 с.

2. Винницький В.М. Про українську дієслівну парокситонезу / В.М. Винницький // Мовознавство. – 2008. – № 4 – 5. – С. 40 – 54.

3. Іваночко К. Акцентуація ономатоепічних (ентомологічних) суфіксальних дієслівних утворень у південно-західних говірках української мови / Костянтин Іваночко // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2012. – Випуск 57. – С. 263 – 274.

4. Іваночко К. Про особливості наголошування префіксально-суфіксальних дієслівних лексем із суфіксом *-а-* з дуративною семантикою в подільських та бойківських говірках у порівнянні з іншими південно-західними, південно-східними й відповідними говорами російської мови / К.М. Іваночко // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – Т. 26 (65). – № 4. – Ч. 1. Филология. Социальные коммуникации. – Симферополь, 2013. – С. 33 – 42.

5. Іваночко К. Акцентуація видових корелятивів *лишати* – *лишити* та їх похідних у південно-західних говорах української мови з екстраполяцією на слов'янський контекст / Костянтин Іваночко // Мир человека на гранях языка : Международный сборник научных трудов по лингвокультурологии. – Самара, 2013. – С. 97 – 109.

6. Іваночко К. Наголошування каузативних дієслів *лунати*, *лунати* / *луніти* в південно-західних говорах української мови / Костянтин Іваночко // Spheres of culture : Journal of Philology, History, Social and Media Communication, Political Science, and Cultural Studies. – Lublin : Maria Curie-Skladowska University, 2013. – Volume V. – S. 201 – 210.

7. Іваночко К. Видова й наголосова співвіднесеність суфіксальних вербативів з процесуальною семантикою впливу на об'єкт (суб'єкт) третього й дев'ятого структурних класів із суфіксами *-а-*, *-и-* в південно-західних говорах української мови в порівнянні з говорами мови російської / Костянтин Іваночко // Spheres of culture : Journal of Philology, History, Social and Media Communication, Political Science, and Cultural Studies. – Lublin : Maria Curie-Skladowska University, 2014. – Volume IX. – S. 200 – 208.

8. Іваночко К. Особливості наголошування суфіксальних дієслів-ономатопів із суфіксом *-а-* (п'ятого структурного класу) суфіксально-кореневого типу акцентуації в південно-західних говорах української та говорах російської мов / Костянтин Іваночко // Человек – культура – язык. Международный сборник научных трудов по лингвокультурологии. – Самара, 2014. – С. 82 – 92.

9. Іваночко К. Особливості наголошування префіксально-суфіксальних вербативів із реляційною морфемою *-ува-* в наддністрянських говірках / Костянтин Іваночко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія : Мовознавство. – Тернопіль : Тернопільський нац. пед. університет імені Володимира Гнатюка, 2014. – Вип. II (24). – С. 102 – 111.

10. Іваночко К. Особливості наголошування суфіксальних відсубстантивних дієслів із суфіксом *-и-* суфіксально-флексійного акцентного типу в марамороській локальній говірці закарпатських говірок / Костянтин Іваночко // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. – Випуск 38. – С. 143 – 150.

11. Огієнко І. Історія української літературної мови / Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). – К. : Либідь, 1995. – 296 с.

12. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських : етнологічні та граматичні параметри : монографія / Олександр Царук. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 1998. – 324 с.

13. Шахматов А.А. Введение в курс истории русского языка. Исторический процесс образования русских племен и наречий / А.А. Шахматов. – Петроград, 1916. – Ч. 1. – 148 с.

Иваночко Костянтин. Акцентные особенности суффиксальных вербативов несовершенного вида суффиксально-корневого акцентного типа в юго-западном наречии украинского языка. В статье проанализированы акцентуационные особенности суффиксальных вербативов девятого структурного класса (с тематическим суффиксом *-и-*), характеризующиеся процессуальной, иногда отзвуковой, итеративной семантикой и граммемой несовершенного вида. Большинство из них семантически, морфологически и акцентуационно углубляются в праславянскую общность. Все они демонстрируют парокситонную акцентуацию в презенсных формах. Бойковский и закарпатський говоры отличаются соотнесенностью акцентуации презенсной формы первого лица единственного числа с южными говорами, вариантами украинского языка, как и современного, – акцентированием флексии.

Ключевые слова: акцентуация, акцентный тип, акцентная парадигма, парокситонированное ударение.

Ivanochko Kostyantyn. Accent peculiarities of suffixed imperfective verbals of the suffix-root accent type in the southwestern dialect of the Ukrainian language. The article analyzes the accent features suffixed verbals of the ninth structural class (with thematic suffix *-y-*), characterized by procedural, and partly by sound, iterative semantics and by imperfective grammeme. Most of them semantically, morphologically and accentually are rooted in ur-Slavonic community. They show paroxytonic accentuation in present tense forms. The first person singular present tense accentuation of the Boyko and Transcarpathian dialects correlates with that of the southern dialects, with variants of the Ukrainian literary language, and the modern language – by flexion accentuation.

Key words: accentuation, accent type, accent paradigm, paroxytonic emphasis.

УДК 801.653: 821.161.2.09

Л 38

Леся ЛЕГКА

ЗНАЧЕННЄВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЗА ДОПОМОГОЮ НАГОЛОСУ ІНФІНІТИВНИХ ФОРМ ДІЄСЛІВ У ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

У статті проаналізовано особливості вияву лексико-семантичної функції наголосу в інфінітивних формах дієслів із суфіксами -ува-, -а- (-я-), -и- в поетичних творах Лесі Українки. Підтверджено, що аналізовані дієслова належать до різних акцентних типів. З'ясовано, що значеннєву функцію наголос виконує завдяки своїй різномісності. Виявлено, що значеннєва диференціація за допомогою наголосу виявляється в інфінітивних формах дієслів як доконаного, так і недоконаного видів.

Ключові слова: наголос, значеннєва диференціація, дієслова.

Постановка проблеми. Українська акцентна система виформувалася внаслідок інтенсивних акцентуаційних процесів. Дослідник українського наголосу В. Винницький зазначає, що упродовж ХІХ ст. акцентуаційні зміни в літературній мові проходили інтенсивніше, ніж у наш час, і що значний вплив на становлення й розвиток акцентної системи української мови мали твори І. Котляревського, Т. Шевченка, Є. Гребінки, Л. Глібова, І. Франка, Лесі Українки, П. Грабовського та ін., у поетичній практиці яких відображено різні регіональні акцентуаційні особливості [4, 470]. Наголос у поетичному мовленні – це ще й елемент ритмічної організації вірша, і стилістичний засіб, і елемент індивідуальної мовотворчості автора. У зв'язку з зазначеним постає необхідність докладнішого розгляду акцентних особливостей

слів різних граматичних класів в мовленні кожного з письменників, зокрема й у мовленні Лесі Українки.

Аналіз останніх публікацій. Умотивовуючи необхідність дотримання акцентної норми в поетичній мові, Л. Булаховський писав: «Жоден культурний поет ніколи не дозволить собі відхилень більших, ніж ті, які реально існують у літературному вжитку його часу. Натрапляючи у поетів на незвичайні для нас наголоси, ми забуваємо про те, що ці наголоси можуть бути традиційними, перейнятими з мови вчителів цих письменників, тобто вони можуть походити з епохи, з якою в нас немає вже жодного зв'язку» [1, 22]. Тож не випадково Я. Рудницький аналізує наголосові особливості поетичної мови Тараса Шевченка [8]. І. Огієнко у монографії про український літературний наголос подає важливий матеріал, ілюструючи прикладами з української класичної поезії [10]. У монографії В. Скляренка «Історія українського наголосу: Іменник» наголос кожного слова в усіх його історичних і діалектних варіантах простежено від праслов'янської доби до наших днів [11]. Важливим здобутком української акцентології є монографія В. Винницького «Українська акцентна система: становлення, розвиток», в якій висвітлено процес становлення, розвитку та функціонування системи наголосу української мови від XVI ст. до нашої доби. У праці досліджено акцентуацію основних лексико-граматичних класів слів (іменників, прикметників, дієслів, прислівників) на матеріалі поетичного мовлення 75 поетів, виділено їхні акцентні типи, проаналізовано закономірності сучасної акцентуації, визначено тенденції розвитку наголосу, з'ясовано етимологічні чинники варіантного наголошування, уточнено та подано рекомендації щодо сучасної акцентної норми [11]. Цінними є також розвідки про наголошування дієслів у діалектному мовленні К. Іваночка та Г. Кобиринки. Однак особливості варіантного наголошування дієслів не були предметом окремого розгляду, що визначає актуальність нашої розвідки.

Мета статті – проаналізувати випадки варіантного наголошування дієслів, зумовлених значенневою роллю наголосу, виявити їхню частотність в поетичній практиці Лесі Українки.

Мова творів Лесі Українки становить видатне суспільно-естетичне явище. Поетеса своїм творчим генієм реалізувала глибокі потенції та можливості національної мови. Добре усвідомлюючи силу слова, Леся Українка дбала про досконалість поетичної форми, послідовне дотримання ритміки й звукове оформлення поезії. Леся Українка була визначним майстром версифікації: вона користувалася як різними жанрами і формами поетичного твору, так і різними його розмірами, ритмами. З відповідальністю ставлячись до якості вірша, Леся Українка ретельно дбала про відповідність поетичної мови літературній нормі. Тож її слушно вважають одним із творців сучасної літературної мови.

Дієслово має своєрідну наголосову систему, яка в нормує закономірності наголошування як його інфінітивних форм, так і словозмінних. Акцентуація дієслів певною мірою залежить від їхньої морфемної структури, зокрема від відповідного класифікаційного (тематичного) суфікса дієслівної основи. Важливе значення має також наявність інших суфіксів (іменникових, прикметникових), оскільки дієслівні форми, як відомо, походять від слів різних морфологічних класів [4, 313].

Наголос в українській мові має такі функційні властивості: слугує засобом фонетичної організації слів, є індивідуальною ознакою кожного повнозначного слова, виконує дистинктивну функцію. Найвагомішою є значеннєва роль наголосу, тобто коли він слугує засобом диференціації лексичного значення слів, тотожних за своїм фонемним складом. Форморозрізнювальну функцію наголос виконує тоді, коли розмежовує лише граматичні значення фонемно ідентичних словоформ у дієсловах доконаного та недоконаного видів, різні часові форми. Семантико-граматична функція наголосу полягає в розмежуванні і лексичного, і граматичного значення слів, що мають тотожну фонемну будову в межах одного лексико-граматичного класу, а також за фонемного збігу різнонаголошених форм, які належать до різних частин мови, скажімо, іменників і дієслів. У поетичному мовленні Лесі Українки репрезентовані дієслова з суфіксами *-ува-*, *-а-* (*-я-*), *-и-*, наголос у яких виконує значеннєву функцію. Інфінітив *бáлувати* з кореневим наголошенням уживається в значенні 'надмірно пестити когось, потурати кому-небудь в його бажаннях і примхах': Мене ж

бáлували, а не виховували (III, 27) (Тут і далі цитуємо за виданням: Українка Леся. Зібрання творів : у 12 т. – К., 1975 – 1979; римськими цифрами позначено том, арабськими – сторінку).

Інфінітив з тим самим фонемним складом, але з наголосом на суфіксі (*балува́ти*) має значення ‘гуляти на балах, бенкетувати’, пор.: *Хто змолоду балує, той під старість старцює* (Українські народні прислів'я та приказки). У Лесі Українки зафіксована варіантна форма цього слова – *балювати*: *Вже десь ота корчма стоїть на світі, що в ній балює досі свита й шапка* (V, 280).

Семантичним диференціатором є наголос і в дієсловах *дякувати* – *дякува́ти*. Інфінітив із кореневим наголошуванням має значення ‘висловлювати, виражати подяку, бути вдячним за щось’: *За тебе дякуєш ти богові сеї днини, Що він послав твоєму люду згубу?* (II, 21). Дієслово *дякува́ти* з наголосом на суфіксі вживається в українській мові у значенні ‘бути дяком’.

З варіантним наголошуванням у поезії Лесі Українки вжито й дієслово *милувати*, яке залежно від наголосу має різні значення. Із наголосом на корені дієслово є носієм значення ‘не завдавати шкоди кому-, чому-небудь; позбавляти неприємностей, жаліти’: *Не мі́лувати. Не зменшати кари!* (IV, 313). Також у поезії Лесі Українки спостерігаємо функціонування узуальної фразеосполуки *Бог (Господь) мі́лував* ‘кому-небудь пощастило, вдалося уникнути чогось неприємного»: *Ні, мі́лував господь. Одна лиш вежа Упала* (I, 133).

Дієслово *милува́ти* з наголосом на суфіксі зафіксоване в поетичному мовленні Лесі Українки в значенні ‘пестити, голубити, бути приємним на вигляд’: *Занадто вже щиро милує Вродлива дівчина морська* (II, 151); *Та все цілувались собі, милувались* (II, 138). Актуальність такого розрізнення засвідчують і лексикографічні джерела [СУМ, IV, 707; УОС, 424; Головащ., 151].

Диференціюються за допомогою наголосу в поетичних текстах дієслова недоконаного виду *прóбувати/пробува́ти*: ужите з наголосом на корені має значення ‘випробовувати, робити спробу’, а на суфіксі – ‘перебувати’. Часом, із метою правильної інтерпретації тексту, Леся Українка сама позначала наголоси у дієсловах. Так, дієслово *прóбувати*

Леся Українка вжила в драматичному творі «Адвокат Мартіан»: *Я пробував усі мені приступні шляхи до слави Вірші, проза, драма* (VI, 31). В інших випадках наголос підказує контекст, пор.: *якось я пробував ліпити з хліба...* (V, 16) супроти *Вічно будеш пробувати у підземному дворі, більш тобі вже не видати ані сонця, ні зорі! Я ж бо не бачив ніколи, щоб Бог кого явно любив так І пробував з ним так явно, як тоді Паллас Алена* (II, 300).

Аналізовані дієслова з суфіксом *-ува-* та з наголосом на корені належать до кореневого акцентного типу **К**, а з наголосом на суфіксі – до акцентного типу **РС**. Наголос у дієсловах типу **РС** пересувається в межах цього суфікса: у формах теперішнього часу однини та множини і в наказовому способі він відтягується на голосний *у*.

Засобом розмежування семантики слугує наголос у дієслівній формі недоконаного виду *лупати*. З наголосом на корені воно має значення ‘кліпати’: *Очима лупати* (IV, 319); із суфіксальним наголосом (*лупати*) – ‘колоти, відколювати’, що підтверджено лексикографічно [Грінч., II, 381; СУМ, IV, 556; УЛВН, 315; Орфоеп., 752], пор. у Івана Франка: *Лупайте сю скалу! Нехай ні жар, ні холод Не спинить Вас!*

Наголос у дієсловах *сіяти/сіяти* в сучасній українській літературній мові виконує смислорозрізнювальну функцію. У поезії Лесі Українки ця лексема зафіксована як з наголосом на суфіксі в значенні ‘засяяти’, так і на корені в значенні ‘посіяти’, що відповідає сучасній літературній нормі. Показово, що крім дієслова *сіяти* у значенні ‘випромінювати світло, світитися’, поетеса вживає також морфологічний варіант *сяяти*. У сучасній українській мові дієслова *сіяти* та *сяяти* різняться стилістичною маркованістю. Більш уживане та звичне слово *сяяти*, тоді як *сіяти* сприймається як урочисте, піднесене: *І в вінці, як мученик, сіяти* (I, 234); *В небо міднястеє, щоб там для безсмертних сіяти* (II, 295); *Нехай тобі сіяє так надія* (I, 247); *Пісню нову, щоб сіяла, як промінь* (I, 319); *В піснях, Що сяють в очах, мов зоря порання* (II, 24). Поетеса уживає також лексичний варіант *сяти*: *Я хотів би знов побачити те світло, що сяло у твоїх дитячих очах* (II, 20).

З кореневим наголосом уживається інфінітив *сіяти* у значенні ‘посіяти’: *Орати переліг і сіяти, а потім – А потім ждати жнив, та не для себе?* (I, 149). У поезії Лесі Українки цей вербатив функціонує й у переносному значенні ‘поширювати’: *Ореш тугу, сієш на ній смуток, схаменися, який з того скуток?* (I, 202). Дієслово *сіяти* з нерухомим наголосом на корені належить до кореневого акцентного типу **К**, а з наголосом на суфіксі – до типу **С**.

З варіантним наголосом зафіксовано у Лесиних поетичних текстах також інфінітив *значити*. Дієслівну форму недоконаного виду з суфіксом *-и-* *значіти* в поезії Лесі Українки вжито понад п’ятдесят разів. І лише один раз – з авторським наголосом на суфіксі в значенні ‘позначити, робити знак на чомусь, мітити’: *Безумним сміхом бог значить безумних* (III, 179). Словник західнополіських говірок подає лексему *значіти* зі значенням ‘робити знаки для картоплі при садінні’ [Аркуш. I, 192]. Словарь української мови за ред. Б. Грінченка теж реєструє варіантне наголошування [Грін. I, 117].

У решті випадках у поезії лексема *зна́чити* послідовно виступає з накореневим наголосом у значенні ‘означати що-небудь, свідчити про щось, мати якийсь зміст’: *Бог добрий. Хто се знає? Чи з того, Що він всесильний, зна́чить, що він добрий?* (II, 314); *Твоєю бути – се віддати зна́чить і молодість, і душу, і красу* (VI, 25). Аналізоване дієслово належить до кореневого акцентного типу **К**.

Диференціацією значень за допомогою наголосу відзначаються інфінітиви недоконаного виду *торо́чити* у значенні ‘говорити одне й те саме, повторювати щось кілька або багато разів, говорити нісенітницю, вести несерйозну розмову; базікати’: *Все про рівність і про волю У піснях своїх торо́чать* (II, 71). В українській мові дієслово *торочіти* з акцентованим суфіксом має значення ‘висмикувати, витягати нитки з країв тканини, роблячи торочки’: *В сусідоньки я була, Рушнички торочила* (3 пісні).

Зафіксована в поетичному мовленні Лесі Українки лексема *ці́лити* з накореневим наголосом у значенні ‘цілитися, мати на увазі кого-, що-небудь, натякати на когось, щось’: *Ізоген: Наш ворог тямить, чим держиться церква, – і вже не важить на овець, лиш*

ціліть у пастирів, щоб розточить отару (VI, 37). Інфінітив *ціліти* з суфіксальним акцентуванням має значення ‘зціляти, виліковувати, вигоювати’ [СУМ, XI, 231; Орфоеп., II, 840; Головащ., 303].

Семантико-граматична диференціація за допомогою наголосу відбувається в префіксальних дієсловах із нульовим суфіксом: *відати* (доконаний вид) у значенні ‘видавати, опублікувати, утворювати звук за допомогою відповідних органів (про людей, тварин)’: *Русалка в очереті видає глухий стогін досади і зника в тумані*. Дієслово недоконаного виду з акцентованим суфіксом *вида́ти* має значення ‘бачити’: *Вже ж не гляне він на мене, – Дарма виглядати! Вже ж моєму миленькому Світу не видати!* (II, 19).

Префіксально-суфіксальний вербатив доконаного виду *пови́щати* з наголосом на корені у драматичній поемі «Оргія» вжитий у значенні ‘ставати вищим’: *Антей: Ти думаєш, либонь, що і натхнення пови́щати від п’єдесталу може?* (IV, 182); *Сині очі в дівчини знов освітили обличчя, і постать немов повищала* (IV, 145), а з наголошеним суфіксом *повища́ти* вживається у значенні ‘вищати, верещати деякий час’, що фіксують сучасні словники [СУМ, VI, 665].

Дієслово *походи́ти* з наголосом на корені означає: 1) ‘належати за народженням до певної національності, класу, місцевості і т. ін.; вести свій рід, своє існування від кого-, чого-небудь’; 2) ‘відбуватися, ставати відчутним внаслідок чийхось дій, волі, залежно від певних обставин’; 3) ‘розм. бути схожим на кого-, що-небудь, подібним до когось, чогось’. Леся Українка вживає його в другому значенні: *[Кассандра:] Чи й ти гадаєш так, що все нещастя походить від Кассандри?* (IV, 58). З суфіксальним наголошуванням дієслово *походи́ти* має значення 1) ‘ходити якийсь час’; 2) ‘зробити хід у грі в шахи, карти і т. ін.’ [СУМ, VII, 456].

Висновки. Отже, наголос є засобом, що закріплює розмежування в семантиці слів. Розщеплення, розширення чи переосмислення значення слова приводить до створення нових слів, які збігаються за фонемним (графемним) вираженням, але мають різне значення, тобто омографів. У таких випадках наголос виконує семантико-словотвірну

функцію, є додатковим засобом лексико-семантичного способу словотворення.

Акцентуаційна варіантність дієслів, представлена у поетичних творах Лесі Українки, відповідає сучасній акцентній нормі, засвідченій у лексикографічних джерелах. Аналізований матеріал підтверджує, що наголос здатний виконувати дистинктивну функцію, слугувати засобом розрізнення лексичного значення слів. Цю функцію він виконує передусім завдяки власній різномісності. Правильне акцентування семантично різних дієслів із однаковим графемним складом сприяє точності висловлювання й покращенню культури усного літературного мовлення.

Лексикографічні джерела

- 1 Арк. – Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок : у 2-х т. – Луцьк : Ред.-вид. від. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000.
- 2 Грінч. – Словарь української мови : в 4 т. / за ред. Б. Грінченка. – К., 1907 – 1909.
3. СУМ – Словник української мови. – К. : Наукова думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.
4. УЛВН – Українська літературна вимова і наголос : Словник-довідник. – К., 1973. – 724 с.

Література

1. Булаховський Л.А. Український літературний наголос (характеристика норми) / Л.А. Булаховський. – Київ – Львів : Рад. школа, 1947. – 54 с.
2. Винницький В.М. Парокситонічна акцентуація дієслів / В.М. Винницький // Мовознавство. – 1980. – № 5. – С. 14 – 23.
3. Винницький В.М. Наголошування дієслів в поезії Івана Франка / В.М. Винницький // Українська мова і література в школі. – 1981. – № 8. – С. 44 – 47.
4. Винницький В.М. Українська акцентна система: становлення, розвиток / Василь Винницький. – Львів : Біблос, 2002. – 578 с.
5. Винницький В.М. Функційне навантаження українського наголосу [Текст] : монографія / В.М. Винницький. – Львів : ДП ВД Укрпол, 2010. – 376 с.
6. Винницький В.М. Про акцентуаційний спосіб словотворення / В.М. Винницький // Мовознавство. – 2007. – № 3. – С. 12 – 22.
7. Марчук Н.Й. Типи дієвідмінювання в українських поліських говорах / Н.Й. Марчук // Структура українських говорів. – К., 1982. – С. 119 – 125.
8. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Український літературний наголос / Митрополит Іларіон. – Вінніпег, 1952. – 304 с.

9. Рудницький Я. Наголос в поезії Шевченка / Я. Рудницький. – Авґсбург : Українська Вільна Академія. Наук. серія «Шевченко та його доба» : Праці Шевченківської конференції. – 1946. – Ч. 3. – 60 с.

10. Скляренко В.Г. История акцентуации имен существительных украинского языка : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук : 10.02.02 «Украинский язык» / В.Г. Скляренко. – К., 1983. – 46 с.

11. Скляренко В.Г. З історії акцентуації неозначеної форми дієслів української мови / В.Г. Скляренко // Мовознавство. – 1988. – № 2. – С. 38 – 44.

12. Українка Леся. Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка. – К. : Наукова думка.

Легка Леся. Смысловая дифференциация с помощью ударения инфинитивных форм глаголов в поэтической речи Леси Украинки. В статье проанализированы особенности выявления лексико-семантической функции ударения в инфинитивных формах глаголов с суффиксами -ува-, -а- (-я-), -и- в поэзии Леси Украинки. Рассматриваемые глаголы принадлежат к различным акцентным типам. Установлено, что смысловую функцию ударение выполняет благодаря своей разноместности. Смысловая дифференциация с помощью ударения проявляется в инфинитивных формах глагола как совершенного, так и несовершенного видов.

Ключевые слова: ударение, смысловая дифференциация, глаголы.

Lehka Lesya. Semantic differentiation by accentuation of infinitive verb forms in Lesya Ukrainka's poetic speech. The article deals with the lexical-semantic function of stress in the infinitive forms of verbs with suffixes -ува-, -а- (-я-), -и- in Lesya Ukrainka's poetry. The analyzed verbs belong to different accent types. It has been found out that the stress performs its semantic function by changing its place. The semantic differentiation by means of stress has been observed in the infinitive forms of both perfective and imperfective aspects.

Key words: stress, semantic differentiation, verbs.

УДК 811.161.2'42

О 36

Анна ОГАР

**ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ СЛОВО
(НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ РАЇСИ ІВАНЧЕНКО
«ОТРУТА ДЛЯ КНЯГИНІ»)**

У статті йдеться про структуру, смислове наповнення й вербальний вияв концепту слово в романі Раїси Іванченко «Отрута для княгині». Аналізований художній текст репрезентує, поряд із зафіксованими в тлумачному словнику його компонентами, ще й такі елементи, що урівнюють слово з іншими сутностями – душею, духом, совістю, пам'яттю; внутрішнім світом людини, родом, народом, та відображає перетин концепту з морально-етичними категоріями: добро – зло, правда – брехня (кривда), свій – чужий.

Ключові слова: *концепт, ключовий концепт, компонент концепту, репрезентант/вербалізатор концепту, епітет, морально-етична опозиція.*

Постановка проблеми. Сучасна лінгвістика особливу увагу приділяє одиницям мови в стосунку до тих когнітивних процесів, які передують їхній з'яві, визначають смисл і забезпечують функціонування. Наріжну категорію таких досліджень становить поняття *концепт*, розташоване на перетині лінгвістичних даних із психологічними, культурологічними, інформаційними. Суттєво, що його трактують із різних світоглядних позицій і за критеріями, які часом кардинально протилежні або й навіть взаємовиключені. Знаковими в цьому сенсі є праці М. Джонсона, Дж. Лакоффа, Ч. Філлмора, Л. Талмі, А. Вежбицької, В. Карасика, О. Кубрякової, В. Маслової, М. Піменової,

З. Попової, Ю. Степанова та ін. у зарубіжному мовознавстві; В. Жайворонка, В. Кононенко, Л. Лисиченко, О. Селіванової, С. Жаботинської, М. Скаб, П. Мацькова та ін. в українській лінгвістичній науці.

У нашій розвідці послуговуємось визначенням концепту, запропонованим М. Скаб: це абстрактна одиниця ментального рівня, яка відображає зміст результатів пізнання людиною довкілля та в якій зосереджено відомості про об'єкт, його властивості, місце в культурі народу, результати емоційно-оцінного осягнення, що, відповідно, вмотивовує розбудову й збагачення цієї одиниці завдяки збагаченню індивідуального емоційного й культурного досвіду носіїв мови [9, 5 – 6]. У континуумі концептів за ознакою актуальності виділяють провідні, або ключові, що широко запрезентовані в пареміологічному фонді, фольклорі, художній літературі [8, 82 – 84]. Їхні вербалізатори частотні й виражають глибокі смисли. З-посеред них виділяються ті елементи значень, форм і функцій, що найбільш повно передають народний дух, особливості мовомислення [5, 5]. Саме такі лексеми репрезентують найважливіші концепти, у переліку яких – і концепт *слово*.

У світоглядній концепції українського народу сформовано образ *слова* як святині, великої духовної цінності з божественною природою й, попри всю його ідеальну сутність, із великим потенціалом – людинотворчим, націєтворчим, духотворчим. В українській поетичній традиції *слово* – це символічна назва, що за своїм характером відбиває саме єство ліричного героя: це його зброя [5, 385]. Сьогодні воно – засіб утвердження поглядів і переконань, а також не менш потужний, аніж найагресивніші технології, засіб впливу. Тож концепт *слово* потребує не просто детального, а максимально проникливого осягнення, що й засвідчує **актуальність** нашої статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слово як образ, а не сировина, з якої компонується художній твір, часто ставало предметом наукових розвідок. Ґрунтовно цю проблему висвітлила Н. Мех у монографіях про інтерпретацію концептів *слово*, *мова* в українській культурній традиції і філософсько-релігійній та мовній картинах світу Григорія Сковороди [6 – 7]. Дослідниця зараховує концепт *слово* до наскрізних культурних концептів, пов'язаних з духовною

сферою, з вірою й моральністю людини, це підтверджують і частота вживання, і співзначення лексеми-вербалізатора.

Ю. Гладир, аналізуючи творчий доробок М. Вінграновського, зазначає, що слово для поета – це не абстрактна категорія, а конкретний, часом олюднений образ. У мистецькому світогляді шістдесятника викристалізовується усвідомлення того, що слово поета виростає зі слова народу, а отже, він зобов'язаний захищати й оберігати цей високий дар, продовжувати його життя поза часом і простором, зважаючи на його божественну сутність [3].

Неодноразово у контексті зазначеної проблеми лінгвісти зверталися до безсмертних текстів Кобзаря. Феномен мови-слова у просторі Шевченкового світу розглянула М. Федурко. Високу частотність лексем – номенів цього феномена у творах поета дослідниця пов'язує з дією трьох чинників: етноохоронного, духотворчого, націє- і державотворчого [12, 73 – 75]. І. Фаріон вивчала Шевченків концепт *слово* у рецепції Д. Донцова й дійшла висновку, що безпомилна заглибленість та детермінізм у судженнях допомогли вченому сягнути Шевченкових джерел розуміння природи слова не лише як філологічної одиниці. Донцовські міркування про Шевченкове слово у цій розвідці розглянуто під трьома поглядами: містичне слово (тому що від Бога); креативне слово (тому що творить неповторну, національну людину і світ); дуалістичне слово: слова-правда (тому що Бог) – слово-лжа (тому що від лукавого) [11]. Як бачимо, слово розглядають поза межами звичного, земного; його природу та суть окреслюють у рамах сакрального, містичного, творчого, високого, духовного.

Мета дослідження – виявити на прикладі твору Раїси Іванченко «Отрута для княгині» структуру, смислове наповнення й вербалізацію концепту *слово*.

У тлумачних словниках сучасної української мови зафіксовано сім значень концепту *слово* [10], що передають його поняттєві компоненти, однак в аналізованому тексті натрапляємо лише на вербалізацію таких: 1) мовна одиниця, що являє собою звукове вираження поняття про предмет або явище об'єктивного світу (*Але ні, княгиня нагадує слова не про данину, а про мир і любов* (с. 399), 2) мова, мовлення

(Коли народ забуває своїх великих пращурів і своє слово, – забудуть і його (с. 300), 3) висловлювання, фраза (І чому вірна її челядь ані словечка їй... (с. 425), 4) обіцянка виконати що-небудь (Отож колись дав слово князеві Рюрику, що Ігор його буде владарювати, де б я не був (с. 161), 5) прилюдний виступ, промова (Коли просите, скажу своє слово (с. 449). Чимало фрагментів твору засвідчують усталену сполучуваність лексеми *слово*, тобто в поєднанні з дієсловами мовлення та сприймання: *сказати, говорити, мовити, бриніти, чути, слухати* тощо. Однак трапляються й контексти, у яких реалізовано семантику ‘мовчання’, але через активно-діяльний суб’єкт – слово: *Ольга йшла мовчки, бо слова тут були зайві* (с. 411).

Однак лексема *слово* у її лексикографічних дефініціях значно збіднена. У художньому тексті, та й зрештою в мовній свідомості народу, воно не лише одиниця номінації, комунікації, голої прагматики задля порозуміння. Хоч і такі її функції гіперважливі для людини, для її побутування і, щонайважливіше, щастя. Протилежне ілюструють рядки *А з цією безсловесною угоркою – як з німою...* (с. 424). Однак слово – живе, тому виразнішою, більш значущою є його синергетична сутність, у якій воно постає як інструмент осягання й досягання людської душі та духу, як виразник внутрішнього утаємниченого чи містичного буття: *В її молитвах не було високих священних слів, які понаписували всевидящі мудрі пророки, але були її слова від душі і від того світу, який наповнював її з дитинства* (с. 101). Фактично бачимо об’єднання значень лексем *слово* й *думка*, їхнє взаємонакладання або хоч би семантичне асоціювання. Джерела такого розуміння сягають християнських трактувань, за якими *логос, слово* – втілення Бога на землі, знаряддя, за допомогою якого безтілесний Бог керує матеріальним світом, і навпаки – засіб звернення до Бога, тому концепт вміщує ще й такий смисловий компонент, що урівноважує слово з сакральною інтимною розмовою – молитвою. У такому ракурсі слово – шлях до найвищої істини, що оголює найпотаємніше в людині: *Склавши руки на грудях, старий варяжин з гордістю дослухався до молитви-слова свого князя* (с. 306). З огляду на це зрозуміло, чому людина так прагне почути щире божественне слово – ту підпору, що

її підтримує: *І княгиня лишилась з того часу на Горі як одинока горлиця – не було кому довіритись, не було від кого почути вірне, некорисливе слово. А воно, це слово, єдине на чому тримається людське життя...* (с. 257).

Слово доростає до найвищих людських абсолютів – душі, совісті, зрештою, самої людини, її народу: *Тоді й постане совість супроти властоїмців, і заплаче душа, і обізветься словом. А там, де є слово, не зникає пам'ять роду і сам нарід воскресає із німих і мертвих часів* (с. 176); *Не визнають чоловіки нізащо і того, що жінки, народжуючи і виколисуючи своїх дітей, народжують і виколисують народ, дають йому слово, пісню і совість* (с. 396); *Але не боги тримають людину в житті – а сила душі. Опертя на свою волю і своє слово – і на власний меч* (с. 296). Слово не тільки є втіленням моральних діянь, воно слугує засобом утвердження, своєрідним кодом нації, що шифрує її самотність, її велич і силу, дає відповідь на одвічне філософське «бути їй чи не бути»: *Коли народ забуває своїх великих пращурів і своє слово, – забудуть і його* (с. 300).

Окрім морально-етичних аспектів, слово виявляє й ментальні: воно вінець еволюції складних пізнавальних процесів, акумулятор найрізноманітніших досвідів і того, що звемо мудрістю: *Житяна вірила в слова цього пророка, бо ті слова його були здобуті ним тяжким життям і власною кров'ю* (с. 100). Слова не лише своїм змістом передають внутрішні порухи людської душі, а й самим способом їхньої матеріалізації. Вони нерідко приховують емоційний стан людини: *Голос її був сухий, ламався на кожному слові* (с. 451).

Слово – матеріально-ідеальне утворення, його внутрішня сила вимагає дії зовнішніх чинників для своєї реалізації. Уся зашифрована у слові раціональність – просте базікання, якщо воно спрямоване не на того адресата: *Знав, що словами нікого не спинити і не навчити – люди не вміють розуміти мудрости слів* (с. 268). Попри неймовірно багаті властивості, сутність слова все ж обмежена певними рамками, які встановлюють люди.

Слабкі, за визначенням загалом деформованого світу, слова насправді наділені неабиякою силою, здатною протистояти навіть

таким зрозумілим і безвідмовним засобам, як меч. У такому разі мудре слово – антагоніст грубої сили, що зазвичай ілюструє дурість людську. Слово й добро – це шлях мудрого, а тому сильного володаря, бо мечем можна завоювати тіло, але тільки словом, до того ж добрим словом, – сягнути душі: *Святослав горнеться до варязької дружини, а держава потребує розбудови не силою меча, а силою слова, освіти і мудрости* (с. 372); *Ворогів краще упокорювати добром і словом* (с. 375). Слова, як відомо, можуть уподібнюватися не лише добру, але і його антагоністові, набуваючи при цьому відповідних властивостей і зберігаючи власну міць: *Злі слова сильніше від меча нищать людину* (с. 127). Отже, концепт *слово* накладається на споконвічні когнітивні орієнтири, виражені морально-етичною опозицією добро-зло. Суміжна з нею пара – правда-брехня (кривда) – займає чільне місце в концепті з огляду на частотність ословлення, різноманітність способів вияву та на функції цих категорій в негласному суспільному статуті. Письменниця по-філософському зображує взаємодію концепту *слово* з ними: 1. *Чула, що їй і справді стало легше на душі і на совісті, бо в її словах була та правда, яка вихлюпнулася мимохіть, але яка чайлася у ній так глибоко, що навіть ніколи не давала про себе знати* (с. 271) [Тут і далі виділення наші – А. О.]; *Та правдивим словам не ймуть віри!..* (с. 388); 2. *Звідти тихо приповзло на її рідну землю дунайську оте чорне лихо – ота лєсть, підступ, віроломні єлейні слова й догідливі поклони, які полонили недолугого синка великого й грізного Симеона* (с. 378); *Для людей простих доступніші красиві слова і обіцянки. Бо правді ніколи не вірять. Вірять у красиву лжу...* (с. 337); *Князь Ігор збирав на бучні учти варяжинів і радців, заслуховував їхні єлейні славослів'я і забував, що холопствуючи приведуть його до погибелі* (с. 306). Авторка доносить поступове семантичне зміщення: добро як моральне поняття про все позитивне у житті людини замінюється реальним злом, яке формально криється в образі добра (красиві, єлейні слова). Загалом серед епітетів у творі Р. Іванченко переважають позитивно марковані, хоч негативні конотації теж доволі виразні: *слово правдиве* (с. 35), *високе, священне* (с. 101), *зле* (с. 127), *гірке, справедливе* (с. 176), *мудре* (с. 252), *вірне,*

некорисливе (с. 257), *сухе, тверде* (с. 268), *чесне* (с. 275), *грішне* (с. 275), *елейне* (с. 306), *лагідне, умедливе* (с. 314), *зухвале* (с. 317), *красиве* (с. 337), *просте, щире* (с. 361), *Боже* (с. 372), *кривдне, образливе* (с. 373), *останнє* (с. 377), *слухне* (с. 388), *безмовне* (с. 391). Звісно, цей перелік блідне, якщо заглянути у словник епітетів: стаття «слово» уміщена в ньому на п'яти сторінках і охоплює майже 240 означень; цей кількісно й семантично розгалужений епітетний ряд репрезентують одиниці восьми семантичних груп [2, 313 – 318]. Однак у низці означень Р. Іванченко принаймні три лексикографічно не опрацьовані (*елейне, умедливе, безмовне*, пор.: *Вслухалась у лагідні, умедливі слова, в її гарний оксамитовий голос...* (с. 314); *Вони хилються в чемному поклоні, але на вустах бринять безмовні слова: чи не хоче ця горда княгиня трохи зачекати?* (с. 391), тож їх можна потрактувати як індивідуально-авторські.

Поряд з епітетами, авторських втручань зазнають також фразеологічні одиниці, у яких засвідчено вербалізатори концепту: *Словами не кидався, беріг їх, ніби власну душу* (с. 129), *А він уже потім зламав своє слово* (с. 297), *Рулав був сильний і спритний вояк, швидкий на руку і слово* (с. 302), *Кесарі РOMEї на словах визнали її рівною собі, а тільки молодшою* (с. 392). Часте апелювання до фразем із вербалізаторами концепту є свідченням його продуктивності (розбудови) й актуальності.

Ще одна когнітивна орієнтаційна пара – свій-чужий, одна з найважливіших уже в давніх слов'янських мовних моделях. Лексема *свій* набула позитивного маркування, адже «свій» передбачає низку спільних характеристик: ментальних (єдність світогляду), аксіологічних (однакові цінності), соціальних (належність до однієї історико-культурної спільноти). Разом із цим, окреслення «свого кола» створює позитивний емоційний фон, який навіює і відповідне ставлення адресата. Накладання цієї опозиції (свій – чужий) на концепт *слово* відкриває особливо болючу проблему національної окремішності через мову. Інтенсивне просування в будь-яку країну чужої для неї мови – це акт мовної агресії, яка руйнує цілісність національного біополя і підриває його життєву спроможність, тому могутні держави

дбають про збереження власної мови й енергійно протидіють експансії чужої [1, 32 – 33]. Розуміння такого стану речей, прагнення адекватно його оцінити бачимо й у творі Р. Іванченко: *Ромейські чиновники, вчителі, священики витіснили повсюду молоду порість Болгарської держави, здійняли галас про дружбу і любов між двома народами і насаджували тут свої закони, свою владу, свою мову.* Отже, державці відводять мові роль, що увиразнюється в ряді закон-влада-мова, тобто можна говорити про легітимність слова/мови як засобу утвердження вже на міждержавному рівні.

Натомість чуже розвінчується, оскільки позначає або номінує непотрібне, тому й незрозуміле для спільноти. У такому випадку раціональне аргументування поступається місцем потужнішому емоційному впливові, у нашому випадку – негативному: *Та й не розуміє той народ, що воно таке, отой титул, і слово те чужинське [архонтеса] йому не відоме! Бо не потрібне!* (с. 421).

Висновки. У романі Раїси Іванченко «Отрута для княгині» віднаходимо добірну низку мікроконтекстів, які виразно засвідчують загальнонародне смислове наповнення концепту *слово*, що далеко виходить за рамки найповніших тлумачних словників, із залученням до концепту компонентів морально-етичного й ментального планів (добро, зло, правда, кривда, душа, дух, совість, пам'ять), із ототожненням слова з людиною, з її народом. Охоплення концептом такого спектру смислів, зокрема й абстрактних, засвідчує його непересічність у когнітивному континуумі, його глибоке філософське підґрунтя і втаємничену природу.

Перспективним видається аналіз інших художніх творів на предмет вияву нових смислів і вербалізаторів концепту *слово*.

Література

1. Бабич Н.Д. Магія слово для всього живого : Мовно-народознавчі наукові студії / Н.Д. Бабич. – Чернівці : Букрек, 2012. – 384 с.
2. Бибики С.П. Словник епітетів української мови / С.П. Бибики, С.Я. Єрмоленко, Л.О. Пустовіт ; [за ред. Л.О. Пустовіт]. – К. : Довіра, 1998. – 431 с.
3. Гладир Ю.Ф. Концепт *слово* у поезії Миколи Вінграновського [Електронний ресурс] / Ю.Ф. Гладир. – Режим доступу : <http://litzbirnyk.com.ua/wp-content/uploads/2013/11/4.4.8.pdf>.

4. Іванченко Р.П. Отрута для княгині : роман / Раїса Іванченко. – К. : Спалах ЛТД, 1995. – 464 с. – (Сер. «Укр. іст. роман»).
5. Кононенко В.І. Символи української мови / В.І. Кононенко. – Івано-Франківськ : Плай, 1996. – 272 с.
6. Мех Н. Інтерпретація концептів СЛОВО, МОВА в українській культурній традиції / Наталія Мех. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 211 с.
7. Мех Н.О. Наскрізні концепти *слово, мова, думка* у філософсько-релігійній та мовній картинах світу Григорія Сковороди / Н.О. Мех ; НАН України. Ін-т укр. мови. Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – К., 2005. – 237 с.
8. Пименова М.В. Коды культуры и проблема классификации концептов / М.В. Пименова // Язык. Текст. Дискурс : Научный альманах Ставропольского отделения РАЛК. Выпуск 5 / [под. ред. проф. Г.Н. Манаенко]. – Ставрополь : Изд-во ПГЛУ, 2007. – С. 79 – 86.
9. Скаб М.В. Концептуалізація сакральної сфери в українській мові : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 / Марія Скаб. – К., 2009. – 36 с.
10. Словник української мови : в 11 томах. – 1978. – Том 9. – С. 372.
11. Фаріон І. Шевченків концепт *слово* у рецепції Дмитра Донцова [Електронний ресурс] / Ірина Фаріон. – Режим доступу : <http://www.old.Svoboda.org.ua/dopusy/dopusy/021841/>.
12. Федурко М. Феномен мови-слова у просторі Шевченкового світу / Марія Федурко // Рідне слово в етнокультурному вимірі [Текст] : зб. наук. праць / Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. – Дрогобич : Посвіт, 2014. – С. 68 – 77.

Огар Анна. Вербалізація концепта *слово* (на матеріалі романа Раїси Іванченко «Яд для княгині»). В статті аналізується структура, смислове наповнення, а також способи і средства вербалізації концепта *слово* в романі Раїси Іванченко «Яд для княгині». Наряду с зафіксованими в толковом словаре компонентами концепта, в аналізованому художественному тексті виявлені елементи, котрі отождествляють його с іншими сутностями – душой, духом, совестью, памятью; внутрішнім миром человека, родом, народом, а также отражают пересечение концепта с морально-етическими категориями: добро – зло, правда – ложь, свой – чужой.

Ключевые слова: концепт, ключевой концепт, компонент концепта, репрезентант концепта, эпитет, морально-этическая оппозиция.

Ohar Anna. Verbalization of the concept *word* (based on the novel by Raisa Ivanchenko «The poison for the princess»). The article tells about the structure, content and semantic verbal expression of the concept *word* in the novel material by Raisa Ivanchenko «The poison for the princess». The fiction text under analysis, in addition to its components fixed in the thesaurus, represents such elements which equal the word with other essences – with the soul, spirit, conscience, memory; the inner world of a person, a kin, and a people; and reflects the intersection of the concept with ethical categories of good – evil, right – wrong, friendly – alien.

Key words: concept, key concept, component of the concept, concept representative/verbalizer, epithet, moral and ethical opposition.

УДК 81'373.7'37

П 20

Ірина ПАТЕН

**СОМАТИЧНИЙ КОМПОНЕНТ
У СКЛАДІ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ПЕРЕМІЩЕННЯ У ПРОСТОРИ
(на матеріалі української, польської та англійської мов)**

У статті розглянуто мінімальні одиниці фразеології з соматичним компонентом української, польської та англійської мов у семантичному та етнокультурологічному аспектах; з'ясовано універсальне та унікальне в семантиці цих одиниць; подано визначення термінів «соматизм» та «соматичний»; визначено спільні та відмінні компоненти-соматизми в досліджуваних мовах.

***Ключові слова:** фразеологічна одиниця, соматизм, соматичний, частини тіла людини, семантика.*

***Постановка проблеми.** У колективній підсвідомій пам'яті мовних носіїв зберігається інтертекстуальний зв'язок фразеологічних одиниць з певним кодом культури, який експлікує мова. В. Красних виділяє такі базові коди культури: соматичний, просторовий, часовий, предметний, біоморфний, духовний. До того ж у згаданих кодах фіксуються наївні уявлення про світобудову, тому вони співвідносні з архетипами, що є однією з умов для декларування культурного коду базовим. Першим із шести базових різновидів культурних кодів російський дослідник В. Красних називає соматичний (як найдавніший, представлений символічними функціями частин тіла людини) [4, 233].*

Коди культури здатні до взаємопроникнення, зокрема знаки соматичного коду можуть бути представлені в просторовому, нап.: *три дні лісом, три дні полем, а там і рукою подати* «дуже далеко», *під боком* «близько» [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соматичний код був предметом дослідження численних праць українських і зарубіжних учених, зокрема А. Архангельської, О. Куцик, О. Левченко, В. Маслової, В. Мокієнка, О. Тищенко, Д. Ужченка та В. Ужченка. У них акценти зміщено з об'єктів пізнання на суб'єкти, коли людину розглядають у мові й відповідно мову в людині. Соматичні фразеологізми аналізували на матеріалі окремих мов: української (О. Селіванова), німецької (І. Задорожна), іспанської (О. Толстова), англійської (Н. Андрейчук), естонської (Ф. Вакк). Різні аспекти соматичної фразеології висвітлено в розвідках М. Алефіренка, В. Жукова, М. Копиленко, В. Мокієнка, Л. Скрипник, М. Шанського та ін. Л. Скрипник, скажімо, зараховує назви частин тіла людини чи тварин до найуживаніших шарів лексичного фонду.

Широке вживання соматизмів у складі фразеологічних одиниць дослідники пояснюють характером освоєння людиною навколишнього світу. Особлива значущість у номінаційних процесах соматизмів зумовлена принципом антропометричності фразеологізмів мови й антропоморфізмом аналогізації предметного світу у свідомості людини.

За твердженням М. Джонсона, сприйняття людського тіла та його частин має допонятійний характер, оскільки слугує емпіричною базою для багатьох ідеалізованих моделей. Когнітивні моделі, які лежать в основі соматичних уявлень, є архаїчними, глибинними та найбільш стійкими [7].

З давніх часів людина прагнула наділити людськими рисами предмети навколишнього світу, зокрема й неживі. Ш. Баллі стверджував: «Споконвічна недосконалість людського розуму виявляється також і в тому, що людина завжди прагне одухотворити все, що її оточує. Вона не може уявити собі, що природа мертва та бездушна; її уява постійно наділяє життям неживі предмети, але це ще не все:

людина постійно наділяє предмети навколишнього світу рисами та прагненнями, властивими її особистості» [1, 221].

Характерною рисою соматичної фразеології є наявність у мовах численних словосполучень-аналогів, дуже близьких за образною спрямованістю. Ця особливість різко відрізняє соматичні фразеологізми від інших тематичних груп фразеологічних одиниць.

Уперше в лінгвістиці термін «соматичний» використав Ф. Вакк, коли в аналізі фразеологізмів естонської мови з назвами частин людського тіла, назвав їх «соматичними». Ф. Вакк вважає, що до складу соматизмів входять не лише лексеми на позначення частин тіла, але й слова, пов'язані з організмом людини чи тварини (*кістка, кров, нерв* тощо), оскільки вони життєво необхідні елементи матеріальної субстанції, без яких не може існувати живий організм. У своїй праці автор робить висновок про те, що ця група належить до одного з найдавніших пластів фразеології і є найбільш уживаною частиною фразеологізмів естонської мови [3, 23].

За підрахунком Р. Вайнтрауба, соматична фразеологія становить близько 30 % фразеологічного складу будь-якої мови [6]. Окрім того, соматизми, як один із найдавніших шарів у лексиці різних мов, входять до ядра словникового фонду мови.

Фразеологічні одиниці з соматичним компонентом формують різні фразеотематичні групи залежно від ядерної стереотипної ознаки компонентів. Ми ж у нашій розвідці розглянемо лише ті, що стосуються фразеотематичної групи «переміщення в просторі».

Мета статті – здійснити опис українських, польських та англійських мінімальних одиниць фразеології з соматичним компонентом фразеотематичної групи переміщення, з'ясувати специфіку фразеологічного символу, проаналізувати фразеологізми досліджуваних мов у семантичному та етнокультурологічному аспектах.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких **завдань**:

– вирізнити з фразеологічного складу української, польської та англійської мов фразеологічні одиниці з соматичним компонентом на позначення переміщення;

- здійснити семантико-культурну реконструкцію фразем, встановити джерела їх виникнення;
- визначити спільні та відмінні компоненти-соматизми в досліджуваних мовах.

Широке функціонування назв частин тіла як організуючих центрів фразеологічних одиниць пояснюється впливом деяких екстралінгвістичних чинників. Відомо, що в пізнанні світу людини велику роль відіграють органи відчуттів, через які вона пізнає довкілля, та органи, за допомогою яких здійснюються найрізноманітніші дії і процеси, зокрема процес переміщення в просторі.

Варто зазначити, що соматизми в одних випадках входять до складу фразеологізмів як сформовані мовні символи, а в інших символічне значення їх формується на базі вузького контексту, тобто на основі словосполучень або речень із постійним компонентним складом. Отож характер символічного значення визначається як самим субстантивом, так і його контекстом (здебільшого, вузьким). З одного боку, різні субстантиви реалізують своє символічне значення у сполученнях з певним колом слів, з другого, – саме символічне значення формується як елемент складного знака номінації і стає його образно-смісловим центром. Так, наприклад, субстантивне сполучення з *усіх ніг*, як внутрішня форма фразеологічних одиниць, мотивує фразеологічне значення, вказуючи на спосіб або характер переміщення чи ступінь його інтенсивності. Звичайно, сам факт пересування визначається дієслівним компонентом *бігти, нестися, летіти* і т.п. як обов'язковим елементом фразеологізму і його постійним супроводом.

Ноги є символом переміщення, здійснюваного самою людиною завдяки її фізичним властивостям, а їхнє словесне вираження – лексеми *нога (ноги), стопа, п'яти* – образно-смісловим центром фразеологічного гнізда, яке входить до фразеотематичної групи зі значенням переміщення. Пор.: в українській мові: *йти (плетися) нога за ногу; ледве ноги переставляти (ворушити)* – характеризує невисоку швидкість пересування; *летіти з усіх ніг; брати (взяти) ноги в руки; з усіх ніг кинутися; одна нога тут – друга там* – характеризує високу швидкість пересування; *де (куди) ноги несуть;*

ворушити ногами; не триматися (не стояти) на ногах (у значенні 'бути нездатним до переміщення'); дай бог ноги – характеризує інтенсивність і високий темп переміщення, а саме – втечі; в польській: *jak nie na swoich nogach, jak na słomianych nogach* 'важко йти'; в англійській: *to put one's best foot first; as fast as one's feet (legs) can carry one; give leg bail; shake a leg* – характеризує швидкий рух. Характерно, що одним із хрестоматійних прикладів різниці в баченні світу носіями української та англійської мов є той факт, що одній назві деяких частин тіла в українській мові відповідають два слова в англійській (нога – *leg, foot*; рука – *arm, hand*).

Соматичний компонент **п'ята** як задня частина стопи мотивує символіку фразеологічних одиниць із значенням 'швидко когось наздоганяти / швидко бігти': *показати п'яти; тільки п'яти мигтять // gonić w piętke // close on someone's heels; to show a clean pair of heels; toe and heel*, а також із значенням 'наздоганяти кого-небудь, переслідувати': *йти по п'ятах; наступати (наступити) на п'яти кому; п'яти врізати // deptać komuś po piętach; następować komuś na piętę // come upon one's heels; at heel*.

Символічність компоненту **пальці** полягає у фізіологічній здатності людини переміщуватися на пальцях, зменшуючи в такий спосіб площу поверхні торкання землі, що знижує рівень шуму під час ходьби: *ходити на пальцях // ходить на пальцах // chodzić wokół kogoś na paluszkach // on the tips of one's toes*.

Символами (або кваліфікаторами, тобто компонентами, які підсилюють ознаку, збільшують інтенсивність тощо) переміщення можуть слугувати й інші соматизми, які є найменуванням частин тіла не тільки людини, але й тварини. Зокрема **язик** є класифікатором інтенсивності та символізує швидке переміщення, оскільки людина, а особливо тварина, висовує язик під час інтенсивного бігу для отримання більшої кількості кисню через ротову порожнину і язик, потрібного у крові при інтенсивній роботі серця й усього організму: *бігти, висунувши язик // latać z wywieszonym językiem*.

Образність багатозначного фразеологізму *ходити на задніх лапках* перед кимось // *chodzić na łapkach; skakać na tylnych łapkach*

безпосередньо пов'язана з певним способом пересування, нехарактерним для тварин (наприклад, собак, коли вони випрошують їжу або пробують «сподобатися» господареві чи іншій людині, демонструючи здатність кардинально змінити природно звичну манеру поведінки й пересування заради когось чи чогось). Головним компонентом цих фразеологічних одиниць є соматизм *лапи*.

Фразема *ruszyć z kopyta, ruszyło coś jak z kopyta 'opojeździe, sprawie do załatwienia'* характеризує справу, яка вирішується досить швидко (усталений зворот походить від кавалерійського терміну). Цікаво, що в російській мові тут простежується прихований образ коня і верхової їзди, а в польському відповіднику аналогічної генези маємо у структурі соматичний компонент *kopyto* як образно-смісловий центр фразеологізму і контекстуальний символ руху.

Фразеологічні одиниці з соматичним компонентом у межах фразеотематичного поля пересування в просторі можуть мати значення 'високої швидкості пересування'. Причому сам соматичний компонент може бути як символом пересування: *накивати п'ятами // pokazać pięty // heel over toe*, так і безпосередньо ним не бути (навіть не бути пов'язаним з частинами тіла, що символізують рух), хоч загальне значення гуртується навколо нього як стрижневого компонента фразеологізму *летіти сторч головою // lecieć na złamanie karku*; або *показувати спину // pokazać plecy* (у тому ж значенні, що *pokazać pięty*).

Асоціативно мотивовані звороти з компонентами *око, голова, вухо* поповнюють концептосферу просторової орієнтації: *куди очі поведуть; куди очі бачать; куди очі дивляться; світ за очі; бігти сторч головою; їхати вухо до вуха*; у польській – *плечі, рука: lecieć na złamanie karku; pokazać plecy; spacerować pod rączkę*.

Унікальними в кількісному та змістовому плані виявилися фраземи з соматичним компонентом у межах фразеотематичного поля пересування в просторі англійської мови. Згідно з дослідженням А. Блюма, соматичні фразеологізми в сучасній англійській мові становлять найбільшу групу [2]. Найчастіше вживаються такі соматизми: *foot* – *to put one's best foot first* ('просуватися якнайшвидше, поспішати'), *leg* – *leg fail one* ('ноги підгинаються в когось'); *give leg bail* –

(використовується у жартівливій формі – ‘дати ноги під заставу, втекти, ховатися’), *shake a leg* – (‘рухатись швидко’), *heel* – *to show a clean pair of heels* (‘дуже швидко йти/бігти’); *heel over toe* – (‘дуже швидко’); *toe and heel* – (‘дуже швидко, старанно просуватися вперед’); *head* – *give her head* (‘дати повний хід, знати щодуху’); *face* – *to have the wind in one’s face* (‘йти/просуватися проти вітру’); *elbow / shoulder* – *to elbow / shoulder one’s way* (‘прокладати собі дорогу ліктем/плечем’); *tail* – *turn tail* (‘злякатися, утекти, п’ятами накивати’); *wing* – *on wings of light* (‘дуже швидко’); *on the wings of the wind* (‘дуже швидко, на крилах вітру’).

Більшість частин тіла та їх позначення мають кілька коннотативних символічних значень, що впливають з основного значення «частини тіла» на основі метонімії.

Варто згадати, що фразеологічні системи української, польської та англійської мов демонструють «подвійний антропоцентризм» – походження і функціонування, тобто семантичну орієнтованість на людину як складових лексем-компонентів у їхніх прямих значеннях, так і особливо сукупних фразеологічних одиниць у фразеологічних їх значеннях.

Висновки. Як бачимо, ключовим компонентом багатьох зазначених фразеологізмів є соматизми, які мають різний ступінь фразеотвірної продуктивності. Це пояснюється тим, що тіло людини – несиметричне не лише з погляду анатомії та фізіології, але й мови та культури і що частини тіла можуть бути протиставлені за різними ознаками.

Соматичний код культури в українській мові репрезентовано стійкими словосполученнями з такими соматизмами, як *нога, п’ята, пальці, голова, очі, язик, вухо*; в польській мові – *noga, kark, plescy, język, piety*; в англійській – *foot, leg, toes, heel, head*; спільними для трьох мов є соматизми *нога, п’ята, голова*.

У межах фразеотематичного поля пересування досліджувані фраземи з соматичним компонентом можна умовно поділити на дві підгрупи: ті, які характеризують високу швидкість пересування, та ті, які характеризують повільне пересування. Незначна кількість фразео-

логічних одиниць характеризують рух до об'єкта, де провідним є значення близькості, сукупності, скооперованості дій, єдності суб'єкта й об'єкта: *наступати на п'ятки // gonić w piętke // to follow at one's heels*. Досліджено також, що кваліфікаторами (символами) пересування можуть слугувати також соматизми, які є найменуванням частин тіла не тільки людини, але й тварини: *язик, лапи // łapku, kopyto // tail, wing*.

Людське тіло – галузь дійсності, яка присутня в житті носія будь-якої мови, але сприймають та оцінюють частини тіла носії різних мов по-різному, тож вони є цінним матеріалом для вивчення мовних картин світу.

Перспективу подальших досліджень убачаємо у виокремленні когнітивних моделей ідіом з компонентами-соматизмами в окремих варіантах англійської мови в зіставному аспекті.

Література

1. Балли Ш. Французская стилистика ; пер. с фр. К.А. Долинина / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностр. лит., 1961. – 394 с.
2. Блюм А. Семантические особенности соматической фразеологии / А. Блюм. – МЛ : АСТ-пресс, 2000. – 20 с.
3. Вакк Ф.О. О соматической фразеологии в современном эстонском литературном языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.02 «Языки народов Российской Федерации» / Ф.О. Вакк. – Таллин, 1964. – 23 с.
4. Мізін К.І. Усталені порівняння англійської, німецької, української та російської мов в аспекті зіставної лінгвокультурології : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.17 / К.І. Мізін. – К. : Київський нац. лінгв. ун-тет, 2012. – 33 с.
5. Скоробагатько Н.О. Концептуалізація фразеологічного соматичного коду в східнослов'янських і східностепових говірках : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Н.О. Скоробагатько ; Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Луганськ, 2009. – 20 с.
6. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології. Психокогнітивний та етнокультурний аспекти / О.О. Селіванова. – Київ – Черкаси, 2004. – 276 с.
7. Lakoff G. *Metaphors We Live by* / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago : The University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
8. Servel S.P. A cognitive approach to the role of body parts in the conceptualization of emotion metaphors / S.P. Servel // *Epos : Revista de filología*. – Madrid : Uned, 2001. – № 17. – P. 245 – 260.

Довідкова література

1. Фразеологічний словник української мови / уклад. В.М. Білоноженко, В.О. Винник та ін. – К. : Наукова думка, 1993. – Т. 1 – 2. – 1512 с.

2. Thesaurus of English Traditional Metaphors / ed. by P.R. Wilkinson. – L. & N.Y. : Routledge, 1993.

3. Słownik frazeologiczny / oprac. A. Kłosińska. – Warszawa : PWN, 2010. – 655 s.

Патен Ирина. Соматический компонент в составе фразеологических единиц со значением перемещение в пространстве (на материале украинского, польского и английского языков). В статье рассмотрены минимальные единицы фразеологии с соматическим компонентом украинского, польского и английского языков в семантическом и этнокультурологическом аспектах; установлено универсальное и уникальное в семантике этих единиц, даны дефиниции терминов «соматизм» и «соматический»; определены совпадающие и несовпадающие компоненты-соматизмы в исследуемых языках.

Ключевые слова: фразеологическая единица, соматизм, соматический, части тела человека, семантика.

Paten Iryna. The somatic component of phraseological units with the meaning of displacement (in the Ukrainian, Polish and English languages). The article presents the minimal units of phraseology with somatic component of Ukrainian, Polish and English languages in semantic and ethno-culturological aspects; the universal and the unique in the semantics of these units has been clarified; the terms «somatism» and «somatic» are introduced; the common and distinct somatism component in the studied languages are established.

Key words: phraseological unit, somatism, somatic, parts of the human body, semantics.

УДК 811.11'27

Р 32

Тетяна РЕВЧУК

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ПІДТРИМКИ У СУЧАСНІЙ АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ

Стаття присвячена аналізу комунікативної підтримки в міжособистісному спілкуванні. У фокусі уваги перебуває інтенція комунікативної підтримки та її соціолінгвістична, психолінгвістична і лінгвокультурологічна зумовленість. Надано функціональну характеристику аналізованого явища.

Ключові слова: *комунікативна підтримка, інтенція.*

Постановка проблеми. Сучасній лінгвістиці притаманний незмінний інтерес до проблем міжособистісної мовленнєвої взаємодії. У зв'язку з цим актуальним є комунікативно-прагматичний опис мовленнєвих інтенцій, які реалізуються в міжособистісному спілкуванні. Це об'єктивує доцільність аналізу реалізації комунікативної підтримки як цілеспрямованої мовленнєвої дії з конкретним інтенціональним змістом у сучасній англійській мові.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що роль інтенцій в організації мовленнєвої діяльності є предметом наукового пошуку з позицій прагмалінгвістики, теорії мовленнєвих актів, аналізу дискурсів із конкретним інтенціональним значенням (Н.Д. Арутюнова, В.З. Дем'янков, Т.К. Соловйова, Н.І. Формановська та ін.). У сучасних лінгвістичних розвідках явище підтримки в комунікативній взаємодії схарактеризовано опосередковано через епізодичну репре-

зентацію в межах досліджень інших мовленнєвих інтенцій або явищ. Суттєвим є дослідження лексико-граматичних засобів вираження комунікативної інтенції підтримки в російській мові Г.П. Захаровою [5]. О.О. Бабушкіна, розглядаючи прагмасемантичну характеристику парафразу в діалогічному дискурсі на матеріалі англійської мови, виокремлює стратегію комунікативної підтримки співбесідника для вираження згоди [1]. О.Г. Шиманюк, описуючи дискурс із загальним значенням схвалення, вказує на мовленнєвий акт підтримки як один із способів досягнення комунікативної мети [16].

Мета статті – визначити сутність комунікативної підтримки та встановити особливості її функціонування в міжособистісній мовленнєвій взаємодії на матеріалі сучасної англійської мови.

З позицій антропоцентричного підходу, за яким увага лінгвістів зосереджена на людині як суб'єкті мовленнєвої діяльності, феномену підтримки характерні два вектори функціонування. За вектором внутрішнього розгортання підтримка позиціонується як характеристика особистості, проявом якої є вираження певних переконань, симпатій, поглядів та уподобань (релігійних, ідейних, спортивних тощо), що визначають належність суб'єкта до певної групи (соціальної, релігійної тощо). Наприклад, підтримка спортивної команди або музичної групи виражає сферу уподобань суб'єкта, тоді як погодження з певними релігійними канонами визначає його належність до відповідної релігійної громади. Зовнішній вектор функціонування підтримки спрямований у русло міжособистісної взаємодії. З позицій такого підходу підтримка реалізується як діяльність (предметна або мовленнєва), мета якої полягає в зміні або корекції матеріального чи психоемотивного стану або поведінки одного з учасників. Скажімо, адресоване співбесіднику висловлення заохочення до певного виду діяльності або акт матеріальної благодійності.

У межах підходу до розуміння досліджуваного поняття за зовнішнім вектором підтримка знаходить своє тлумачення в такому загальному визначенні, як надання різного виду допомоги в складній для суб'єкта ситуації [11; 12]. Не маючи предметного референта, універсального для всіх випадків свого прояву, підтримка є важливим

механізмом будь-якої взаємодії людей, зокрема й у міжособистісному спілкуванні. Таке широке розуміння зазначеного терміна пояснює значну варіативність видів підтримки залежно від сфери її реалізації (соціальна, психотерапевтична, технічна, медична, ділова, інформаційна тощо), методу вираження (матеріальна, емоційна, тілесна, комунікативна тощо) та з урахуванням категоріальних ознак (формальна та неформальна, офіційна та неофіційна, підтримка за жіночим/чоловічим типом, групова та індивідуальна, професійна та непрофесійна підтримка тощо) [11; 13].

Зважаючи на широкий спектр функціонування в міжсуб'єктній інтеракції та розгортання в міжособистісному спілкуванні, підтримка становить вагомий об'єкт лінгвістичного дослідження завдяки високому рівню комунікативної релевантності. У фокусі уваги дослідження перебуває якраз комунікативна підтримка, вербальні форми її прояву в міжособистісному спілкуванні. Визначаємо комунікативну підтримку як складний абстрактний феномен, важливий елемент міжособистісної взаємодії, значення якого полягає в наданні допомоги шляхом впливу на психоемоційний стан чи поведінку адресата або їх корекції.

Зарубіжні та вітчизняні лінгвісти розмежовують поняття «інтеракції» та «комунікації», розглядаючи їх у площині підпорядкування [9, 32; 10, 61; 20, 98]. Під час інтеракції відбувається координація дій учасників в різних типах діяльності шляхом інтерпретації ними поведінки один одного [17, 156; 19, 43]. Комунікація ж визначається як специфічна категорія інтеракції, взаємодія, опосередкована знаково-символьним кодом [9, 33], що передбачає взаємообмін і взаємосприйняття експлікованих та імплікованих учасниками спілкування значень [19, 43], задовольняючи різні потреби вираження внутрішніх станів учасників спілкування [10, 61; 20, 48].

Відправним пунктом процесу спілкування є комунікативні інтенції. Комунікативні стратегії учасника міжособистісного спілкування зумовлені його власним внутрішнім станом та уявленнями про внутрішній стан іншого комуніканта [10, 61]. Іntenція є основною стратегічною метою повідомлення, сформованою на основі певних потреб і мотивів спілкування й реалізованою через мовленнєві засоби [2, 104].

Інтенція комунікативної підтримки в мовленні зумовлена соціолінгвістичним, психолінгвістичним та лінгвокультурологічним значенням останньої.

Соціолінгвістичне значення підтримки опосередковане низкою функцій, які реалізуються під час комунікації. Серед них виокремлюємо, насамперед, інформативну, емотивну та координаційну функції.

Інформативна функція підтримки спрямована на створення єдиної інформаційної системи координат для сприйняття й оцінки подій, у якій адресант, як генератор підтримки, інформує адресата про результати свого мислення з метою вплинути на його систему цінностей або хід думок. Г.П. Захарова співвідносить інтенцію підтримки з наміром мовця проінформувати співбесідника про свою небайдужість, співучасть, позитивні емоції щодо ситуації та нього самого. Крім того, підтримка нерідко передбачає аргументацію настанов адресанта щодо зміни або корекції емоційного стану партнера зі спілкування [5, 5], тоді як сама аргументація має насамперед інформативний характер [4, 25].

На противагу інформативній функції, яка апелює до раціонального мислення, *емотивна функція* підтримки реалізується через емоційне співпереживання комунікантів, що сприяє формуванню емоційного балансу під час спілкування. Номінуючи аналізовану функцію емотивною, керуємося положенням про тотожність понять «емотивність» та «емоційність». Хоч у сучасній лінгвістиці розмежування згаданих понять часто корелює з лінгвістичною та психологічною сферою прояву емоцій, демонстрації почуттів та психологічних станів відповідно [6, 16; 18, 28 та ін.], вони обидва використовуються для опису комунікативних явищ, що, в свою чергу, уможлиблює їхнє синонімічне вживання в багатьох лінгвістичних розвідках [8, 134; 3, 37 та ін.]. Емоції мотивують, організовують та регулюють мисленнєву, мовленнєву та фізичну активність індивіда [7, 22]. Вираження комунікативної підтримки зумовлене емоційними станами обох учасників спілкування. Адресант і адресат мають намір виразити емоційні переживання і водночас сприйняти їх. Завдяки такій функціональності підтримка займає провідні позиції серед механізмів лікувальної дії у

психотерапії [13], оскільки сприяє встановленню емоційного комфорту, необхідного для проведення консультації.

Координаційна функція підтримки полягає в регулюванні поведінки емоційно-психологічного стану учасника комунікації чи у стимулюванні до дій або емоційних реакцій, їх підсилення чи послаблення. Нерідко підтримка стає засобом попередження конфліктогенної поведінки. Так, О.О. Бабушкіна вказує на різні шляхи прояву комунікативної підтримки, спрямовані на вирішення комунікативних задач, серед яких формальна підтримка розмови, принципове прийняття комунікативної правоти одного з учасників дискусії й блокування конфронтації в діалозі [1]. Комунікативна підтримка є ефективним механізмом мовленнєвого впливу й сприяє переконанню, навіть маніпулюванню під час спілкування. Їй притаманні емотивний компонент, аргументація та інформативність. Важливим у такому випадку є розпізнання істинної інтенції продуцента підтримки. Так, наприклад, вираження підтримки через комплімент або похвалу відповідає позитивній інтенції, спрямованій на співбесідника (продемонструвати власну співучасть, сприяти підвищенню самооцінки адресата тощо), чи наміру свідомого перебільшення його якостей (позиція підлесника). Останнє є частиною обманної поведінки, яка порушує основні постулати принципу Кооперації Г. Грайса, а отже, не відповідає етичним нормам комунікативної взаємодії [15, 272].

Основа **психолінгвістичного значення** інтенції підтримки в комунікації становить положення психолінгвістики, згідно з яким інтенція «...кваліфікується як керівна сила у сфері свідомості й мислення людини, що впливає на пропозиційний компонент внутрішньої програми мовлення, вибір стилю, способу здійснення програми шляхом переведення її у вербальну форму» [цит. за 14, 184]. Продукт підтримки свідомо обирає мовні засоби та стратегії, здатні передати відповідну інтенцію, для найбільш ефективного їх сприйняття реципієнтом і коректної інтерпретації викликаних почуттів та асоціацій.

Лінгвокультурологічне значення комунікативної підтримки спирається на зв'язок мовних форм її втілення у мовленні з культурою, етноспецифікою та ментальністю носіїв мови. Як вербалізований

артефакт духовної культури комунікативна підтримка представлена в англomовній картині світу. Мовна картина світу інтегрує національно-специфічні особливості мисленнєвих процесів, актуалізованих знаковими формами, представляє «ціннісні орієнтири, життєві стратегії і сценарії поведінки» [14, 365] в мовленні. Адресант та адресат інтерпретують вербалізований прототиповий образ підтримки відповідно до наявної в колективній свідомості англomовної культури моделі поведінки через використані адресантом номінації з інтенціональним значенням підтримки (*support, compliment, assistance, encouragement, comfort, approval* та ін.), іллокуції (намір надати допомогу, підбадьорити тощо) та ситуативно залежні комунікативні стратегії. Комунікативній підтримці, як соціально зумовленому феномену, властиве мовленнєве оформлення згідно з правилами мовленнєвого етикету. Останньому притаманна власна культурна, національно-етнічна, стереотипна специфіка вироблених суспільством правил мовної та мовленнєвої поведінки, закріплених у стійких формулах спілкування та передбачених комунікативною стратегією ввічливості з урахуванням соціальних і рольових позицій комунікантів у офіційній та неофіційній сферах [14, 357]. Успішна реалізація комунікативної підтримки в міжособистісному спілкуванні залежить від коректності обраних адресантом мовних та мовленнєвих форм згідно з правилами мовленнєвого етикету задля надання адресату того чи того виду допомоги та уникнення погіршення його психоемотивного стану чи неправильно інтерпретованої адресатом координації поведінки.

Висновки. Вираження підтримки комунікативним шляхом охоплює широкий спектр форм впливу та корегування поведінки або психічного стану одного з комунікантів, серед яких утішання, похвала, погодження, порада, схвалення, співчуття тощо. З огляду на це, комунікативна підтримка є цілеспрямованою мовленнєвою дією, узагальнене інтенціональне значення якої інтегрується з низки одиничних значень, кожне з яких має свої прагматичні умови для реалізації та власні засоби вираження.

Перспективу подальшого вивчення комунікативної підтримки вбачаємо в дослідженні її реалізації в мовленнєвих актах на матеріалі сучасної англійської мови.

Література

1. Бабушкина О.А. Прагмасемантические, когнитивные и типологические характеристики парафраза в диалогическом дискурсе (на материале английского языка) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / О.А. Бабушкина. – СПб., 2001. – 18 с.
2. Галлямова Н.Ш. Модель устногоязычного общения как одно из условий формирования коммуникативной компетенции языковой личности / Н.Ш. Галлямова // Языковая личность : Лингвокультурология. Лингводидактика. Лексикография : сб. науч. статей / под ред. В.В. Воробьева, А.Г. Саяховой]. – Уфа : Изд-во Башкирского гос. ун-та, 2001. – С. 95 – 125.
3. Гальперин И.Р. Стилистика : учеб. пособие / И.Р. Гальперин – М. : Высш. шк., 1977. – 334 с.
4. Демьянков В.З. Эффективность аргументации как речевого воздействия / В.З. Демьянков // Проблемы эффективности речевой коммуникации. – М. : ИНИОН АН СССР, 1989. – С. 13 – 40.
5. Захарова Г.П. Коммуникативная интенция поддержки и лексико-грамматические средства ее выражения в русском языке (на фоне английского) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / З.Г. Петровна. – Самара, 2011. – 20 с.
6. Зотова А.Б. К вопросу о соотношении категорий «эмоциональность», «эмотивность», «экспрессивность» / А.Б. Зотова // Известия ВГПУ. – 2010. – Вып. № 6, том 50. – С. 14 – 17.
7. Изард Кэррол Э. Психология эмоций / К.Э. Изард ; [пер. с англ. А. Татлыбаева]. – СПб. : «Питер», 1999. – 464 с.
8. Кубрякова Е.С. Человеческий фактор в языке : Язык и порождение речи / Е.С. Кубрякова, А.М. Шахнарович, Л.В. Сахарный. – М. : Наука, 1991. – 237 с.
9. Куликова Л.В. Коммуникативный стиль в межкультурном общении : монография / Л.В. Куликова. – М. : Флинта : Наука, 2009. – 288 с.
10. Макаров М.Л. Основы теории дискурса / М.Л. Макаров. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2003. – 280 с.
11. Поддержка / Психологос. Энциклопедия практической психологии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.psychologos.ru/articles/view/podderzhka>. – Заголовок з екрану.
12. Социальная поддержка / Оксфордский толковый словарь по психологии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://vocabulary.ru/dictionary/487/word/socialnaja-poderzhka>. – Заголовок з екрану.
13. Поддержка // Психология общения. Энциклопедический словарь / под общ. ред. А.А. Бодалева. – М. : Изд-во «Когито-Центр», 2011. – 338 с. – Режим доступа : <http://vocabulary.ru/dictionary/1095/word/poderzhka>. – Заголовок з екрану.

14. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
15. Россия лингвистическая : научные направления и школы Волгограда : коллективная монография / [под ред. В.И. Шаховского и др.]. – Волгоград : Волгоградское научное издательство, 2012. – 389 с.
16. Шиманюк Е.Г. Коммуникативно-прагматическое описание дискурса с общим значением одобрения : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / Е.Г. Шиманюк. – М., 2001. – 20 с.
17. Delia J.G. The constructivist approach to communication / D.J. Gelia, V.J. O'Keefe, D.J. O'Keefe // Human Communication Theory. – New York, 1982. – P. 147 – 191.
18. Janney R.W. Intracultural tact versus intercultural tact / R.W. Janney, H. Arndt // Politeness in Language. Studies in its History, Theory and Practice / ed. by R.J. Watts. – NY. : Mouton de Gruyter, 1992. – P. 21 – 42.
19. Maletzke G. Kommunikationswissenschaft im Überblick : Grundlagen, Probleme, Perspektiven / G. Maletzke. – Opladen, 1998. – 222 s.
20. Nicotera A.M. The constructivist theory of Delia, Clark and associates / A.M. Nicotera // Watershed Research Traditions in Human Communication Theory. – Albany, 1995. – P. 45 – 66.

Ревчук Татьяна. Особенности функционирования коммуникативной поддержки в современном английском языке. В статье анализируется коммуникативная поддержка в межличностном общении. Внимание сосредоточено на интенции коммуникативной поддержки, ее социолингвистической, психолингвистической и лингвокультурологической обусловленности. Претставлена функциональная характеристика анализируемого явления.

Ключевые слова: коммуникативная поддержка, интенция.

Revchuk Tetyana. Functional peculiarities of the communicative support in modern English. The article provides the analysis of the communicative support in interpersonal communication. It is focused on the intention of the communicative support, its socio-linguistic, psychological linguistic, and cultural linguistic meaning. Functional characteristics of the analyzed phenomenon are also presented.

Key words: communicative support, intention.

УДК 81'373.7

С 50

Антон СМЕРЧКО

ПРИНЦИПИ ІДЕОГРАФІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

У статті на матеріалі споріднених мов (української, російської, польської) розглянуто параметри ідеографічної характеристики стійких словесних комплексів крізь призму національно-специфічного й універсального в образно-мовних моделях світу.

***Ключові слова:** фразеологічна одиниця, компонент-символ, образно-номінативна модель світу, ідеограма, кваліфікатор, принцип.*

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Кінець ХХ (90-і роки) і початок ХХІ ст. позначені актуалізацією ідеографічних характеристик фразеологічних одиниць, тобто описом їх за допомогою словесних ідеограм як сукупностей універсальних сем, узагальнених понять, ідей (тем). Термін «ідеограма» в сучасному мовознавстві має широке й вузьке тлумачення. Вузьке запропоноване в праці Н.М. Кирилової «Ідеограма як елемент фразеологічної семантики і її вивчення зіставним методом». Із назви випливає основний постулат цього тлумачення (викладений далі в статті): ідеограма синонімічна термінологічній словосполучі «денотативно-сигніфікативний компонент значення» [3, 77] і слугує інструментом дослідження фразеологічних одиниць. Провідні східнослов'янські фразеологи (В.М. Мокієнко, В.Д. Ужченко, Л.М. Авксент'єв), розглядаючи фразеологічний фонд російської й української мов як відображення в асоціативно-художній формі національних картин світу, виділяють низку ідеографічних рубрик – «Природа», «Рослинний і

тваринний світ», «Анатомія людини й рухи», «Побутові уявлення», «Історія», «Одиниці виміру» [5, 55 – 57; 10, 78 – 89], співвідносячи в такий спосіб ідеограму з обширною «сферою уявлення» (за термінологією М.М. Покровського). У комплексному навчальному словнику «Лексична основа російської мови» ідеографічна класифікація лексичних одиниць являє собою сукупність систематизованих певним чином лексико-семантичних поєднань (класів → розрядів → груп [4, 18]), що перебувають між собою в гіпонімічних відношеннях. Із цього випливає, що автори словника сприймають ідеограму досить широко. Обидва трактування терміна «ідеограма» випливають із змісту кореня «ідео» (грец. *ideo*) [9, 792]: власне як письмовий знак, що позначає ціле поняття, ідеограма визначається у всіх тлумачних словниках, загальних і аспектних. Наприклад, слово «п'ять» виражає не тільки поняття певного числа, але й поняття вищої оцінки (*на п'ять балів // на рієткє* вчитися / зробити що-небудь), високого рівня чого-небудь (*п'ятий рівень небезпеки // piąty stopień zagrożenia* – про розгул стихії), є носієм чогось найістотнішого, найдосконалішого (*п'ятий елемент // piąty element*) або ж навпаки – надлишкового, зайвого (*п'яте колесо до воза // пятая спица в колеснице // piąte koło do wozi; як собаці п'ята нога*).

Зрозуміло, що ідеограма у всіх її тлумаченнях є свого роду конструктом, за допомогою якого членується лексико-фразеологічний фонд мови. До того ж його фразеологічна частина як найбільш рухливий і такий, що постійно оновлюється у своїх периферійних зонах, мовний рівень вимагає постійного кваліфікаційного коректування. Використовуючи ідеограму як інструмент систематизації мовного матеріалу, можна всебічно описати фразеологію кожного етносу, зокрема й у зіставному лінгвокогнітивному або лінгвокультурологічному аспекті. Параметри ідеографічної класифікації (категорії, образи, поняття, елементарний зміст) утворюють своєрідну сітку координат, на яку проектується лексикон із своїми уявленнями про світ. Розбудовані категорії (або концепти, за термінологією когнітивної лінгвістики), визначувані як «сукупність взаємопов'язаних ознак-атрибутив

деяких сутностей, позначених символом» [6, 24], можуть бути реалізовані й у знаках характеризувальної номінації.

Такі сітки-схеми, що охоплюють багато інших категорій, диктують лінгвальний запит на знаки образної й необразної номінації, прямої та вторинної, відбиваючи складну взаємодію концептуального й вербального компонентів загальної картини світу [7, 129]. Логічні сітки-схеми мають об'єктивно-інваріантний характер, а лінгвальне наповнення таких семантичних параметрів (наприклад, добре → дуже добре → не дуже добре, погано → дуже погано → ані добре, ані погано) у їх суб'єктивно-варіативному плані формує національні номінативно-образні системи [6, 7].

На сьогодні не існує єдиної, чіткої структурно-семантичної організації складних знаків характеризувальної номінації. Ідеограму як інструмент опису специфічного, фразеологічного значення й ідеографічну схему фразеологічного вираження певних значень, окрім згаданих вище фразеологів, використовували у своїх роботах також О.В. Забуранна [2] («Антропоцентризм фразеологічної семантики» – 2003), А.А. Смерчко (1997), А.К. Смерчко й І.М. Патен (2007) [8], Н. Грозьян (2003) [1] та деякі інші дослідники мовного інвентаря. Причому низка сучасних лінгвістів, спираючись за кодифікації фактичного матеріалу на принципи й параметри ідеографічної класифікації, її термінами не послуговуються, а вживають синонімічні.

Мета статті полягає у визначенні й описі релевантних чинників ідеографічної характеристики образно-мовних одиниць (ідіом, фразем, паремій) на основі теоретичних і практичних напрацювань у цій галузі наукових досліджень.

Безсумнівно, основним принципом ідеографічної характеристики мовних одиниць є категоріально-семантичний (у найширшому значенні слова «категорія»). За ним виділяють як дуже місткі об'єднання фразеологічних одиниць, різноманітні в лексико-семантичному й структурно-семантичному планах, – семантичні поля (І. Трір), сфери уявлення (М.М. Покровський), понятійні сфери (М.Ф. Алефіренко), концепти, семантико-тематичні й фразеотематичні групи (ФТГ), так і вужчі фразеологічні угруповання (скажімо, семантичні розряди), які

входять у перші. У потенційно можливому реєстрі вербальних мікросистем, підданих ретельному дослідженню, найбільш вивченим (з огляду на антропологізацію суцього) є ідеографічний клас «Людина»: зовнішні дані, властивості психіки (особистісні якості), емоції, стан, форми поведінки і форми контактування людини з довкіллям, орієнтація в просторі та космосі.

Цей клас найбільш гіпонімічний: він уміщує низку семантико-тематичних груп і підгруп з розгалуженою мережею елементарних значень у кожній. Наприклад, характеристика людини (розумної, дурної, доброї, злої, хороброї, боягузливої, працюючої або ледачої тощо), здійснювана на основі квантативно-семантичного принципу як різновиду провідного, категоріально-семантичного.

Групування фразеологічних одиниць різних мовних систем за параметрами характеристики фразеотематичних груп (під ними розуміють сукупність стійких словесних комплексів, пов'язаних загальною семантичною ознакою) дає можливість висвітлити національну специфіку певного соціуму, глибше усвідомити його менталітет, сприяючи таким чином взаєморозумінню й взаємозбагаченню. Праць, присвячених зіставно-порівняльному аналізу фразеологічних мікросистем або фразеотематичних груп, чимало; серед них і монографії, і окремі статті, і збірники статей, як-от «Образно-мовні одиниці у функціональному аспекті (ідіоми, фраземи, паремії)» (Дрогобич, 2008). Кваліфікатором стійких словесних комплексів у багатьох фразеографічних виданнях (зокрема, у тематичних фразеологічних і словниках пареміологічних) і в низці наукових статей є асоціативно-тематичний принцип у трьох його різновидах: а) подібність уявлень: **істина-правда** – *докопуватися до правди / до істини // doszukać się prawdy; гола правда // голая правда / истина // naga prawda; омана-помилка* – *вводити в оману, прийняти біле за чорне, стояти на хибному шляху // ввести в заблуждение; идти по ложному пути // wprowadzać w błąd kogoś; iść tułną drogą; брехня-неправда-наклеп* – *розпускати плітки; Брехлива людина, як вугілля: як не спалить, то хоч очорнить; Збреше й оком не моргне // возводить напраслину; распускать сплетни; Змею обойдеш, а от клеветы не уйдеш // roznosić plotki; kłamstwo та*

krótkie nogi; kłamstwo jak oliwa na wierzcz wypływa та ін.; б) суміжність: **сила-влада, король-трон, підбор-чобіт, чоловік-дружина, розум-голова, урок-школа** тощо – з позиції сили, боротьба за владу // *У кого сила, у того и власть // kto ma siłę, ten ma władzę; Короля робить почет; зійти на трон // взойти на трон; Король умер, да здравствует король // umarł król, niech żyje król; бути під чоботом у кого // быть под каблуком / под баушком // być pod pantoflem; розумна голова // светлая голова // mądra głowa; голова на в'язах // иметь голову на плечах // mieć głowę na karku; усі розуми поїв; розуму сила // жить своим умом // żyć własną głową; со голова, то rozum; зі шкільної лави // со школьной скамьи // od szkolnej ławy; засвоїти урок // усвоить урок // oswoić naukę; в) протилежність уявлень, тобто антиномія: **світло-темрява, добро-зло, правда-неправда, мир-війна, щастя-горе, своє-чуже, біле-чорне, злочин-покарання, життя-смерть, молодість-старість, батьки-діти, багато-мало, швидко-повільно** й інші – Ученому світло, а невченому – нітьма // *Ученье – свет, а неученье – тьма // promień światła w królestwie ciemności; blaski i cienie; перекувати мечі на рала // перековать мечи на орала // zamienić miecze na lemieszce; Поганий мир краще за добрячу сварку // Худой мир лучше доброй ссоры // Lepszy zły pokój niż dobra wojna; молотник із миски // молоко на губах не обсохло // mieć mleko pod nosem; cielece lata; старий (стріляний) вовк // старый волк // stary wuga; чорним по білому написано // написано чёрным по белому // napisano czarne na białym; взятися / вхопитися з місця; дати ноги // с места в карьер // wziąć się do galopu; zerwać się na równe nogi; їти нога за ногу // ползти как черепаха // mieć nogi jak z ołowiu; wlec się w żółwym tempie; żółwym krokiem* і багато інших. Останній різновид асоціацій видається найбільш ефективним засобом аналізу фразеологічних одиниць, оскільки дає змогу через полярність вербально-образного втілення «зображень» дійсності пізнати сутність позначуваного. Антиномія як наслідок відображувальної діяльності мислення і як інструмент лінгвокогнітивного й лінгвокультурологічного аналізів виконує функцію кваліфікатора й інтерпретатора образно-мовних*

одиниць, про що свідчить сам фактичний матеріал, його дослідження й фразеографічна практика.

Незважаючи на універсальний характер зазначених вище принципів кодифікації лексико-фразеологічного фонду мови, за розгляду окремих фразеотематичних груп постає потреба в додаткових кваліфікаційних критеріях. Так, кваліфікатором ідеографічного класу «Фауна», що займає за ступенем вивченості наступну за ідеографічним класом «Людина» позицію, крім категоріально-семантичного й асоціативно-тематичного принципів, є також **образно-символічний**. Якщо перші два фразеологічно членують тваринний світ за його виглядом, за середовищем буття, за глобальними відмінними ознаками – тварини (дикі – домашні, агресивні – миролюбні, грізні – невинні, приємні і таке ін.), птахи (дикі – свійські, хижаки – жертви, великі – дрібні й т. ін.), риби (морські – прісноводні, хижі й нехижі), комахи (шкідливі – корисні) тощо, то останній кваліфікатор членує тваринний світ і відповідні його видам зоолексеми за словесними образами і символами. У цьому випадку метою мовного аналізу лексико-фразеологічного матеріалу ідеографічного класу «Фауна» є встановлення мотивувального компонента значення фразеологічної одиниці (визначення її внутрішньої форми) як опорного (або одного з опорних) компонента її структури. Наприклад, у багатьох етносах і їхніх мовних системах зоонім вовк є полісимволічним: це й уособлення зла, злих сил (*вовчі зуби, вовком дивитися, добрався як вовк до кошари // волчья хватка; волчий оскал; волчий закон; волком смотреть; С волками жить – по волчьи выть // wilczy uśmiech; patrzeć wilkiem; człowiek człowiekowi wilkiem; z wierzchu owca, wewnątrz wilk*); і символ досвідченості, обережності (*старий вовк не лізе до ями, старий вовк // stary / bity wilk, морський вовк // morski wilk*); і символ самотності, відчуженості (*живе як вовк; вовча натура до лісу тягне, вовчий квіток // как волка не корми, он всё в лес смотрит; волком выть; волчий билет // żyje jak wilk; wyć jak wilk; samotny wilk; natura ciągnie wilka do lasu; wilczy билет*); й узагальнено-образне вираження лицемірної людини. Символом тупості, нерозумності, марності, шкідливості, а також відповідальності за чужі гріхи є козел (символом тупості може

служувати баран, у польському мовному просторі також теля): як козел (баран) на нові ворота (дивитися); як з цапа (козла) молока (вовни); козел відпущення // *patrzeć / gapić się jak baran / ciele na malowane wrota; kozioł ofiarny*. Символом працьовитості, невтомності в роботі для людини серед представників тваринного світу є віл, кінь, бджола, мураха: як той віл / як чорний віл у ярмі (працювати); добрий кінь за двох тягне; як бджілка / мураха (працювати) // *работать как вол; трудиться как пчела / как муравей // pracować jak koń; pracować jak wół; pracować jak mrówka; jak pszczółka pracować*.

Узагальнено-символічне значення, як визнано, має більшість субстантивів з конкретним, речовинним або одиничним значенням (промінь, зірка, камінь, дорога, стіна, кров, вода, золото, сіль, вершки, ізюминка, соломинка й т. ін. – провідна зірка; промінь надії; сіль землі; заронити зерно; хапатися за соломинку; принцеса на горошині // *путеводная звезда; луч надежды; соль земли; зерно истины; сильная рука; принцесса на горошине // promień nadziei; sól ziemi; ziarno prawdy; twarda ręka; Księżniczka na ziarnku grochu*). Символічне значення (самостійне, сформоване на базі макроконтексту або набуте внаслідок складної семантико-синтаксичної взаємодії у межах «вузького контексту») мають і багато онімів – антропонімів, теонімів, топонімів, космонімів (царство Аїда; ланцюги Гіменей; нитка Аріадни; Ромео і Джульєтта; троянській кінь // *Ариаднина нить; Остап Бендер; Волга впадає в Каспійське море; Туманність Андромеди // królestwo Hadesa; nić Ariadny; synowie Asklepiusza; miecz Damoklesa; wieża Babel; trąba jerychońska*); колоративів, насамперед полярних: білий – чорний (біла магія – чорна магія; жовта преса; червоні вітрила; сіра миша; золота молодь // *biała magia – czarna magia; żółta prasa; niebieski ptak; szara myszka; złota młodzież*), відносних ад'єктивів (зірковий шлях, солом'яна вдова, // *деревянный рубль; тепличное растение // gwiazdorski szlak; słotianu wdowiec*), нумеративів (грати першу скрипку; два чоботи – пара; з третіх рук; на всі сто // *первый парень на деревне; один за всех и все за одного; третий лишний; сорок бочек арестантов // grać pierwsze skrzypce; na sto procent; piątek trzynastego*).

Образно-символічний кваліфікатор стійких словесних комплексів зближається з їхнім образно-смысловим центром – емотивно забарвленим компонентом, що формує складні знаки характеризувальної номінації. Вивчення фразеологічних одиниць за образно-смысловими центрами (про їх типологію дивись статтю А. Смерчко [15]), тобто за мотивувальними і дериваційними компонентами, не вичерпало своїх можливостей (тим паче в зіставному аспекті) та є перспективним і плідним. Недостатньо, наприклад, вивчені, як образна основа фразеологізмів, субстантиви з конкретним і речовинним значенням на зразок *стіл, лава, крісло, стілець, гора, вікно, двері, дорога, пряник, хліб, вода, масло, кава*. Так, лексема стіл символізує зовнішні матеріальні прояви життя, стосунки. Насамперед стіл – це символ предмета, за яким ми працюємо (*комп'ютерний стіл*) чи приймаємо їжу (*накривати на стіл; за одним столом; держати / тримати на голодному столі // Тринадцять человек за стол не садятся; тринадцатый гость под стол; И стол, и дом // nakrywać do stołu – «і їжа, і притулок»*); символ мирних домашніх втіх і гостинності (*саджати / посадити за стіл // собираться за столом // zbierać się / gromadzić się przy stole*), а також символ влади в Давній Русі (*саджати / садити / посадити / посадовити на стіл*); круглий стіл – символ примирення, рівноправності (*сідати за стіл переговорів; переговори за круглим столом; лицарі круглого столу*).

Недостатньо досліджені за мотивувальною й дериваційною базами фразеологічних одиниць також оніми, нумеративи й прономени. Безперечно, що всі перераховані типологічні різновиди слів-компонентів, що створюють фразеологічне значення й відповідно самі фразеологізми, відіграють чималу роль у процесі формування й розвитку як національно-образних картин світу, так і універсальної образно-номінативної моделі світу (порівняйте: *Хай буде світло // Да будет свет // Niech stanie się światło і аж зорі побачити // как звёзд на небе // jak gwiazd na niebie*).

Будь-яке об'єднання фразеологічних одиниць за вказаними вище ідеографічними параметрами передбачає також їхній елементарно-семантичний аналіз: на поверхневому рівні – як підстава для їхнього

групування, а на глибинному (тобто усередині такого об'єднання) – для більш детального, ретельного дослідження словесних формул, які він охоплює. Так, фразеологічна група з семантикою «швидкість переміщення» [8] містить у собі стійкі одиниці з такими компонентами заданого змісту: 1) стрімкий, інтенсивний початок переміщення: *кинутися бігти; пуститися навікача; врізати драла; дати дмухала; задати дьору; кинутися з усіх ніг // вылететь пулей; пуститься наутёк; броситься в погоню; пуститься в пляс; обратиться в бегство // wziąć się do galopu; dać drapaka; zerwać się na równe nogi; dać dyla; puścić się w płasy; ruszyć z kopyta; dać nogę; rzucić się do ucieczki; ruszyć z miejsca*; 2) дуже швидке переміщення: *бігти сторч головою; що є духу; тільки п'яти мигтять; летіти стрімголов (про жогом), скільки духу вистачить; з космічною швидкістю // мчаться сломя голову; лететь стрелой; ноги в руки; со всех ног; во все лопатки; во весь опор / во весь дух; бежать без оглядки; (бежать, нестись) высунув язык; мчаться как на пожар, только пятки сверкают // biec со tchu; pędzić jak do pożaru; pokazać pięty; biegać со siłą; być gdzieś jedną nogą; całym pędem; biec na oślep; mieć nogę jak podolski złodziej; pędzić jak lotem strzały; pokazać plecy; wziąć pęd; kuty na cztery nogi; uciekać со tchu; na jednej nodze; na całego naciskać; latać z wywieszonym językiem; wyciągać nogi; ziemia pali się komuś pod stopami; walić ze strasznym pędem; całą parą; mieć charakter w nogach*; 3) переміщення на повну потужність: *на повних парах; під усіма вітрилами; на повному газі; натискати на всі педалі // на всех парусах; полным ходом; на всю катушку; изо всех сил; на полном газу; жать на всю железку // biec на pełnym gazie*; 4) надзвичайно швидке, миттєве переміщення: *накивати п'ятами; одним духом; за один дух; одна нога тут, а інша там // одна нога здесь, другая там; только и видели; в мгновение ока; в один миг // w mgnieniu oka*; 5) неквапливе, повільне переміщення: *нога за ногу плентатися // нога за ногу // ledwie się ruszać; chodzić jak błędna owca; wlec się noga za nogą; posuwać się krok za krokiem; ruszać się jak mucha w smole; ledwo powłóczyć nogami; chodzić jak struty; mieć nogi jak z ołowiu; leżć jakby miał sto lat; wlec się w żółtym tempie*; 6) дуже повільного переміщення:

черепашою ходою; ледве ноги волочити; через годину по чайній ложці; Їдеш не їдеш, аби колеса крутилися // еле ноги переставлять; как черепаха ползти; через час по чайной ложке; Улита едет – когда ещё будет; Тебя только за смертью посылать // wlec się w żółtym tempie; wlec się ślimaczym krokiem.

Висновки. Ідеографічна кодифікація фразеологічних одиниць є складною сіткою взаємозалежних і взаємозумовлених характеристик, що ґрунтується на низці принципів, а саме: категоріально-семантичному, асоціативно-тематичному, образно-символічному і квантитативному.

Аналіз теоретичних і практичних напрацювань (зокрема й наших) у ракурсі пропонованої теми дає підстави стверджувати, що репрезентовані у статті напрями дослідження багатомірного, різноманітного фразеологічного матеріалу є плідними й перспективними. Вони спрямовані на чітке розмежування національно-специфічного й універсального в образно-мовних картинах світу окремої етнічної спільноти.

Література

1. Грозян Н.Ф. Фразеологічна мікросистема «Поведінка людини» в українській мові (ідеографічний і аксіологічний аспекти) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Н.Ф. Грозян. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
2. Забуранна О.В. Антропоцентризм фразеологічної семантики (на матеріалі фразеологічних одиниць української, перської, японської мов зі значенням відносного часу) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.15 / О.В. Забуранна. – К., 2003. – 18 с.
3. Кирилова Н.М. Идеограмма как элемент фразеологической семантики и её изучение сопоставительным методом / Н.М. Кирилова // Лексическая семантика и фразеология. – Л. : РТП ЛГПИ им. А.И. Герцена, 1987. – С. 77 – 82.
4. Лексическая основа русского языка : Комплексный учебный словарь / В.В. Морковкин, Н.О. Бёме, И.А. Дорогонова, Т.Ф. Иванова, И.Д. Успеская ; под ред. В.В. Морковкина. – М. : Рус. яз., 1984. – 1168 с.
5. Мокиенко В.М. Образы русской речи / В.М. Мокиенко. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. – 277 с.
6. Образно-мовні одиниці у функціональному аспекті (ідіоми, фраземи, паремії) / А.К. Смерчко, А.А. Смерчко, О.А. Куцик, М.Д. Колечко, В.Ф. Русецька, Г.О. Попадинець ; за ред. А.К. Смерчко. – Дрогобич, 2008. – 195 с.
7. Смерчко А.К. Фразеологізми як форми вираження семантичних універсалій / А.К. Смерчко // Гуманітарна освіта України на межі століть. Науковий семінар (2 – 3 жовтня 2000 року) : зб. наук. праць. – Дрогобич : Відродження, 2001. – Вип. 4. – С. 128 – 132.

8. Смерчко А., Патен І. Лексико-семантична характеристика фразеологізмів зі значенням пересування в українській мові у зіставленні з російською / А. Смерчко, І. Патен // Молодь і ринок. – 2007. – № 10. – С. 137 – 142.
9. Сучасний тлумачний словник української мови / за заг. ред. В.В. Дубічинського. – Х. : ВД «ШКОЛА», 2009. – 832 с.
10. Ужченко В.Д., Авксентьев Л.Г. Українська фразеологія // В.Д. Ужченко, Л.Г. Авксентьев. – Х. : Основа, 1990. – 167 с.
11. Фразеологічний словник української мови : в 2-х кн. / уклад. В.М. Білоноженко та ін. – К. : Наукова думка, 1993. – 984 с.
12. Фразеологический словарь русского литературного языка / сост. А.И. Фёдоров. – М. : ООО «Фирма» Изд-во АСТ», 2001. – 720 с.
13. Ярещенко А.Т., Бездітко В.У., Козир О.В. Сучасний фразеологічний словник української мови / А.Т. Ярещенко. – Х. : ТОРСИНГ ПЛЮС, 2008. – 640 с.
14. Podlawska D., Świątek-Brzezińska M. Słownik frazeologiczny / Daniela Podlawska, Magdalena Świątek-Brzezińska. – Warszawa – Bielsko-Biała : Wydawnictwo PWN Sp. z o.o., 2009. – 495 s.
15. Słownik frazeologiczny / red. nauk. Alicja Nowakowska. – Warszawa : Wydawnictwo Egmon Polska, 2009. – 472 s.
16. Smerczko Antoni. O typologii centrym obrazowo znaczeniowego związków frazeologicznych (w języku ukraińskim, rosyjskim i polskim) / Antoni Smerczko // Rozprawy Humanistyczne, T. X, Księga urodzinowa. – Włoslavek, 2009. – S. 229 – 238.

Смерчко Антон. Принципы идеографической характеристики фразеологических единиц. В статье на материале родственных языков (украинского, русского, польского) рассмотрены параметры идеографической характеристики устойчивых словесных комплексов через призму национально-специфического и универсального в образно-языковых моделях мира.

Ключевые слова: фразеологическая единица, компонент-символ, образно-номинативная модель мира, идеограмма, квалификатор, принцип.

Smerchko Anton. The principles of the ideographic characteristic of phraseological units. The article presents the parameters of an idiographic characteristic of stable collocations in three related languages (Ukrainian, Russian, and Polish) through the prism of the culture-bound and the universal in figurative-language models of the world.

Key words: phraseological unit, a component symbol, image-nominative model of the world ideogram, qualifier principle.

УДК 811.161.2'373.7

Ф 57

Галина ФІЛЬ

**ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ З РОСЛИННИМИ
КОМПОНЕНТАМИ-СИМВОЛАМИ:
ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ**

У статті проаналізовано групу фразеологічних одиниць української мови з рослинними компонентами-символами в етнонаціональному аспекті; з'ясовано, що апарат символів як структурних компонентів стійких сполучень неоднорідний; зазначено, що словесна символіка фразеологічних одиниць відображає своєрідність рослинного світу; показано, що світ природи, представлений в українських стійких сполученнях, характеризується як універсальністю, так і особливостями національного сприйняття.

***Ключові слова:** фразеологічні одиниці, стійкі поєднання, слова-символи, компоненти-символи, символічна основа, контекст, структурні компоненти, символічне значення, словесна символіка.*

***Постановка проблеми.** Світ природи, репрезентований в українських фразеологізмах, характеризується як універсальністю, так і своєрідністю національного сприйняття. Своєрідність полягає у виборі компонентного складу фразеологічних одиниць, у наділенні їх мовно-образною символікою еталона порівняння, оцінки, їх проекцією на контекст народної культури, звичаїв, прикмет.*

Відображення природи, зокрема її рослинного світу, у фразеологічних одиницях пов'язане з традицією ще дохристиянських часів, коли людина вважала себе частиною природи. Деревя і куші, квіти і

трави, злаки і городина та врешті-решт і бур'яни – весь цей рослинний світ з давніх-давен став для людини невід'ємною частиною її життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Рослинні символи в контексті традиційної календарної обрядовості українського народу досліджували Г. Булашев, Е. Гаврилюк, М. Дикарев, М. Костомаров, В. Скуратівський та ін. Національну специфіку українських, англійських і німецьких назв рослин аналізує І. Подолян шляхом зіставлення пов'язаних з ними уявлень, наявних у свідомості сучасних носіїв цих мов. Семантику, ареологію назв рослин, а також їхніх синонімів в окремих діалектах розглядають Я. Закревська, Г. Козачук, О. Миголинець, Л. Москаленко, Г. Смик, Л. Фроляк та ін. Попри велику роботу, здійснену в напрямі опису ботанічної лексики, чимало питань і досі не з'ясовано. Не проведено, зокрема, комплексного дослідження фразеологічних одиниць з рослинними компонентами-символами. В українському мовознавстві наявні лише поодинокі дослідження семантики та функціонування таких номінацій у фразеологічних одиницях (З. Васильків, М. Дмитренко, Л. Мовчун, Л. Пушко, О. Самсонова та ін.).

Мета статті – проаналізувати фразеологічні одиниці української мови з рослинними номінаціями крізь призму їхнього етнокультурного змісту й національного менталітету; виявити в них компоненти-символи, які відображають своєрідність рослинного світу.

Кожна людина сприймає й усвідомлює світ за допомогою органів чуття, на цій основі створює систему уявлень про нього й пропускає її через свою свідомість, дає їм оцінку і, осмисливши результати свого сприйняття, передає їх іншим людям за допомогою мови. Мова є основоположним, найважливішим джерелом знань не тільки про навколишню дійсність, але й про саму себе, а також про свого носія [8, 87]. Це не лише код, яким «зашифровують» і «розшифровують» думки, волевиявлення, почуття, а й елемент національної культури, її першооснова.

Людині притаманна здатність сприймати світ не тільки в реально-видимих формах, але й через аналогію (уподібнення) одного явища іншому, тобто символічно. Українська система символічного відображення світу належить до найдавніших і найбагатших систем традицій-

ної культури на планеті [3, 7], вона ще мало вивчена, зокрема недостатньо висвітлено питання символіки у фразеологічних одиницях – відтворюваних у мовленні стійких за своїм складом, структурою і значенням словосполучень чи речень. У цих мовних формулах (фразеологізмах), як зазначає А. Швець, закарбований спосіб мислення народу, його погляди на явища природи, виняткова спостережливість і допитливість [15, 80], вони зберігають і передають наступним поколінням особливості світосприймання народу, факти його історії, картини соціального та родинного побуту, найрізноманітніші відтінки людських почуттів [2, 3].

Аналіз семантичної структури фразеологічних одиниць із рослинними номінаціями дав можливість виявити в них компоненти-символи – ті мовні значення, які відображають, фіксують і передають від покоління до покоління особливості того чи того етносу (звичаї, традиції, вірування, морально-етичні оцінки, соціальні відносини, психічний і фізичний стан людини) – усе, що брало і бере участь у формуванні культурних кодів, що визначає менталітет народу. Пор.: «Символи мають національний характер: вони творять мову смислів, незрозумілу для представників інших культур, передають особливості національного характеру, своєрідність світосприйняття, логіку національної естетики» [12, 351].

Національно-культурна семантика особливо виразна у фразеологічних одиницях, зокрема з рослинними номінаціями, в яких якості людини оцінюються за допомогою порівнянь її з об'єктами флори й виражають як негативні, так і позитивні властивості. Переносно-образне значення парадигми *рослина-людина* – це невід'ємний елемент національної картини світу, що сформувалася впродовж століть.

Так, серед дерев та плодів, які набули символіки у світовій культурі, Дж. Тресіддер називає акацію, амарант, апельсин, березу, бузину, вербу, вишню, глід, гранат, грушу, дуб, кедр, кипарис, лавр, липу, мигдаль, оливу, пальму, персик, сливу, сосну, тамарикс, тис, тополю, фігове дерево, яблуко, ялину, ясен тощо [10]. Українська ж фразеологія фіксує такі назви рослин (дерев, кущів, їхніх плодів), як береза, бузина, бук, верба, вишня, граб, горіх, груша, дуб, калина, осика,

сосна, терен, тополя, яблуня, явір, ялина тощо, однак значну частину цих компонентів можна вважати лише факультативними знаками з огляду на поодинокі їх уживання у складі фразеологізмів української мови. Серед найголовніших фразеологічних рослинних символів виділяють дуб, березу, вербу, осику, горіх, тополю, липу, калину.

Найшанованішим деревом у слов'ян був дуб. Із давніх часів його шанували українці, вважаючи його світовим деревом, від якого почалося все живе на землі. Звідси дуб – символ світового прадерева, дерева життя, сонця; символ гордості й міці, сили, могутності, довговічності, цілісності, здоров'я: *міцний як дуб; великий як дуб; високий як дуб; здоровий як дуб*. Інтелектуальні здібності людини принижуються до рівня рослинного світу, якому не властива мозкова діяльність. Так, характеризуючи нерозумну, повільно мислячу людину, українці вдаються до порівняння людських здібностей із дубом: *дуб неотесаний; дубова голова; дуб дубом*, а позитивна оцінка розумових здібностей людини в українській етносвідомості реалізується у стійкому виразі *не з дуба впасти* – ‘бути досить досвідченим, розумним або обізнаним у чомусь’.

Великий страх, гнів, подив фіксує фразеологічна одиниця *волос дуба став / волос дуба стає / волосся дуба стає / волосся дуба стало: Волосся у пані Іванни стає дубом* (О. Кобилянська).

Дуб також пов'язаний із поховальним ритуалом: у давні часи померлих ховали в зрізаних стовбурах великих дубів, із яких вибирали середину. Цей факт знайшов відображення у фразеологічних одиницях *дати дуба (зневажл.); врізати дуба (грубо)* – ‘померти, загинути’: *Я хоч і в тілі, при буряковому виді, але тихцем хворію і можу врізати дуба* (А. Крижанівський).

Шанобливе ставлення до дуба, як зазначає М. Дмитренко, засвідчують і прислів'я та приказки: «*Який дуб, такий тин, який батько, такий син*», «*Який дуб, така й бочка, яка мати, така й дочка*», «*Кожний дубок хвалить свій чубок*», «*Високий, як дуб, а дурний, як пень*», «*Жолудь який малий буває, а з нього великий дуб виростає*» [3, 143].

Компонент *береза* символізує покарання. Саме з таким значенням вживається прикметник *березовий* у фразеологічних одиницях:

березова каша, березова припарка; дати березової каші; всипати березової каші; дати березової припарки; почесати березовим віником; перепастися березової каші; частувати березовою кашею. В. Маслова підкреслює, що березова каша – це ритуальна їжа [7, 121], проте таке значення у фразеологічних одиницях втрачене. У словнику за редакцією Б. Грінченка, зокрема, зазначено, що *березовий* як епітет при окремих іменниках означає різки: *березовим пером виписувати; березової дати припарки; уже не їсть березової каші* [9, т. 1, 52]: *Колись за це дадуть тобі березової припарки такої, що й правнучатам будеш заказувати (І. Котляревський).*

Верба у фразеологічних одиницях продукує в основному негативну модальність: *золоті верби ростуть (золоте верб'я росте)* ‘за що не візьметься, що не зробить, то все не так, зіпсує справу’; *вербу носити почав* ‘запив’; *як чорт до сухої верби* зі сл. *причепитися, прилинути; повиснути на вербі* ‘заподіяти собі смерть; повіситися’. Верба – дерево антисвіту: про дивне кохання кажуть: *закохався, як чорт у суху грушу [стару вербу]*.

Компонент *верба* входить до складу фразеологічної одиниці, що вербалізує концепт НІКОЛИ: *як виросте гарбуз на вербі* зі сл. *буде, стане*; концепти НІСЕНІТНИЦЯ, ОБМАН, ЩОСЬ НЕРЕАЛЬНЕ: *(що) на вербі груші (ростуть)* зі сл. *наговорити, набалакати*; зі сл. *обіцяти*: *Ти розкажеш такого, що на вербі груші, а на сосні яблука ростуть!* (Марко Вовчок).

Чільне місце в давній символіці посідала, зокрема, осика. З нею пов'язувалися найрізноманітніші вірування, звичаї, обереги [11, 134]. Осика (трепета), як зазначає М. Дмитренко, – символ страху, суму, туги; «нечисте, прокляте дерево», «дерево повішених», символ важкої неприємної справи, поганого (гіркового) життя [3, 150]. Проте, водночас, – і оберіг від нечистої сили [4, 397]. Неоднакове ставлення до дерева, зауважує Г. Лозко, «викликане нав'язаними чужими світоглядними уявленнями, які наклалися на давні вірування, тому в різних місцевостях осика сприймалася по-різному. Через біблійні перекази виробилося також негативне ставлення до осики, на якій нібито повісився Юда, крім того, осика не вклонилася Ісусу. Християни

називали це дерево «нечистим, проклятим», хоча, на думку біологів, осика в місцях проживання Ісуса та Юди не росла і нині там не поширена» [6, 351 – 352].

Слово *осика* входить до складу фразеологізмів, які за своїм походженням стосуються ритуальних дій, а також вербалізують концепт ПЕРЕЛЯК.

Горіх – це і дерево, і деревина, і плід, і тому символіка багатозначна. Горіх (плід) – емблема людини у християнській літературі: шкірка – тіло, шкаралупа – кості, солодке ядро – душа. У значенні матеріалу компонент входить до фразеологізмів *розчисти під горіх* ‘відчитати, сильно вилаяти кого-небудь’: *Він говорив відразу по двох телефонах, з кимсь лаявся, комусь дорікав і дивився на Василя з викликом, готовий щомиті спалахнути і розчистити інженера під горіх* (П. Загребельний); горіх (плід) – *дістанеться* (дісталось, буде) *на горіхи* ‘хто-небудь буде покараний за якусь провину’: *Він, замість олії, підлив гасу – переплутав пляшки. Дісталось на горіхи* (В. Минко). Реальний атрибут плоду – міцний: *міцний (твердий) горішок* ‘складний, важкий (для вивчення, виготовлення і т. ін.): – *Солдатська наука – горішок дуже міцний* (І. Стадник), однак фразеологізм *як (мов, що, ніби) горіхи лускати (луцтити) перев.* з дієсл. має значення ‘легко, просто (виконувати що-небудь, досягати чогось): *Вечори просиджує над замітками, які інші лускають, мов горіхи* (В. Дрозд).

Тополя в українській фразеологічній системі – символ самотності: *одинок* як *тополя*; *як тополя, що край поля*; однак у вислові *високий як тополя, а дурний, як квасоля* говориться про дурну або нечутливу людину.

Чимало фразеологічних одиниць характеризують не тільки дерево липу, але й певні суспільні явища, людину: *обдерти* (обідрати, облупити) / *обдирати* (облуплювати, як (мов, наче / [ту, молоденьку] липку ‘забирати у когось гроші, майно, коштовності і т. ін., довівши до цілковитого зубожіння’; ‘змушувати когось витратити багато грошей’.

До фразеологічного фонду української мови належать усталені вирази з рослинним компонентом *калина, яка*, на думку М. Костомарова, є символом жінки – її дівочтва, цноти, любові, заміжжя, ра-

дощів, гіркоти, родинних чуттів [5, 64 – 65]: *гарна як калина; червона як калина; пишна як калина; дівчина, як калина в лузі; дівчина, як червона калина; дівка, як калинова квітка.*

Особливою поетичністю характеризуються фразеологічні одиниці української мови, компоненти яких – назви квітів. Оспіваний у багатьох народних піснях, барвінок вважався в українців весільною квіткою, символом тривалого кохання. П'ять пелюсток квітки барвінку, за легендою, – то п'ять заporук щасливого сімейного життя: перша пелюстка – краса, друга – ніжність, третя – пам'ятливість, четверта – злагода, п'ята – вірність [3, 173].

Образ барвінку став мовним знаком етнокультурного простору українців, він «освячений народною традицією, у певному розумінні канонізований нею»: *як у барвінку (любистку) купаний; хлопець молодий як барвінок.*

Однак іноді образ-символ барвінку застосовувався в лихих побажаннях (прокльонах) молодиць: *Щоб твій барвінок хати не тримався!; А твій щоб свиня витолочила* [3, 173].

Український національний колорит зберігає група фразем з компонентами-назвами поширених в Україні рослин: *вискочити (вистрибнути) як Пилип з конопель; хай буде гречка; як з гречки лико; скакати в гречку; проганяти на гречку; втерти часнику.*

У багатьох фразеологічних одиницях, які відбивають національне світобачення, відображені народні уявлення про дурість, невігластво. Особливо продуктивною є так звана «капустяна» метафора, за допомогою якої вербалізуються негативні інтелектуальні здібності людини. Фразеологічними одиницями *капустяна голова, замість мозку росте капуста, капустяний качан на м'язах* характеризують некмітливу, нерозторопну, неуважну людину: *Хотів би [Йосько]... ремесла вчитися. – Іди, іди, капустяна голово, гадаєш, що тебе хтось прийме (І. Франко).*

З негативною оцінкою вживають стійкі сполуки *горох з капустою* 'що-небудь таке, в чому важко розібратися; щось невпорядковане, незрозуміле, наплутане'; *наколоти гороху з капустою* 'змішати все докупи, наплутати'; *навдогад буряків, щоб дали капусту чи наздогад*

буряків, коли моркви треба ‘говорячи про одне, натякати на щось інше’.

Про людину зістарену, байдужу до всього (перев. про неодружених) жартівливо кажуть **обросла мохом**: *Арсен Іванович... порадив, що пора б уже Андрієві й за розум братися і не чекати, коли він обросте...мохом...* (Ю. Бедзик).

Дивна, нерозумна, безглузда поведінка людини передається фразеологічною одиницею як *(мов, ніби, неначе) блекоти об'ївся / наче собачої блекоти наїлася*. Це ж стійке сполучення вживають і в значенні незрозумілого, беззмістовного, нерозбірливого висловлювання в українському прислів'ї: *говорить, мов блекоти наївся!*

В українській етнокультурі усталений вираз *сидіти на бобах* пов'язаний з низьким достатком людини, а фразеологізм *боби розводити* ‘вести зайві, непотрібні розмови’ експлікує відсутність здорового глузду, раціональності в думках.

З'яву деяких рослин – бур'янів – українська міфологія пов'язує з діями лихої сили. Г. Булашев «негативним» рослинам (кропива, лобода, бур'ян, будяк, реп'ях) протиставляє «позитивні»: «Корисні трави, хлібні злаки, городину і квіти посадив, за народним віруванням, Господь, а колючки, реп'яхи, бур'ян і усі гіркі і вонючі трави і цвітки садив лукавий, щоб люди кололись ними, чхаючи од них, лаялись і грішили» [1, 284].

Бур'ян символізує пустку, занепад, загибель: *Вже моє ремесло бур'яном поросло (Прислів'я); Село навік замовкло, онімло і кропивою поросло (Т. Шевченко)*. У широкому сенсі кропива символізує втрачені надії. ‘Неможливість повернутися, добратися куди-небудь, досягти чогось бажаного’ виражається стійкою сполукою *дорога (стежка) терном (ожиною, кропивою) поросла: Клену щоденнеє життя, Та тільки в храм святий і стежка кропивою Вся поросла: немає вороття!* (Дніпрова Чайка).

У слов'янській культурі кропива – символ розпусного життя, тому й фразеологічну одиницю української мови у *кропиви шлюб брати* вживають зі значенням ‘вступати в позашлюбні зв'язки’.

Крім того, лексеми *кропива*, *кропив'яний* входить до складу усталених виразів, що виражають негативну оцінку: *кропив'яне зілля* 'зневажлива назва чиновників, які брали хабарі'; *ховається, як зозулька в кропиві* 'про боязливу людину'; *застати кропив'яним сім'ям* 'вилаяти кого-небудь'.

Бур'ян символізує нужденне життя, безпросвітні злидні: *Ото ласа їда – з часником лобода* (Прислів'я), а також ледарство, безгосподарність: *Дівки, не прядіть: виросте лопух – буде сорочка і фартух* (Прислів'я).

Висновки. Стійкі сполучення з рослинними номінаціями – важливий складник фразеологічного фонду української мови. Аналіз цих сполучень підтверджує різноманітність апарату символів як їхніх структурно-семантичних елементів, що не тільки урізноманітнюють компонентний склад фразеологічних одиниць, а й тісно пов'язані з національною культурою українського народу.

Перспективним видається вивчення фразеологічних одиниць із рослинними номінаціями близькоспоріднених мов в етнонаціональному аспекті з метою виявлення спільних та відмінних ознак.

Література

1. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Г. Булашев. – К. : Довіра, 1992. – 416 с.
2. Васильків З. Символіка фольклорного образу : ідеографічний аспект / З. Васильків // Вісник Львівського університету. Серія : журналістика. – Випуск 22. – Львів : Вид. центр ЛНУ, 2003. – С. 376 – 395.
3. Дмитренко М. Символи українського фольклору : монографія / М. Дмитренко. – К. : УЦКД, 2011. – 400 с.
4. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография / Д.К. Зеленин. – М. : Наука, 1991. – 511 с.
5. Костомаров Н.И. Историческое значение южнорусского народного песенного творчества / Н.И. Костомаров // Костомаров Н.И. Славянская мифология. Исторические монографии и исследования / Н.И. Костомаров. – М. : Чарли, 1994. – С. 64 – 65.
6. Лозко Г. Українське народознавство / Г. Лозко. – К. : Вид-во «АртЕК», 2004. – 472 с.
7. Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию : учеб. пособие / В.А. Маслова. – М. : Наследие, 1997. – 207 с.
8. Пушко Л.В. Реалізація аксіологічної функції фразеологізмів з рослинними номінаціями на позначення інтелектуальної діяльності людини (на

матеріалі англійської, української та російської мов) / Л.В. Пушко // Вісник СумДУ. – Серія «Філологія». – 2008. – № 1. – С. 87 – 89.

9. Словарь української мови : в 4-х тт. / за ред. Б.Д. Грінченка. – К., 1958.

10. Тресиддер Дж. Словарь символов / Дж. Тресиддер. – М. : Фаир-Пресс, 1999. – 448 с.

11. Ужченко В.Д., Авксентьев Л.Г. Українська фразеологія / В.Д. Ужченко, Л.Г. Авксентьев. – Х. : Основа, 1990. – 167 с.

12. Українська фольклористика. Словник-довідник / уклад. і заг. редакція Михайла Чорнопиского. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. – 448 с.

13. Фразеологічний словник української мови / укладачі В.М. Білоноженко та ін. – К. : Наукова думка, 1993. – Т. 1. – 528 с.

14. Фразеологічний словник української мови / укладачі В.М. Білоноженко та ін. – К. : Наукова думка, 1993. – Т. 2. – 980 с.

15. Швець А.О. Фразеологізми з компонентом-числівником в українській та польській мовах / А.О. Швець // Молодий вчений. Філологічні науки. – 2014. – № 9 (12), вересень. – С. 80 – 82.

Филь Галина. Фразеологические единицы украинского языка с растительными компонентами-символами: этнонациональный аспект. В статье проанализирована группа фразеологических единиц украинского языка с растительными компонентами-символами в этнонациональном аспекте; установлено, что аппарат символов в качестве структурных компонентов устойчивых сочетаний неоднородный; указано, что словесная символика фразеологических единиц отражает своеобразие растительного мира; показано, что мир природы, представленный в украинских устойчивых сочетаниях, характеризуется как универсальностью, так и особенностями национального восприятия.

Ключевые слова: фразеологические единицы, устойчивые сочетания, слова-символы, компоненты-символы, символическая основа, контекст, структурные компоненты, символическое значение, словесная символика.

Fil Halyna. Phraseological units of the Ukrainian language with botanical component symbols: the ethnonational aspect. The article analyses the group of Ukrainian's phraseological units with botanical component in ethnonational aspect; it has been established that the system of symbols as structural components of collocations is heterogeneous; it

has been noted that the verbal symbols in phraseological units reflect the uniqueness of the flora; and that the natural world presented in the Ukrainian collocations, is characterized both by its universality and national peculiarities of perception.

Key words: phraseological units, collocation, symbol words, component symbols, symbolic basis, context, structural components, symbolic meaning, verbal symbols.

Оксана ШПИТЬ

ЗАЙМЕННИКИ ГОНОРАТИВНОСТІ У ПАМ'ЯТКАХ XVI – XVII СТОЛІТЬ

У статті займенники гоноративності проаналізовано на основі картотеки «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.». З'ясовано семантику цих займенників, встановлено гоноративні словосполучення, які вони утворюють. Аналіз конкретних займенників на їх ввічливу функцію проводився, зважаючи на жанрово-стильову віднесеність конкретних пам'яток XVI – XVII ст. Підсумовано, що найбільше гонорифічні займенники реалізовували свої функції у словосполученнях ділової писемності типу їх милость, ваша милость і под.

Ключові слова: займенники гоноративності, історія мови, семантика, мовний етикет.

Постановка проблеми. Уже віддавна історія української мови цікавить мовознавців. Об'єктом частого апелювання стали тексти українських писемних пам'яток, зокрема писемних пам'яток XVI – XVII ст. Питання історії займенників гоноративності у звертанні до співрозмовника також вважаємо таким, яке може бути вивчене на основі цих пам'яток. Уживання займенників гоноративності в повній мірі може представити нам соціокультурний аспект етикету XVI – XVII ст. Це питання, на жаль, ще не було предметом особливої уваги мовознавців, вони досліджували займенники в основному на синхронному зрізі української мови [2; 5; 6; 7; 8; 9; 10].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З'ясовуючи функціонально-стилістичні ролі займенникових слів у сучасному мовленні, дослідники особливо акцентують на здатності окремих їхніх семантичних розрядів слугувати засобами етикетності. Ф. Бацевич, характеризуючи мовленнєвий етикет в контексті питань комунікативної лінгвістики, наголошує на важливості дотримання ввічливості при звертанні, зокрема при виборі займенника другої особи: «Іноді звертання на «ти» замість «Ви» може глибше вразити співрозмовника, аніж будь-яка граматична помилка» [1, 267]. Учений переконаний, що уміння вибрати поміж ви-спілкуванням і ти-спілкуванням належить до вагомих ознак комунікативної компетенції [1, 201], тож людина, яка хоче успішно комунікувати в суспільстві, має знати правила цього вибору. Простежуючи роль етикету в мовленнєвій взаємодії членів тієї чи тієї спільноти, Я. Радевич-Винницький зазначає про вживання пошанного «Ви»: «В українському мовленні таке явище своїми початками сягає XIV ст.» [8, 67].

Мета статті. Узагальнивши все висловлене у наукових студіях щодо згаданої проблеми, уважаємо за потрібне дослідити гонорифічні займенники у писемних пам'ятках XVI – XVII ст. на матеріалі картотеки «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» [4] і зробити висновки про їхнє функціонування в зазначений період.

Для більшості індоєвропейських мов, зокрема й української, характерне вживання займенників гоноративності з метою вираження потрібної тональності спілкування відповідно до різних соціальних ролей, ситуацій тощо. У системі українського мовного етикету до займенників-граматичних гонорифічних засобів належать: 1) займенник 1-ї ос. множ. *ми* – величальне або авторське, опозиційне займенникові 1-ї ос. одн. *я*; 2) займенник 2-ї ос. множ. *Ви*, що опозиціонує до займенника 2-ї ос. одн. *ти*; 3) займенник 3-ї ос. множ. *вони* як опозиція до займенника 3-ї ос. одн. *він, вона* і залежні від них дієслівні форми [7, 52].

Пам'ятки XVI – XVII ст. вказують на те, що у *релігійно-полемічній літературі* займенник *мы (ми)* стосувався лише істот у множині,

тобто у звичайному для цього займенника значенні. До прикладу, були такі категорії осіб – *братія, християни, православні християни, греки, руський народ, образно – «глупая» Русь, дідицтво вічне, грішні люди: Мы же, братие, ... стережимься прелести папежское, отступимь отъ учения... костела, отпустимь Римскую слепоту, откинмо помпу дияволскую (1582) [3]; Айно, коли мы хрестяне, жити меме иманюмь нашимь? (XVI ст.) [3]; Ты еж Кгрекове... и то пишут: бодай господарь цесарь нашъ здоровь былъ, же мы Кгрекове за его панством в покою сѣдимо (Львів, 1605 – 1606) [3]; яко смо мы народъ роускїи вѣрѹ стѣю хр(с)тіаньскѹю принали (Острог, 1606) [3]; мы, глупая Русь,... дедичество вѣчное, от Христа избавителя нашего / не имущаго на земли гдѣ главу подклонити / ... получим (1608 – 1609) [3]; Мы же грѣшніи, исполнени язвъ греховныхъ, плачемся своихъ греховъ и возлюбимь плачевное иноческое житие, пустыню (Супральський монастир, 1580) [3] та ін.*

У ділових документах цей займенник стосувався також лише істот у звичайному значенні 1-ї ос. множ.: *посли, маршалок і староста, намісник воєводства і суддя, два брати, діти, вїйт і бурмістр, чоловік із сином, кілька чоловіків і жінка, митрополит і суд, міщани і жителі передмістя, комірники, уряд, дві сторони судового процесу, старші брати, єпископи, родичі, подружжя): мы, іѡа(н) тѣѹтоу(л) логофе(т), и са(к)вистерни(к) и ива(н)ко пита(р), послы г(с)п(д)ра нашего милостивого, іѡана богдана воєводи, бжїєю мл(с)тїю, г(с)п(д)ра зємли мо(л)давской, посла(н)ныи коу наитаснѣишомѹ кнѣзятю панѹ и панѹ алеѣа(н)дрѹ з бжїєи мл(с)ти, кралю по(л)скомѹ (Люблін, 1506) [3]; Мы микола(и) ма(р)шалокъ его королевское мл(с)ти староста речи(ц)ки(и) а богданъ староста... Павловичи сопечи ѡ(з)на(и)муемь си(м) листо(м) наши(м) (Милейчичі, 1574) [3]; Ставши ѡчивисто на враде его короле(в)ское мл(с)ти в за(м)ку кие(в)скомъ пере(д) нами ѡстафиемь ивановичо(м) ружи(н)скимъ наме(с)никомъ воево(д)ства кие(в)ского а су(д)ею кгро(д)скимъ кие(в)скимъ иваномъ проскурою суца(н)скимъ... повету кие(в)ского... п̄ни богдана ивано(в)на... ѡповедала и до кни(г) кгро(д)ски(х)... ку записова(н)ю доброволне тыми словы визнала (Київ, 1675) [3]; а мы сами дєти и потомки нїши и тые жизниковские*

не маю(т)са в тые две части име(н̄)а... некоторыми причинами ѹступовати ани по(д) паномъ сенютою самимъ и потомками его мл̄(с̄)ти по(и)скивати (Дубно, 1589) [3] та ін.

Окрім цього основного значення, у ділових документах займенник *мы* вжитий з **величальним** значенням (*польський король Зигмунт, керівник певної держави, пастир-екзарх, воєвода, архієпископ*): **Мы** Жикгмонт з ласки Божее корол Полский... пан и дѣдич, чиним знаменито сим нашим листом (Краків, 1507) [4]; бо то(т) судъ никому иномъ не належи(ть) одно намъ г(с̄)дру (1566) [4]; **Мы** бл(с̄)вение наше Пасты(р)ское Єџа(р)шеское іако пре(д) многими лѣты ѱ(т) насъ на то Благословеніє маю(т) (Львів, 1630) [4]; мл(с)тїю бжїєю, **мы** стефа(н) воєво(да), г(с)п(д)рѣ зємли молдавской, знаменито чини(м) ис си(м) листѱ(м) наши(м) вьса(м), ктѱ на (н) вьзри(т) или чтѣчи єго ѹслыши(т) (Бадевці, 1503) [4]; та(м) же часу бытности нашое то все вчинимъ што **на(м)** а(р)хієпископу пастырѣ вашому буде належати (Новогрудок, 1589) [4]. О. Миронюк, пишучи про величальне *ми*, зауважує, що цей займенник у XVII ст. перетворився на канцелярський штамп і що «першу особу величальної множини ідентифікує закінчення дієслівної форми, сам займенник *ми* часто опускається» [7, 57 – 58].

У **художній літературі** займенник *мы* (*ми*) стосувався істот у звичайному своєму значенні (*люди, пастухи, богині Палади* та ін.): вей ве(и) запали ѱгонь ты **насъ** хочєшь такъ лєнивы(х) людє(и) ѹчинити іако самъ єстєсь (к. XVI ст.) [4]; Боудь ѱ(т) **на(с)** Пастѣхѱвъ тыхъ, ннѣ поздровєна (Львів, 1616) [4]; За Патронкѣ всѣхъ Наукъ тебе признавѣємъ, **Мы** Паллады Богини ѱ(т)толь южъ незнѣємъ (Київ, 1632) [4]. На жаль, не було знайдено у художній чи науковій літературі картотеки авторського *ми*.

Той факт, що займенник *ты* у **релігійно-полемічній літературі** XVI – XVII ст. замінював назви істот, зокрема і при звертанні до Бога, свідчить про те, що у той час семантика поваги граматично не передавалась. На *ты* вжиті звертання до *православного християнина, Господа Бога, Пречистої Діви Марії, чоловіка, звертання матері до сина, до Скарги, до дворянина* тощо: *Только короткии показанием тебѣ,*

православному, ознаймити то хошу, яко перст либо палец старший в той правителной кормила руцѣ заболѣл и мертвостію гнильства заражен был (1608 – 1609) [3]; «Прошу **тя**, Господи, не могу говорити, чомъ ми языкъ тяжокъ» (XVI ст.) [3]; **ото(ж̄) ти** **оповѣдаю** и(ж) **ты есте(с̄)** таа двѣа, се зачнешь въ чревѣ и породиши с̄на (1645) [3]; та(к) же **ты(ж)** и **ты** оучині члѣче зрзоумѣвши на соумлѣню своемъ иже голо(д) трѣпишь добры(х) и побо(ж)ны(х) оучи(н̄)ко(в̄) а злы(х) е(с̄) и ба(р)зо напо(л̄)ненный (к. XVI ст.) [3].

У ділових документах XVI – XVII ст. займенник **ты** використовували також для позначення істот (жінки, адміністративного керівника, пана, чоловіка, архієрея, звертання князя до княгині, до колишнього попа (священника), до князя-старости, священника, вбивці та ін.): Станисла(в̄) петро(в̄)ски(и) по(д)старости(и) луцки(и): возно(м̄) повету луцкого: григо(р)ю ве(р)бском̄ веда(и) **о** томъ и(ж) есми тебе прида(л̄) на потребу его мл(с̄)ти пн̄ а(н̄)дрею халецкому су(д)и земському речи(с̄)кому (Луцьк, 1584) [3]; а кна(з) ... ку(р̄)пльски^г **о**(т) него такового лист̄ кролевского и копей з лист̄ того не бер̄чи поведи(л̄) и(ж)... **ты** пане во(л̄)ски^г є(з)ди(ш̄) до мене з листами **ѣ**ме(р̄)лыми бо ижъ коро(л̄) **ѣ**ме(р̄) теды те(ж) всѣ sprawy и листы его поме(р̄)ли (1572) [3]; Єдного **та** на Архієреєвство наставиль, И годны(м) Пастырем̄, Цр̄ковъ свою набавиль (Львів, 1616) [3]; и кн<а>зъ Андрѣй перед нами мовил кн<а>г<и>ни Михайловой: коли са видитъ **тобѣ** <моа дѣлница болша, то возми собѣ дворъ ко>шоръ ис тыми селы без жеребѣа, со мною **о** том жеребѣем не меч̄чи (Кошир, 1502) [3]; А такъ штобы **ты** кнаже старосто... приказ̄ем̄, аж бы еси **ѣ** ведомости своєї мел, на што он колко пенезей нашихъ выдаст (Вільна, 1561) [3]; А **тобѣ** приказ̄ем̄ **я**ко свѣщеннику поє^г цр̄кве мѣсцкоє^г и и(н)шымъ ко(ж)дому свѣщенникомъ зособна (Львів, 1588) [3] та ін.

У художній літературі XVI – XVII ст. займенник **ты** також часто вживаний замість попередньо названих істот (сина, Пречистої Діви Марії, жінки, пророків, Господа Бога, пана, чоловіка, читача, маловірної людини, Папи Римського, русина, добродія, приятеля, вчителя, матері, господаря, народу, відлюдника-монаха, своєї дру-

жини, гетьмана, Ісуса Христа, до адресата (у побажаннях), у звертанні Бога до людини): *з^ґ тых^ґ га цвѣты што налѣпшіє рвѣчи, вѣнец^ґ тобѣ ω(т) неѡвадаємого и свѣтлого цвѣтника (албо лѣки) звилемъ, навѣрнѣйшій снѣ^ґ, и той тобѣ и през тебе всѣмъ приношѣ* (Київ, 1628) [3]; *О тяжкій жалю, котрій мя внутрь турбуєть, Же тя, о сыну мой, гробъ тот подымуєть, На жадном мѣсцу нѣкгда незмѣщенного, И жаднымъ створеньемъ, неогорненного (Львів, 1630) [3]; Рєкъ до Прч(с̄)тои Дѡвы Марїи, Дх̄ъ стый найде на та, и сыла вышнаго ωсѣнить та, абω ωкрїє* (Чернігів, 1646) [3]; *И ти са не вифиглюєшь, хоч бис гакъ фигловаль с тимъ, которому га дорогу готоваль. Бо еси Іоанъ, зовуть га покаанію проповѣдникъ, Але ти власній Ісусовъ похлѣбникъ* (I пол. XVII ст.) [3]; *Се тебѣ Блгч(с̄)тивый, и Правовѣрны(и) Читателю, Пресвѣтлоє Зерцало съврѣшеннаго Хр(с̄)тіанскаго жителства пре(д)лагає(т)са* (Київ, 1628) [3]; *Доколи ж, о папо, высишся на Христа, будет бо от него на грѣшники помста. Достоить ти святыи крест честно почитати, пред которым бѣсы видять трепетати* (к. XVI ст.) [3]; *Отожь и ты, пане Русине, не гань Латинникове посту суботного; поневажь и онъ не ганить тобѣ, же ты въ пятки нѣкоторые мяса поживаєшь* (Вільно, 1608) [3]; *И ты днешній Гетманє зацный Ѡлефѣрѣ, Щасливе справѣй войскомъ тымъ, а ховай вѣрѣ Бѣ: и народови тыжь хр(с̄)тіанскомѣ* (Київ, 1622) [3] та ін.

А також до неістот у художній літературі зверталися на *ты* (душі, міста Вифлеєма, православної віри): *Треба, Дше грѣшнага, Г(с̄)да благати и до него з слезами завше прибѣгати. Аби милосердие свое до нас послаль, и гакъ пан мл(с̄)тю своею вспомагаль Мене, Тѣло грѣшноє, Дше изъ тобою Припади со слезами до него зо мьною* (I пол. XVII ст.) [3]; *Предъ тобою ВиѠлеєме оупадаємо, И тыми та слѡвы любовне жєгнаємо* (Львів, 1616) [3]; *И ты ВиѠлеєме, радостне промовили, // И мѣсто оноє хєнтне поздоровили: Не єстєсь ты з межи мѣсть жидω(в̄)ски(х̄) подлѣшій* (Львів, 1616) [3]; *А ты православїя мужайся, народе, небесный цар завше съ тобою єст и буде!* (1603) [3].

Наведені приклади свідчать про те, що традиція звертання на *ти* є засвідчена і у художній літературі XVI – XVII ст.

У *релігійно-полемічній літературі*, як свідчить картотека, займенник XVI – XVII ст. *вы* стосувався лише істот при чому виключно у значенні множини (*послідовники, велика громада (у Євангелії), християни, невірні, грішники, апостоли, посадовці, лицемірні попи, священники, парафіяни, чоловіки і жінки, музи, уніати, руський (православний) народ, правовірні, монахи і монахині, люди з соціальним статусом тощо*): бл(с)вени есте коли люде ненавидѣти боудоуть **ва(с)** // и роз(ь)лоучать и посоромѣтатъ има ваше *яко бы з(ь)ло д(ь)ла с̄на чл̄чьска(г)[о]* (1556 – 1561) [3]; *к томʸ же и вы любиміи кр(с̄)тіаньстїи чл̄вцы прибегайте. рече бо х̄с̄ во ст̄омь єв(г̄)лїи не прїйдохъ дасʸжʸ мируи* (Заблудів, 1568) [3]; *Вы есте соль земли: а если соль загниє(т)са, чимʸ са ѡсолить* (Київ, 1637) [3]; *Вы, войтове, бурмистрове, лантвойтове, власт мирская, градская и повсюду, не дадѣте Руси ни едино пространство в жизни их* (1588 – 1596) [3]; *«О, горе вамъ, книжници, попове лицемѣри, якъ вы зомыкаете царство небесное передь людми»* (XVI ст.) [3]; *А вы которыѣ ... поважною Малженс(т)ва // шатою приодѣтymi сталистеса; не покалайте єѣ, прошʸ васъ, ... Вы мʸжеве мѣйте досыть на своѣх жонь чистой любви: а вы жоны мѣйте досыть на мʸжовѣ вашихъ любовной чистоти: вʸ боазни, и вʸ щирой вѣрности* (Київ, 1637) [3]; *Вы богатыѣ и преложоныѣ свѣтскїѣ, ѡ(т) которы(х) оубогїѣ помочи... потребʸютʸ... ратʸйте ихʸ* (Київ, 1637) [3] та ін.

У *ділових документах* цей займенник стосувався також лише істот у множині (*суддів, осіб, які живуть на межі (суграничники), сторін юридичного процесу, злочинців, крамарів і міщан*): *пан Петрʸшко взал ...// ... на тоє дѣло сʸдами вас, а князь Андрѣй нехай собѣ сʸдами ѡзмет ... , кого ѡсхочет* (Краків, 1512) [3]; *пере(д) нами тыи старʸци рекли Ты(м) сугра/ни(ч̄)никѡ(м) вы сʸграни(ч̄)ники што были есте забрали сосо(н̄)є ст̄ого николы ка(к̄) тага зема / попʸсте была* (Овруч, 1513) [3]; *мы старостомь нашим тамошнимь, ѡкраинным, наʸкʸ нашʸ дали, што ѡни зо всими вами, непослʸшными розказана нашего, чинити мают* (Варшава, 1568) [3]; *Млстїю б̄жію Гедиѡ(н̄) єпископъ гали(ц)киʸ Льовскиʸ и каменца подолского Вамъ иванови красовскомʸ крамарєви, и юркови и иванови Кʸ(з)мичо(м) сєдларомь,*

мещаномъ Лвовскимъ с товаришми и помочниками вашими, которыхъ вы до себе зобрали (Львів, 1588) [3] та ін.

У ділових документах XVI – XVII ст. займенник *вы* спорадично вживався на позначення однієї особи з відтінком **шанобливості**: *к҃ды(м) ѡвошоль... кнѣзь кѡръпѣски҃ менѣ пыталѣ для чого... вы приѣхали пнѣ во(з)ны҃ а што за (с̄)правѣ маєте* (Луцьк, 1577) [3]; *Жійте жь и вы Думитрій и цный Данїиле, Выражайте тотъ клейноть Балабановъ цѣле* (Київ, 1627) [3].

У **художній літературі** займенник *вы* стосувався тільки істот у своєму значенні 2-ї ос. множ. (воїнів, спудеїв (жанр ляменту), духівників-священиків, хворих у лікарнях): *Але южь до васѣ мовѣ мою ѡбертаю Зацное рыцерство: всѣхъ васѣ напоминаю* (Київ, 1622) [3]; *Гетманѣ безъ войска штожь є(с̄т̄), військо тыжь безъ него; Згола нѣчого не єсть єдинѣ безъ дрѣгого. Речѣ кончачи: творцѣ васѣ Бѣ҃ полецаю, Щасливого звитазтва завше вамѣ жадаю* (Київ, 1622) [3]; *Пристѣпѣте и вы, на земли, и на мори славныи Воинове, коториистеса зъ побожности своєи хр(с̄)тіанскои тѣ събрали* (Київ, 1625) [3]; *И вы (ж) Спѣдєє з Нишихъ, кѣ Гробѣ пристѣпѣте* (Луцьк, 1628) [3]; *Плачте жь дѣховныи: вамѣ сталаса ѡтрата, Бо любого своєго позбылисте Брата* (Луцьк, 1628) [3] та ін.

Цікаво, що «Граматыка словенскага написана пре[з] Іоанна Ужєвича Слованина; Слѣвнои Академіи Пари[з]скои в Тео҃логіи Студента в Парижѣ» (1643) при відмінюванні займенника *вы* виділяє клич. в. [2, 19]. Семантично у картотечі можемо його виділити, хоча сучасна українська мова цієї форми не має: *к томѣ же и вы любиміи кр(с̄)тіаньстїи члѣвцы прибегайте. рече бо хс̄ во стѣмъ єв(г̄)лїи не прїйдохъ дасѣжѣ морови* (Заблудів, 1568) [3]; *Жійтежь и вы Думитрій и цный Данїиле, Выражайте тотъ клейноть Балабановъ цѣле* (Київ, 1627) [3]; *През то ви не тривоште ся И Хр(с)та того не бойте ся* (I пол. XVII ст.) [3]; *прѣто жь не бойтеса бо мнѣзѣ(х) п(ь)тиць дорож(ь)шій єсте вы*” (1556 – 1561) [3].

Семантика займенника *они* теж залежить від сфери його вживання. У **релігійно-полемічній літературі** займенник *они* мав значення 3-ї ос. множ. (жиди, воїни, вірні, жебраки, злодії і розбійники і т. д.) Наприклад:

Крестъ са *Хрѣстовъ* славою *вѣрны(х)* *именѹе(т)*, *имъ* са *самы(м)* Апостоль хвалить *ро(с̄)казѹе(т)* (Ев'є, 1611) [3]; «Кто имаеть воовати на выбраньи Божіи? Бг̄(ь) оправив ихъ, кто имаеть ихъ осудити?...» (XVI ст.) [3]; Не гадай украсти ни маргу, ни пѣнязѣ другого не помагай злодѣюмъ и разбойникумъ и не будь *имъ* казда (XVI ст.) [3]. У *ділових документах* цей займенник відображав також семантику множини (*ченці, воєначальники і бурмістр, парубки і жінки, ігумени, пани, старости, сторони судового процесу, а також свині, вежі*). До прикладу: на котори(х) *ро(ч̄)ка(х)* *они* *обоа* сторона *о* *вписова(н̄)ю* тоє *справы* в *реєстръ сѹдовы* і *о* *прывольванью* *єє* *ко(н̄)трове(р)това(ли)* (Люблін, 1600) [3]; Такъ же *небла(го)ѹгодныхъ* *игуменовъ* *о(т)* *пускати*, а *вмѣсто ихъ* *лѣпшихъ* *подъ* *благословеніемъ* *нашимъ* *собѣ* *избирати* (Берестя, 1590) [3]; *Споминала* *свинѣ* *такиє(с̄)* *ѹ* *вѹстю* *буте(н̄)ские*, *єдна* же *ба(р)зо* *дорого* *хоче(т)* *и(х)* *продавати* (Кам'янець, 1609) [3]. У *художній літературі* займенник *они* називав осіб або предмети у множині (*руських князів острозьких, противників, батька і повинного, черевики*). Наприклад: *Паматайте* *жест'є* *с* *кн̄жать* *роускихъ* *о(т)роз'ськихъ* *в'ышли*, *ихъ* *вѣрѹ* *дѣльность*, *и* *набожность* *мѣйте* *на* *мысли* (Острог, 1603) [3]; *наложи* *и* *запали* *о(г)ень* / *о(т)ецъ* *твой* *идеть* / *и* *дави(д)* *повинный* *твой* / *идеть* *посполѹ* / *выйди* *противко* *имъ* (XVI ст.) [3]; *зтагни* *ми* *боты* / *и* *ѹхандожь* / *поты(м)* *на* *нихъ* *положи* / *выверннѹвши* *панчохи* (XVI ст.) [3] та ін.

Отже, пам'ятки XVI – XVII ст. не засвідчили вживання пошанного *вони*. Ймовірно, ця форма характерна для усної традиції спілкування.

У пам'ятках XVI – XVII ст. часто натрапляємо на сталу словосполуку *їх милість*, яка часто вжита при звертанні до однієї особи, вищої за соціальним статусом: *и* *подать* *се* *по(д)* *мо(ц)* *и* *ро(з)сѹдо(к̄)* *и(х)* *мл(с̄)ти* *к* *томѹ* *ты(х)* *же* *приятеле(и)* *на* *ро(з)дѣло(к)* *и* *ро(з)граниче(н̄)є...* *к(г)рунто(в̄)* *по(з)вы* *шлы* (Ковалин, 1599) [3]; *и* *панове* *ихъ* *мл(с̄)ть* *межу* *промежку* *и(х)* *положили* *о(т)* *кургана* *просте* *оу* *густую* *липу* *што* *стои(т)* *повыше* *гѹмна* *в* *заломе* (Київ, 1510) [3].

Пам'ятки XVI – XVII ст. засвідчують набагато частіше вживання словосполуки *ваша милість* замість *твоя милість*, а також інші гоно-

рифічні словосполуки зі займенником *вашъ*: *ваша милость: ино панъ* и *исакъ* присилалъ до васъ нашими листми, а **Ваша Милкостъ** ни жадну справидливостъ есте емъ не ѹдилали (Гирлів, 1504 – 1517) [3]; даем **вашей млсти знати** (Гирлов, 1513 – 1515) [3]; *Ѡ здорови Твоей Милости и **Вашей Милости** Богом даных детей радибыхмо слышали каждого часъ* (Острог, 1520) [3]; *ѿ без бытности **Вашей Милости** съ княземъ Матѹем ничого не починала, то мы сами ѿ себе тоє все потеряли* (Луків, 1558) [3]; *ѿна съпросъна вшетечъна ѹчтьивъши **вашъ милость** мои(х) милосътивыхъ пановъ зновъ* (Луцьк, 1580) [3]; *в чомъ **ваши(х) милосте** небезвѣстны(х) хотѿчи ѹчинити и вины неславе таково народъ нашемъ велико именитомъ рѹкомъ нехотѿчи быти: дае(м) **вашьмоства(м) всѣ(м) вобе(ц) и ка(ж)домъ** з особна знати* (Львів, 1595) [3]; *Ласкою Бжїю **мѣлесь ваша** Кн(ж) Мл(с) в Домъ своемъ Перегріна великого, госта на(д) гостъ* (Київ, 1623) [3]; *ваше **благовѣрыє**: и то(т) мана(с)ты(р) з моцы и владзы **вашого **благовѣрыя**** вымъеть и собѣ єго привлащаєт* (Новогрудок, 1589) [3]; *ваше **благочестие**: Вѣдомо чиню **вашему блгочестию** и(ж) пришли посла(н)цы... ѿ(т) **блаже(н)нѣшого ѿ(т)ца мелетиа...** до єпископа лво(в)ского... носечи з собою листо(в) до рузны(х) стано(в)* (Краків, 1609) [3]; *ваше **братолюбїє**: ѿзнамую те(ж) **вашему братолюбїю**, и(ж) ѿте(ц) ма(т)фе... в хоробє своє будѹчи ѿ(т)ишо(л) в монасти(р)* (Краків, 1609) [3]; *Подобаєже и сїє вѣдати **вашемъ братолюбїю**, и ѿко скоро ѹслышите принєсєныє намъ права бра(т)скїє ѿ(т) патрїа(р)ха* (Львів, 1588) [3]; *ваша **велебность**: по(д) протє(к)цию **велебно(с)ти **вашей**** п̄на моего **милос(с)тиво(г) ѿфѣрова(л)*** (1636) [3]; *ваше **величество**: А меновите бѹде(т) то **вашому** ца(р)скомъ **величєствѹ** слышно єсли **лахи** зновъ на на(с) схотѿ(т) наступаты* (Черкаси, 1648) [3]; *и да исправи(т) бгъ з давнихъ вѣковъ ѿзнамле(н)ное пророчє(ст)во которомъ мы самы себе полєцєвши до милостивы(х) нѹгъ **вашемъ ца(р)скомъ величєствѹ** ѿко на ѹниженє по(р)не ѿ(т)даємо* (Черкаси, 1648) [3]; *и ѿ то(м) **вашомъ ца(р)скомъ величєствѹ** ѿзнамити же пє(в)наѿ на(с) вѣдомость зашла ѿ(т) князя домѣника **заславського** котори до на(с) присилалъ ѿ мирь **просѿчи*** (Черкаси, 1648) [3]; *ваша **велможность**: злетили мы тежъ по слови **нашому**, абы **велможность***

вашу наведиль и то именем нашим преложиль (поч. XVII ст.) [3]; *вѣрность* (*верность*) *ваша*: для ласки наше королевское и повинности свое, абы *вѣрность* *ваша* иначей чинити не смѣли, конечно (Торунь, 1576) [3]; *превелебность* *ваша*: И аффект^т той *Превелебности* *вашой* *стобливый*, хотѣль бымъ не тылко на свѣтъ в^т яво падати, але и до нѣба вынести, абы мѣль гасное мѣсце межи планетами (Львів, 1642) [3]; *ваша* *святыня*: *вине(н)* га *ω* *то(м)* *ся* старати *вашу* *стѣнню* *впомина(ти)* абы *ваша* *стѣня* *ино(ч)ский* *чи(н)* *сво(и)* до *смє(р)ти* *своега* *заховати* (Дубно, 1588) [3]; *Ваша* *чесность*: *Пишешъ* *ваша* *часность*, *насъ* *упоминаючи*, *жебы* *смо* *ся* *возвратили* *назадъ* *до* *своей* *стороны* *и* *до* *своего* *монастыря* *зъ* *быдломъ* (Путивль, 1638) [3]; *такъ* *розумѣемъ*, *же* *много* *бы* *познаходиль* *речей* *вашихъ* *межи* *родичми* *вашихъ* *чесностей*, *что* *все* *сумнѣнью* *священнинескому* *вашей* *чесности* *поручаемъ* (Путивль, 1638) [3].

Висновки. Гонорифічні займенники у писемних пам'ятках XVI – XVII ст. картотеки «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» представлені спорадично. Переважно їх значення є прямим значенням вжитого займенника. Найбільше гонорифічні займенники у XVI – XVII ст. реалізовували свої функції у словосполуках ділової писемності типу *їх милость*, *ваша милость* і под.

Перспективним *уважаємо* подальше детальне вивчення гонорифічних займенників в історії української мови задля реконструкції суспільної та індивідуальної мовної свідомості наших предків.

Література

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф.С. Бацевич. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 344 с.
2. Богдан С.К. Мовний етикет українців : традиції і сучасність / С.К. Богдан. – К. : Рідна мова, 1998. – 475 с.
3. Граматика слов'янська І. Ужевича / підгот. до друку І.К. Білодід, Є.М. Кудрицький ; відп. ред. М.А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1970. – 114 с.
4. Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» / Зберігається у Відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у м. Львові.
5. Коровицький І. Множина шани в українській мові / І. Коровицький // Рідна мова. – 1935. – № 9 (33). – С. 406 – 407.

6. Коровицький І. Множина шани в українській мові / І. Коровицький // Рідна мова. – 1936. – № 1 (37). – С. 21 – 22.
7. Миронюк О.М. Історія граматичних засобів вираження ввічливості в українській мові / О.М. Миронюк // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 55 – 63.
8. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування : навч. посіб. / Я. Радевич-Винницький. – К. : Знання, 2006. – 291 с.
9. Стельмахович М. Український мовленнєвий етикет / М. Стельмахович // Дивослово. – 1998. – № 3. – С. 20 – 21.
10. Татаркевич Г. Етикет і ментальність / Г. Татаркевич // Дивослово. – 1998. – № 3. – С. 18 – 19.

Шпиль Оксана. Местоимения вежливости в памятниках XVI – XVII веков. В статье местоимения вежливости проанализированы на базе картотеки «Словаря украинского языка XVI – первой половины XVII вв.». Выяснена семантика этих местоимений, установлены словосочетания вежливости, какие они образуют. Анализ конкретных местоимений на их вежливую функцию проводился, принимая во внимание жанрово-стилевую отнесенность конкретных памятников XVI – XVII вв. Подытожено, что больше всего местоимения вежливости реализовывали свои функции в словосочетаниях деловой письменности типа їх милость, ваша милость и под.

Ключевые слова: местоимения вежливости, история языка, семантика, речевой этикет.

Shpyt Oksana. Pronouns of politeness in the Language of the 16th and 17th centuries. In the article pronouns of politeness are analyzed on the basis of card index of «Dictionary of the Ukrainian language of 16th – first half of 17th century». The semantics of these pronouns is revealed, word-combinations of politeness formed by them are established. Concrete pronouns where analyzed for their polite function with regard to the genre and style of certain literary monuments of the 16th and 17th centuries. It is summarized, that most pronouns of politeness functioned in business correspondence collocations of the type your grace, their grace, etc.

Key words: pronouns of politeness, history of language, semantic, linguistic etiquette.

УДК 821.161.2-1.09"18":7.049.1

Щ 55

Христина ЩЕПАНСЬКА

**ПРЕДМЕТНО-ЧУТТЄВА
ОСНОВА СЛОВООБРАЗУ СЕРЦЕ
В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ ХІХ СТОЛІТТЯ**

У статті розглянуто основні аспекти вербальної репрезентації чуттєвого підґрунтя мовного образу серце в українській поезії ХІХ століття. З'ясовано концептуально-семантичну організацію мікрополя «Відчуття» у структурі аналізованого образу. Виявлено предметно-чуттєві стимули утворення окремих мікрообразів. Визначено ядерні та периферійні відчуття у структурі образу серця на передконцептуальному рівні.

***Ключові слова:** предметно-чуттєвий образ, мовний образ (слово-образ), мікрополе, лексико-семантична група.*

Постановка проблеми. Антропоцентрична наукова парадигма дала змогу розглядати мовні одиниці крізь призму історії, традиції, міфології, культури народу, тобто як результат опредмечення в свідомості людини різних символічних форм її існування. Такі одиниці постають структурованим знанням, що втілює емоційно-ціннісні орієнтири народу, становлячи основу лінгвокультурного коду нації. Вивчення мовного виявлення останнього є важливим завданням сучасного мовознавства, зокрема лінгвокультурології, а воно можливе завдяки осмисленню й опису категорій культури через систему образів, що передають світобачення народу [4, 5].

Предметно-чуттєвий образ як передконцептуальна форма репрезентації словесного поетичного образу є «невербальним заголовком»,

що у свідомості письменника вступає в асоціативні зв'язки з іншими образами й наповнюється новими смислами, а згодом набуває словесне оформлення в мовному образі. Оскільки чуттєвий образ як різновид ментального сучасні дослідники (зокрема, Ю. Караулов[3], В. Іващенко [2]) пов'язують насамперед із п'ятьма основними відчуттями (зоровими, слуховими, нюховими, тактильними і смаковими), то саме їх визначаємо як емоційні стимули відповідних мікрообразів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Більшість сучасних дослідників пов'язує виникнення чуттєвого образу лише з діяльністю органів відчуття, однак, за З. Поповою та І. Стерніним, він є неоднорідним утворенням, яке структурують перцептивний та когнітивний складники. Перший включає зорові, слухові, нюхові, смакові й тактильні ознаки, другий – образні ознаки, сформовані внаслідок метафоричного осмислення предметів чи явищ [5, 108]. Як зазначає Н.Ф. Алефіренко, предметно-чуттєвий образ, попри те, що народжується й існує поза мовою, є першим джерелом вербалізації знань, які перекодовуються у семантичній структурі мовного знака у вигляді її наочно-образного смислового компонента [1, 112].

Мета розвідки – визначити предметно-чуттєву основу мовного образу *серце* в українській поезії ХІХ століття, тобто з'ясувати, які відчуття й у якому співвідношенні визначили структуру аналізованого образу на передконцептуальному рівні.

Мікрополе, в основі якого – предметно-чуттєві образи, позначаємо умовним терміном «перцептивне», або мікрополе «Відчуття». Його у структурі словообразу *серце* в українському поетичному дискурсі ХІХ століття формують п'ять семантичних вузлів (далі – СВ): «Зір», «Слух», «Запах», «Смак» і «Дотик».

СВ «Зір» репрезентують лексико-семантичні групи (далі – ЛСГ) «Внутрішній зір» та «Зовнішній зір». Ядерна лексема ЛСГ «Внутрішній зір» – *серце*, ЛСГ «Зовнішній зір» – *очі*. Відповідно у першому випадку *серце* – *суб'єкт дії*, у другому – *об'єкт візуального сприйняття*, частина образу.

ЛСГ «Внутрішній зір» формують словосполучення *дивитись серцем*, *прозирати серцем*, *бачити серцем*, *глянути серцем*, *поглянути серцем*,

осліпити серце: Коли ж, звернувшись, Дай мені на тебе **серцем** Праведним **дивитись** Образом твоїм небесним Тільки веселитись! (12, 134); І з високості земні царства й язики, Мов з-під небес, умом і **серцем прозирає** (11, 413); Я Грищеву душу Своїм **серцем бачу** (13, 67); «Уся Україна, мій сину... Уся вона пишна, дитино, Як в небі у Господа рай! І я хоч не бачу очима Того, що видющих втіша, За те моє **серденько бачить**, За те моя бачить душа!» (7, 52); Та у **серце**, мов занози, Думи чорні упялись, – У таку воно хатину **Гляне**, ніби крадькома... І дивись: хоч на хвилину Зла тіка відтіль пільма! (15, 118); Цить же, **серце**, – не легко без тебе; Мовчки вчись своє горе нести, Схаменись та **поглянь кругом себе** І безглуздих байок не плети! (4, 602); Коли напустить Бог нещастя на кого, Він оглушить його і **серце осліпить** І ум, мов волосок, у нього вийме вмить, Аж поки присуд свій на ньому не сповнить... (21, 145).

У межах ЛСГ «Зовнішній зір» візуалізується **колір, предмет** або **простір**.

Лексико-семантичну підгрупу (далі – ЛСПГ) «Колір» формують гіпоніми **червоний** (3 фіксації): Один поза одним **несеться**, **кружляє**, **Повітря немов скамяніло**, І **сонечко** ясне промінням не грає, **Мов з серця воно зчервоніло**... (15, 27); Яка ж бо красаота була в її очах! Все **серденько її горіло на щоках**. **Горіло** чисте, як в ніжної голубиці... (13, 554); **Лице тобі являє барву серця** І, завмираючи, шука собі підмоги... (22, 74); **рожевий** (1 фіксація): **Серце** нудить білим світом, **Проситься додому**, **Не цвіте рожевим цвітом** На степу чужому (5, 339); **зелений** (1 фіксація): І **листочок зелененький** **Зсохне**, **пожовтіє**; **Так і моє серце бідне** Молодим змарніє (6, 165); **золотий** (1 фіксація): **Нарожі золоте животиннячко – Єсть то дівчаче чисте сердечко!** (9, 69). Червоний, як колір крові, найбільш типовий при формуванні образу **серця**. Цікаво, що колір **серця** українські поети ХІХ століття моделюють через **колір обличчя**, **рум'янець**, тонко фіксуючи в такий спосіб зв'язок **сердечних емоцій** і зовнішнього їх вияву. **Рожевий**, **зелений** і **золотий** характеризують образ **серце** – рослина за фітоморфної метафоризації.

ЛСПГ «Візуалізація предмета» репрезентують лексеми на позначення предметів, що є об'єктами зіставлення за формування візуального образу *серця*. Наприклад: «...**Чи ти бачив, як в колодязь Упустять відерце? Воно плава само собі – Отто твоє серце! Що в колодязі даремно Мусить вік дожити. Воно, може, й води повне – Так нікому пити...**» (1, 50); «**Розбилось серце у людині**», – Жалкуючи говорять люде... Нащо жаліть? – **Посуда бита Два віки жити буде!** (8, 141); – *Ти, певне, знаєш – більше виграє Чарівна квітка у вазоні гарнім. І я скажу в передчутті немарнім: **Вазон для квітки – серце то моє*** (2, 133). На користь того, що зорова перцепція відіграє важливу роль у формуванні образу *серця* в наведених контекстах, промовляє яскраво виражений характер візуалізації внутрішнього світу за допомогою реалій зовнішнього. На це в першому прикладі вказує порівняння *серця* з *відром* і акцент на предикаті *бачити*, у другому – порівняння *розбитого серця* з *розбитим посудом*, у третьому – порівняння *серця* і *вазона*.

ЛСПГ «Візуалізація простору» об'єктивують лексеми та фрази з обов'язковою семою простору. Це, для прикладу, лексеми *пустка*, *хата*, словосполучки *похід у глибини сердечні* та *поринути в залив серця*, використовуючи які українські поети ХІХ століття за допомогою метафор і порівнянь малюють цілі пейзажі внутрішнього світу: *Друже сивоусий, **Ти вже серце запечатав, А я ще боюся. Боюся ще, мій голубе, Серце поховати. Може вернеться надія... Може вернеться з-за світа В пустку зимувати, Хоч всередині обілить Горілюю хату. І витопить, і нагріє, і світло засвітить...*** (27, 222); *Не думай, як поет покине Загальних питань море синє, І в тихий залив свого серця Порине, мов нурець, заб'ється, **Що там він перше і алмази Знайде блискучії, без кази, Знайде тепло і розкіш раю, І світло й пахощі без краю. А як знайде гідкії черви І гіркість сліз, розбиті нерви, Докори хорого сумління, Прокляття свого покоління, Зневіру чорну, скрип розстрою, То що почать з такою грою?*** (25, 16 – 17).

Окреме місце в межах СВ «Зір» займає семема «взаємодія внутрішнього й зовнішнього зору як гармонійне сприйняття світу»: *Знову*

очима Й серцем шукати Станеш своїх...(9, 86); *Любо та гарно, милеє серце, Тут нам укупі сидіти, За руки взявшись, серцем, очима В божее небо глядіти* (9, 91); *Земле пречудна, земле широка, Мій рідний краю, Чом тебе доси для серця й ока Мряки вкривають?* (24, 44); *Бо та дума зрадлива дуже! Зразу сяє, сонце мов весною Наливає світ увесь красою І чарує твоє серце й очі...* (19, 116).

СВ «Слух», як і СВ «Зір», формують дві ЛСГ – «Внутрішній слух» і «Зовнішній слух». Ядерна лексема ЛСГ «Внутрішній слух» – *серце*, ЛСГ «Зовнішній слух» – *вуха*.

Семему *серце* – *внутрішній слух* репрезентують такі семи:

– «*внутрішнє інтуїтивне чуття*»: *Віщує козаче. Чує серце, та не скаже, Яке лихо буде* (27, 98); *А я кажу своїй долі: «Тебе не шаную, Бо смерть моя ходить близько, Я серденьком чую...»* (1, 47); *Почули серцем, що не жарти, – Що се співає соловей Достойний тих щасливих дней* (14, 303); *І прояснилася душа, Збудились почуття забуті, Прокинулись любов, добро, І став він серцем правду чути* (8, 171);

– «*слух, що сприймає невловимі для вуха звуки*»: *Ми серцем чуєм вопль розлуки, Ми серцем чуєм серця глас* (14, 322); *Не дійсний голос, але щось далеке, Слабе, марне, тїнь голосу, зїтхання, Чутне лиш серцю, та яке ж болюче, Яке болюче!..* (19, 325); *Слухали генїїв люде, та тїльки ушима, не серцем, Мов би тї правди слова сказанї не задля їх* (16, 19); *Не вмре поезія, не згине творчїсть духа, Поки жива земля, поки на їй живуть, Поки природи глас людинасерцем слуха, – Клопоти крамарські її ще не заб'ють* (16, 65); *І в тїм леготї теплїм булла Таємничая мова, І відчув її серцем Мойсей: Се говорить Єгова* (20, 259);

– «*слух, чутливий на голос коханої людини*»: *Горе в степу бездомївним братам: Звіром реве завірюха; Серце ж не чує, що робиться там, Мови коханої слуха* (5, 434).

ЛСГ «Зовнішній слух» формують три ЛСПГ: «Звуковий образ предмета», «Звуковий образ простору», «Звуковий образ дії».

В основі ЛСПГ «Звуковий образ предмета» – образи *серце* – *музичний інструмент* та *серце* – *струна*: *Наше серце – наче арфа; Дві струни на нїй: Одна грає – звеселяє, Друга – груди тобі крас Гук*

її сумний (5, 163); *І слуг і служб ключі держав він в своїх Руках, і легко кожде серце в краю Зміг настроїти на такї тони, Яких йому хотілось...* (22, 693); *І в серці у його нові озвались струни, І дух новий в його душі проснувся* (12, 27); *Можє, чиє ще не спідлене серце Важко заб'ється, до серця озветься, Як на бандурі струна до струни*(11, 381).

Для ЛСПГ «Звуковий образ простору» ключовими є лексеми *звук, відгомін, пісня, гімн, відзиватися, тихий, стихати, змовкати*: *Нехай вони на «матерньому лоні» Мук забуття вишукують дарма, – Їх не заспать: у серця відгомоні Озветься мир з турботами всіма!* (4, 171); *Луною далекою геть одізвися... У душах, У серцях Тугою-кручиною, пісне, заньмися!* (9, 64); *А чи зможе ж кому смерть – руїна ота Сповнить серце чудовними гімнами?* (4, 119); *Це все влива таку утіху І хвильні почування в груді!.. І разом з тим неначе буде Журбу й скорботу в серці тиху* (2, 49); *В серці стихли тяжкі муки, Змовкли тугоньки на дні* (4, 188).

ЛСПГ «Звуковий образ дії» репрезентують лексеми *музика і серцебиття* та словосполука *стукіт серця*: *«Коли б ти, кохана, мені притулила до серденька руку, Сама б дивувалась його трепетанню сумному да стуку. Не серце колотиться – стукає се під ночну тишину, Се тєсля жорстокий мені заходився робити труну...»* (13, 332); *Дзвеніть тим, у кого ніжніше серце б'єсь! Я чую вашу вість, но в моїм серці зимно, Немає віри, то й нема чудес* (23, 204); *Слова твої, серце кохане, То був би сумний полонез, А тьохкання серця – шинельполька, Що бурею тактів іллєсь* (26, 58).

Чуттєвий образ *запаху*, на відміну від двох попередніх, не відіграє важливої ролі у формуванні мовного образу *серця* в українській поезії XIX століття. СВ «Запах» репрезентують дві ЛСГ: «Пахощі квітів» (*Шкода, що серце запашне моє Не вмію вгору до тебе послати* (йдеться про фіалку – Х. Щ.) (13, 327); *Жіноче серце! Чи ти лід студений, Чи запашний чудовий цвіт весни?* (19, 137) і «Пахощі як вияв позитивних емоцій, гармонії і чистоти внутрішнього світу»: *Мечтами взявся ум, а серце пахощами* (13, 559); *Не думай, як поет покине Загальних питань море синє, І в тихий залив свого серця Порине,*

мов нурець заб'ється, *Що там він перше і алмази Знайде блискучії, без кази, Знайде тепло і розкіш раю, І світло й пахоці без краю...* (25, 16 – 17).

Це ж стосується і чуттєвого образу смаку. СВ «Смак» формують два антонімічні мікрообрази: «солодке серце» й «гірке серце».

Образ *солодкого серця* репрезентують семи «улесливість»: *То вже ти у пам'яті й слід не остав, Що я твоє серце цілком посідав. Те серце солодке, маленьке, а зрадне, Як мильше, зрадніше не є в світі жадне!* (23, 455) і «радість»: «Він знає *серденька солодке трепетанне* І лине, огняний, велично, де мечі... (13, 253); *Циганочка потішала, влєгшала серденько, Дівці стало в душі мило, в серці солоденько...* (3, 110). Образ *гіркого серця* – сема «неприємне відчуття»: *Підійшов я до свого подім'я, – Щось гірке знов у серце унялось; Те ж воно і та ж на нім будівля, Та нерідне вже на нім носилось щось* (15, 31); *І любий той напиток серця Ляга вже каменем на дні, Гіркіше, ніж полинь озветься І посила докір мені* (7, 26); *Ти гордо йдеш, та вже ціпкії звої Жаль простяга, та вже й тобі турботно, Вже щось гірке під серце підступає, Сумне, як день, що йде понуро-слотно* (25, 106) та семема «таке, що зазнало горя, біди» [17, 74]: *Нехай кров Морозів З моєю зіллється; Звеселиться на тім світі гірке моє серце* (11, 278); *Як побачила старенька сльози ревні, тихі, Сповнилось гірке серденько Над все зле утіхи* (11, 103).

СВ «Дотик», що формується у структурі словообразу *серця* як результат тактильної перцепції, репрезентують ЛСГ «Схильність піддаватись стискуванню» і «Температура». Першу ЛСГ репрезентують слова-антоніми *тверде, м'яке*: *Вона безпечна від їх остроти, Твердого серця їй зранить не можеш ти* (22, 250); *Прошу вас, що вам з жидом сперечаться? Все одно, що, на березі стоячи, Рукою воду в течії спиняти... Все одно, що зм'якшить найтвердішу річ. А що ж твердіше, як жидівське серце?* (22, 441); «...Знаєш, часом і мені самому *Щось таке на думку приходило. Та було твердеє серце в мене, Що не знало стриму, ані впину*» (20, 281); *Та тим найщасливіша, що своє М'якеє серце можу вам віддати* (22, 432); *На людське горе серце мав м'якеє,*

Проти насилля й кривд незламний гірш скали; Любив людей, та зло ненавидів душею... (22, 552).

Образ *твердого серця* конкретизують лексеми *залізо, камінь, кремінь, мрамур*: *Як те залізо з силою дивною, Що другеє залізо тягне к собі І магнетизмом звесь, не в супокою Зціпляєсь, але в ненастанній пробі, А як його безділля вкриє ржою й сила гине, мов у гробі, – Отак і серце, що грижі стрілою Прошиблене, само з'їдаєсь в собі. Лиш праця ржу зотре, що груди з'їдає, Чуття живе, наткнуте заховає, Непросихаючу нору живить (19, 138); Він зникнути рад був із цілого світу, Бо серце гарячим залізом пекло (8, 267); Мов залізний молот гунає по лону; Тіпається серце і щемить-щемить... (5, 509); Чи з-тиха схлипуєш, чи дрібні сльози рониш Про кам'яні серця, про темряву й обман? (14, 285); А тільки Русь окаменіла: У камінь серце перейшло, Що доблесне колись було (14, 297); Ой серце моє крем'янос, Чому не тріснеш й ти на двоє? (18, 95); До того часу я, мабуть, Перемінюся в образ мрамуровий, Коли в дівчини серце Так, як і досі, буде мрамурове (22, 92). Образ *м'якого серця* конкретизує лексема *віск*: *А серце м'якне, мов той віск у воскобійні, Забувши про замки, про всі на світі скрині (13, 559).**

У межах ЛСГ «Температура» лексеми пов'язані градуальними відношеннями: *гаряче – тепле – холодне*. Образ *гарячого серця*, тобто палкого, відкритого, сповненого щирих почуттів, виявляємо в таких контекстах: *Чи на те ж мені відкрились Таємниці темні В тому серці гарячому, В тій душі огненній? (11, 355); Гарячим серцем ти кохав Усіх, забувши власні рани, І в слові тільки тих карав, Хто на людей кує кайдани (16, 123); І відки-ж та в степу могила? Хто пам'ять тут сумну лишив? Чиє гаряче серце вкрила Серед пустині та пісків? (24, 15). Фіксуємо також образ *теплого серця* як щирого і приятного: *Тому зривай си ярм твої квіти, Коли в личку ти калиновий гай, Коли в душі ще тепле серце світить, Бо як загасне, то загас і рай (18, 27); Нехай всяке тепле серце Нашим болем іздригнеться... (13, 53).**

Холодне, студене серце в українській поезії XIX століття позначає байдужість або незворушність: *Либонь, радість зобачання Гріє серденько холоднеє (9, 79); Як я не винен тому, так і твоя доля Не*

винна, що у мені *серце ти студене* (18, 37); *Ті, що нікого не люблять, бо серце глухе в них, холодне, Кажуть, що буцім вони хочуть кохати ввесь світ. То-то просторі серця!..* (16, 17).

Подибуємо також цікавий випадок переплетення різних синестетичних стимулів (слух, зір, нюх), що має наслідком витворення в структурі мікрополя «Відчуття» такого смислу: *Тільки тихим серцем чую Херувимські крила, Що на мене ніби з раю, Пахощами віють...* (12, 182).

Висновки. Отже, предметно-чуттєву основу мовного образу *серця* в українській поезії ХІХ століття становить мікрополе «Відчуття» з п'ятьма семантичними вузлами – «Зір», «Слух», «Нюх», «Дотик», «Смак». Найбільш продуктивними у структуруванні образу *серця* виявились візуальні та аудіальні чуттєві стимули, які вплинули на формування цікавих зорових і слухових мікрообразів. Візуальний стимул визначив такі напрями розгортання образу: від цілісного до часткового (від образу *серце – істота* (*Та у серце, мов занози, Думи чорні унялись, – У таку воно хатину Гляне, ніби крадькома... І дивись: хоч на хвилину Зла тіка відтіль пільма!* (15, 118) до метонімічно звуженого чуттєвого образу *серце – внутрішній зір* (*Я Грицеву душу Своім серцем бачу* (13, 67)) і від часткового до загального (від візуального стимулу «серце – вузлоподібний орган» до різнопланових зорових образів, наприклад, *серце – відро*: «...*Чи ти бачив, як в колодязь Упустять відерце? Воно плава само собі – Отто твоє серце!*» (1, 50)). За цією ж схемою розгортається образ *серця* також із аудіостимулу: від загального до часткового (від першообразу *серце – істота*: *Горе в степу бездомівним братам: Звіром реве завірюха; Серце ж не чує, що робиться там, Мови коханої слуха* (5, 434)) до метонімічного образу *серце – внутрішній слух*; *Ми серцем чуєм вопль розлуки, Ми серцем чуєм серця глас* (14, 322)), і від часткового до цілісного (від аудіостимулу «ритмічні звуки серцебиття» до різних звукових образів, наприклад, *серце – музичний інструмент*: *Таких пекельних нот не чули люде, Які на серці в тебе звірство брало* (11, 393).

Перспективу дослідження вбачаємо у з'ясуванні впливу предметно-чуттєвих стимулів на становлення вербально-асоціативної сітки аналізованого образу *серця*.

Використані джерела

1. Афанасьєв-Чужбинський О. Поезії [Текст] / О. Афанасьєв-Чужбинський ; [вступ. ст. М.П. Гнатюка ; упоряд. текстів та приміт. П.П. Ротача]. – К. : Радянський письменник, 1972. – 222 с.
2. Білиловський К.О. В чарах кохання : Вибрані поезії [Текст] / К. Білиловський ; [упоряд. П.А. Дегтярьов]. – К. : Рад. письменник, 1981. – 158 с.
3. Воробкевич С.І. Твори [Текст] / С. Воробкевич ; [упоряд. М.Т. Івасюка]. – Ужгород : Карпати, 1986. – 562 с.
4. Грабовський П. Збір. тв. : у 3-х т. – Т. 1 [Текст] / П. Грабовський ; [за ред. О.І. Кисельова]. – К., 1959. – 686 с.
5. Грабовський П. Збір. тв. : у 3-х т. – Т. 2 [Текст] / П. Грабовський ; [ред. кол. О.І. Білецький, О.І. Киселов, Л.М. Новиченко]. – К., 1959. – 622 с.
6. Забіла В. Співи крізь сльози : Поезії [Текст] / В. Забіла ; [видане з передм. д-ра Івана Франка]. – Львів, 1906. – 33 с.
7. Кононенко М.С. Струна. Поезії 1883 – 1908 [Текст] / М.С. Кононенко. – К. : Ранок, 1908. – 64 с.
8. Кононенко М. Хвилі : зб. віршів [Текст] / М.С. Кононенко ; [упоряд. та автор. передм. В. Погребенник]. – К. : Смолоскип, 1994. – 407 с.
9. Костомаров М.І. Твори : в 2 т. – Т. 1 : Поезії; Драми; Оповідання [Текст] / М. Костомаров ; [упоряд., авт. передм. та приміт. В.Л. Смілянська]. – К. : Дніпро, 1990. – 538 с.
10. Кравченко У. Твори II (Т. 2) : зб. поезій «Для Неї – все!» [Текст] / У. Кравченко. – Коломия, 1931. – 128 с.
11. Куліш П.О. Твори : в 2 т. – Т. 1 : Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади [Текст] / П.О. Куліш. – К. : Наукова думка, 1994. – 752 с.
12. Куліш П.О. Твори : в 2 т. – Т. 2 : Поєми. Драматичні твори [Текст] / П.О. Куліш. – К. : Наукова думка, 1994. – 768 с.
13. Куліш П.О. Твори : в 2 т. – Т. 1 : Поезія [Текст] / П.О. Куліш ; [упоряд. М.Л. Гончарук]. – К. : Дніпро, 1989. – 654 с.
14. Куліш П. Твори : в 2 т. – Т. 1 : Поезії епічні і ліричні. Пізніші поезії [Текст] / П.О. Куліш. – К., 1994. – 559 с.
15. Манжура І.І. Поезії [Текст] / І.І. Манжура. – Х., 1930. – 276 с.
16. Самійленко В.І. Україні. Зб. поезій 1885 – 1906 рр. [Текст] / В. Самійленко ; [з передм. І. Франка]. – Львів, 1906. – 131 с.
17. Словник української мови : в 11 т. – Т. 5 / [ред. тому П.П. Доценко, Л.А. Юрчук]. – К. : Наукова думка, 1971. – 550 с.
18. Федькович О.Ю. Твори. – Т. 1 : Поезії [Текст] / О.Ю. Федькович ; [впорядк. В. Щурат]. – Чернівці, 1896. – 128 с.

19. Франко І. Збір. тв. : у 50 т. – Т. 1 : Поезія [Текст] / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1976. – 502 с.
20. Франко І. Збір. тв. : у 50 т. – Т. 5 : Поезія [Текст] / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1976. – 380 с.
21. Франко І. Збір. тв. : у 50 т. – Т. 8 : Поетичні переклади та переспіви [Текст] / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1977. – 637 с.
22. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. – Т. 12 : Переклади та переспіви [Текст] / І. Франко ; [ред. тому Д.В. Затонський ; упоряд. В.І. Шевчука]. – К. : Наукова думка, 1978. – 726 с.
23. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. – Т. 13 : Поетичні переклади та переспіви [Текст] / І. Франко ; [ред. тому Н.М. Матузова ; упоряд. і комент. В.П. Лук'янової]. – К. : Наукова думка, 1978. – 662 с.
24. Франко І. Із літ моєї молодости : Збірка поезій п'ятиліття 1874 – 1878 [Текст] / І. Франко. – Львів, 1914. – 124 с.
25. Франко І. *Semper tiro* : Зб. поезій [Текст] / І. Франко. – Львів – Київ, 1922. – 130 с.
26. Франко І. Лірика [Текст] / І. Франко. – Львів : Вища школа, 1984. – 101 с.
27. Шевченко Т.Г. Кобзар [Текст] / Т.Г. Шевченко ; [вступ. ст. О. Гончара ; приміт. Л. Кодацької]. – К. : Дніпро, 1985. – 640 с.

Література

1. Алефиренко Н.Ф. Спорные проблемы семантики : монографія / Н. Алефиренко. – М. : Гнозис, 2005. – 326 с.
2. Іващенко В.Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології) : монографія / В.Л. Іващенко. – К., 2006. – 328 с.
3. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н. Караулов. – М., 1987. – 262 с.
4. Кононенко В.І. Концепти українського дискурсу / В.І. Кононенко. – Київ – Івано-Франківськ, 2004. – 248 с.
5. Попова З.Д. Когнитивная лингвистика / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – М. : АСТ : Восток-Запад, 2007. – 314, [6] с.

Щепанская Кристина. Предметно-чувственная основа слова-образа *сердца* в украинской поэзии XIX века. В статье рассмотрены основные аспекты вербального представления чувственной основы языкового образа *сердца* в украинской поэзии XIX века. Выяснено концептуально-семантическую организацию микрополя «Ощущение» в структуре рассматриваемого образа. Выявлено предметно-чувственные стимулы образования отдельных микрообразов.

Ключевые слова: предметно-чувственный образ, языковой образ (слова-образ), микрополе, лексико-семантическая группа.

Schepanska Khrystyna. Subject-sensory basis of the verbal image of *heart* in the Ukrainian poetry of the 19th century. The main aspects of the verbal representation of the sensory basis of the language image of *heart* in the Ukrainian poetry of the 19th century are analyzed in the article. Conceptual-semantic organization of the «Perception» micro field in the structure of the analyzed image is found. Subject-sensory stimuli of the particular micro images forming are revealed. Nuclear and peripheral feelings in the image structure of the heart has been defined on pre-conceptual level

Key words: subject-sensory image, language image (verbal image), micro field, lexico-semantic group.

УДК 821.161.2.-97.09

Я 45

Роксолана ЯЦКІВ

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ БІБЛІЄАНТРОПОНІМА *МАРІЯ*

У статті здійснено спробу розглянути біблійні антропоніми в лінгвокультурологічному аспекті. З'ясовано, що лінгвокультурологічний аналіз онімів Святого Письма сприяє вивченню духовних, національно-культурних, ментальних цінностей народу, виявляє органічні взаємозв'язки мови та культури. На основі спостережень за процесом входження біблієантропоніма Марія в систему найуживаніших українських жіночих власних особових імен доведено вагомість імені як найстійкішого факту культури й однієї з найважливіших її засад.

Ключові слова: Біблія, лінгвокультурологічний аспект, біблійний онім, біблієантропонім, Марія.

Постановка проблеми. Сучасне мовознавство характеризується підвищеним інтересом до дослідження мовних фактів у тісному зв'язку з духовною культурою народу, його національною специфікою. Вивчення національно-культурних особливостей як невід'ємних ознак мовної свідомості – одне із завдань низки лінгвістичних дисциплін: лінгвокультурології, лінгвокраїнознавства, когнітології, соціолінгвістики тощо.

Лінгвокультурологічний аспект розгляду мовних одиниць сприяє вивченню духовних цінностей і мовних особливостей певних національно-культурних спільнот у контексті взаємозв'язку мови й культури. Метою такого вивчення є не лише визначення національної специфіки

певної мови, а й виокремлення явищ універсальних. Мова встановлює норми мислення та поведінки, керує становленням логічних категорій і цілих концепцій, проникає в усі рівні суспільного та особистого життя людини, визначає форми її культури, постійно супроводжує людину й веде її за собою.

Суттєвим складником життєдіяльності людини, усієї історії людства є релігія. Це величезний і складний пласт особливої людської діяльності – почуттів, думок, бажань, вчинків, взаємостосунків людей і соціальних інституцій. Не випадково у вимірах людини й соціуму мова, національна та конфесійна належність займають провідне місце. Ці виміри є основними чинниками витворення своєрідності культури й ментальності нації. Тож у сучасному соціумі надзвичайно актуальною є проблема взаємозв'язків світського й релігійного. Свідченням цього є посилення уваги до сакрального, збільшення наукових розвідок, присвячених біблійній тематиці. Наука звертається до Біблії як до традиційного носія моральних максим. Книга Книг – невичерпне джерело людського пізнання.

Християнство поповнило українську мову численним лінгвістичним матеріалом, змінило давньоукраїнський сакральний інструментарій найменуваннями нового віровчення. Особливих модифікацій зазнала система давньоукраїнських імен [12, 144].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Бібліїзми активно аналізуються в сучасній лінгвістиці. Як наголошує Г. Тимошик, особливість біблійного ономастикону полягає в тому, що він функціонує в системі неавтентичного перекладного тексту – Святого Письма, фундаментального твору християнського віровчення; фіксує найменування реальних осіб, які, згідно з історичним фактажем, проживали в період поширення нової віри, або найменування персонажів міфічних переказів; містить елементи різних антропосистем [12, 142].

Біблійна ономастика як феномен мовної номінації налічує низку наукових розвідок, які розглядають окремі фрагменти цієї мовної сутності. З-поміж них особливо вирізняються фундаментальні праці С. Аверенцева [1], який ще за часів тоталітарної системи наукового атеїзму зумів реабілітувати не лишень представників релігійної філо-

софії, але й саму релігію, сконцентрував свої дослідження на топонімах Святого Письма.

Майже 400 імен, із якими пов'язані найважливіші події біблійної історії, містить у собі «Словник імен і крилатих виразів із Біблії» Л. Грановської [4]. При кожному імені дано його переклад або тлумачення, а сюжет із Біблії розповідає, хто був цей персонаж і які події з ним пов'язані. Наведено приклади-ілюстрації з творів художньої літератури, де це ім'я згадано, названо твори живопису, скульптури й музики, присвячені йому.

Стилістичний потенціал конфесійних онімів різних тематичних розрядів розглядає Ю. Браїлко [3], біблієантропоніми в новочасних перекладах Святого Письма українською мовою стали об'єктом вивчення Г. Тимошик [12], біблійний ономастикон у поетичному ідіолекті Тараса Шевченка опрацювала А. Соколова [10]. Однак антропонімікон святописемного тексту – це монолітна єдність, змодельована розгалуженою мережею різнотипних зв'язків, тому в ретельному ономастичному та культурологічному опрацюванні біблійних антропонімів убачаємо *актуальність* нашого дослідження.

Мета статті – проаналізувати лінгвокультурологічний аспект біблієантропоніма *Марія* як одного з ключових власних особових церковно-християнських жіночих імен.

Особове ім'я протягом усього життя супроводжує людину. Своє ім'я можна любити або не любити, але мало хто залишається байдужим до нього. Антропонім – це не лише засіб ідентифікації, але й згорнутий у клубок універсально-національний код людського мислення, пізнання, сприймання й відображення [15, 336]. Чи не найвлучніше у цьому контексті про імена сказав П. Флоренський: «Імена – це згорнуті в собі духовні центри» [16, 362]. Тобто не лише духовність як така, а центр духовності, точка, що стає початком відліку.

З часу введення в Україні-Русі християнства в давньоукраїнській побут усіх соціальних верств населення увійшли церковно-християнські імена, пройшовши тією чи тією мірою процес місцевої адаптації. Нововведені церковно-християнські імена, підтримані церквою і світською владою, поступово завоювали панівне становище. Хоча з

цього зовсім не впливає, що наші давні предки зразу ж після введення християнства відмовилися від своїх прадідівських звичаїв, обрядовості, зокрема й від традиційних споконвічно слов'янських імен. Слов'янські автохтонні та церковно-християнські імена тривалий час функціонували паралельно. Варто розглянути хоч би літописні записи, зібрані М. Тупиковим: «въ крещении *Иосиф*, а мирски *Остромиръ*», «нареченный в крещении *Василий*, руским именем *Владимиръ*», «родился у Игоря сынъ и нарекоша имя ему в крещеньи *Андреянь*, а княжее *Святославъ*», «родися у великого князя Всеволода сынъ *Федоръ*, а прозвань бысть *Ярославъ*» [5, 119]. Входження та засвоєння чужомовних за походженням християнських імен в антропонімійну систему української мови не перешкоджало функціонуванню традиційних язичницьких імен. Це був еволюційний процес, особливо важливий не лише для розбудови української антропонімійної системи, а й для збагачення духовної культури українців: церковно-християнські імена давалися при обряді хрещення, а дохристиянські переходили пізніше, як правило, в розряд прізвиськ та прізвищ.

Загальновідомим є факт, що особливості віросповідання мають значний вплив на антропонімію народу, накладають свій відбиток на репертуар імен, адже з давніх-давен люди ототожнювали ім'я з його носієм. Значна частина антропонімів біблійного тексту ввійшла в україномовний іменник і докорінно змінила його. Ще 1867 року М. Моршкін писав: «Серби донині зберігають стародавні імена осіб, що в інших народів були витіснені іменами християнського календаря. Болгари в цьому плані майже цілком схожі на сербів. За теперішнього часу чехи більше використовують слов'янських національних особових імен, ніж християнських. У поляків, попри могутній вплив католицизму на це слов'янське плем'я, сума вживаних слов'янських імен дорівнює кількості імен християнських. Що ж до руських слов'ян, то вони тепер менше за всіх уживають свої народні імена, отожд на тысячу з лишком активних християнських імен слов'янських припадає не більше 12-ти» [7, 6].

Одним із центральних християнських імен, що стало для українців не лише знаком іменування, але й символом віри, є святописемне ім'я *Марія*.

Євангеліє від Матея розпочинається Родоводом Ісуса Христа, де про *Марію* сказано: «... у Якова – Йосиф, чоловік *Марії*, з якої народився Ісус, що зветься Христос»; «... *Марія*, його мати, була заручена з Йосифом...»; «... не бійсь узяти *Марію*, твою жінку...» [НЗ, 25]. Загалом, за підрахунками дослідників, біблієантропонім *Марія* у Святому Письмі має 65 контекстуальних реалізацій [12, 152].

Марією іменувалася не лишень Пресвята Діва. Це ім'я уживано в текстах Біблії для найменування щонайменше семи осіб: 1) *Марія* з Назарету, Непорочна Діва, мати Господа Ісуса Христа; 2) *Марія* Магдалина, тобто з місцевості Магдала; 3) *Марія* з Віфанії, Юдея, сестра Лазаря і Марти; 4) *Марія* з Єрусалиму, мати Івана Марка, сестра Варнави; 5) *Марія*, християнка в Римі, яку вітає апостол Павло в своїм Посланні; 6) *Марія*, мати Якова Молодшого і Йосипа чи Йосії; 7) *Марія* Клеопова, тобто жінка Клеопи [9, 235 – 236].

Словники подають широкі інтерпретації походження цього імені. В популярному довідковому виданні відомого сучасного канадського церковного діяча, вченого-біблієста К. Костіва, що містить понад 1700 статей з біографічно-історичними відомостями про осіб, племена та народи, згадувані в Біблії, наведено таке трактування цього власного імені: *Марія*, *Міріям*, *Маріям* – в основі імені *Марія* лежить давньо-семітське *Міріям* й перекладається по-різному: «бунт, протидія, обурення, яка чинить опір»; за іншим поясненням – «гіркість, смуток, та, що гірко ридає й ронить сльози»; ще інше джерело подає – «вищість, піднесеність, перевага, слава, знаменита, чудова» [9, 235].

Великий популяризатор та автор «Словника українських імен» І. Трійняк наводить таке: *Марія*, гр. особ. ім. *Mariam, Maria*, лат. особ. ім. *Maria* < д.євр. особ. ім. *Miriām* < д.євр. *mārar* 'бути гірким' – гірка; або д.-євр. *mārā* 'чинити опір', 'відмовлятися', 'заперечувати' – яка чинить опір заперечує; вперта [13, 212].

Християнські імена, як відомо, творять замкнуту, суворо кодифіковану систему, що скажімо, в XI – XIII ст. налічувала всього 330

чоловічих та 64 жіночих імен. Закритість християнського іменника цілковито відсторонювала пересічних іменекористувачів від формування основного (канонічного) реєстру християнського іменослова [2, 6]. Однак в побуті все було по-іншому. І. Трійняк фіксує 346 варіантів імені *Марія*, якими сьогодні послуговуються в різних областях України. Серед них – багато рідковживаних і таких, що мало подібні до вихідного імені, як-от: *Іка, Куца, Манда, Міца, Руся* (Закарпатська обл.), *Манздиха, Мандзя* (Львівська обл.), *Минятко, Марівонна, Мара* (Чернівецька обл.), *Манзя* (Вінницька обл.), *Нюнчик* (Сумська обл.), *Мая* (Чернігівська обл.), *Міцька* (Івано-Франківська обл.) та ін. [13, 212 – 214].

У згаданий вище словник увійшло 2734 реєстрових офіційних імені, із них 1794 чоловічих і 940 жіночих. Це імена, як підкреслює автор у передмові, що вживали або вживають українці протягом століть: канонічні, популярні колись і тепер, а також рідкісні й дуже рідкісні; західноєвропейського та іншого походження; слов'янські; нові, принесені революцією і ще пізнішим періодом. Деякі з застарілих чи рідкісних зафіксовані в словнику тому, що від них утворилися прізвища. Інші – цікаві своєю етимологією, приємні звучанням – значить не зникла можливість для їх уживання. Ще інші – як історичні пам'ятки засвідчені переважно в художніх творах. Ім'я ж *Марія* – найпоширеніше в Україні і таке, що має найбільше число побутових варіантів; до того ж від його основи утворилося найбільше прізвищ (145: *Манчин, Маріїч, Марій, Маруняк, Марусинюк, Марушка, Маруцин* та ін.) [13, 214].

У словнику «Власні імена людей» Л. Скрипник, Н. Дзятківської ім'я *Марія* цілком слушно ототожнюється з іменем *Маріамна*: *Марія* (*Мар'я*) д-євр.; та саме, що *Маріамна*; д-євр. ім'я *Maryām* можливо від *mārā* 'чинити опір, відмовлятися, заперечувати' або від *mārar* 'бути гірким' чи від *m-r-y-m* – 'кохана, бажана' [11, 158].

Далі автори апелюють до творів усної народної творчості та до художніх текстів Т. Шевченка, М. Рильського, П. Тичини, Д. Павличка, М. Бажана, В. Малика, Лесі Українки, Б. Степанюка, М. Коцюбинського, І. Франка, А. Малишка, де вжито ім'я *Марія* чи його варіанти *Марійка*,

Марієчка, Марічка, Маруся, Марусина, Марусинка, Марусечка, Марусейка, Манюня, Маня, Манюся, Машенька, Мура, Муся [11, 159 – 160].

Ім'я у Святому Письмі – одна з центральних духовних категорій. Не випадково Псалми Біблійні нагадують: «... хваліте ім'я Господнє. Нехай ім'я Господнє буде благословенне від нині і повіки. Від сходу сонця і до його заходу хваліте ім'я Господнє» (Пс. 113, с. 685); «Не нам, о Господи, не нам, а імені Твоєму дай славу...» (Пс. 115, с. 686); «Благословенний той, що приходить в ім'я Господнє!» (Пс. 118, с. 688); «Обернись до мене й змилуйся надо мною, як Ти звичайно робиш із тими, що люблять Твоє ім'я» (Пс. 119, с. 692) [Б].

Дослідники доводять, що саме наше життя в антропонімійній площині – це наречення, детерміноване сув'язю суспільно-культурних традицій та мотивацій, які, зрештою, стають зупиненим словесноіменним зрізом певного часу. Ім'я як згусток ментальних та суспільних процесів є тим невловимим теперішнім, що зависло між минулим і майбутнім. Це словесна точка, з якої поступово снується нитка життя людини. Отримати ім'я – означає вкоренитися в ментальності і через це віднайти вічність. Людина поза іменем не просто не є суспільним суб'єктом, вона не є сама собою [14, 53].

Марія – вибрана Богом і повна Божої ласки Жінка, яка народила Ісуса, особлива постать у всесвітній історії людства і в свідомості багатьох поколінь. Її ім'я оспіване та опоетизоване усною народною творчістю (*чиста, пречиста, непорочна, предвічна, пречудова, єдина, Богомати, Божя невіста, вибрана, благодатна, святая* [6, 147]), українськими письменниками, поетами. В одних текстах – це власне образ Матері Божої, в інших – це символ материнства, України, символ жіночого в жінці:

*Єсть ім'я жіноче, м'яке і ясне;
В йому і любов, і журба, і надія;
Воно як зітхання бринить весняне:*

Марія

(М. Рильський).

За біблійними мотивами Т. Шевченко написав поему про Божу Матір, наділивши її загальнолюдськими рисами. *Марія* постає перед читачами люблячою та ніжною матір'ю. Поема сповнена епізодами її страдницького життя, поневірян, мандрування в чужі краї. Після розп'яття Сина, вона (мати) вселила мужність у душі його учнів і послідовників, які проповідувати нові ідеї.

Марією назвав Улас Самчук героїню свого однойменного твору. До Святої *Марії* героїні повісті священник радить звернутися за підтримкою під час похорону первістка: «Сестро! Чую біль твій, біль матері, яка тратить свого первенця. Але пригадай, сестро, ту *Марію*, ту Святу Матір, що родила світові Бога живого, який всім людям кинув слова: «Прийдіть до мене всі страждаючі і обременені і аз упокою ви». Його розп'яли за це. І пригадай велику Матір, яка день і ніч стояла під хрестом розп'ятого сина, чекаючи його смерті. Пригадай її велику мужність, попроси у неї сили пережити твоє горе і видержати все так само, як це видержала вона, найбільша зо всіх матерів» [8, 43].

Назва вірша П. Тичини «Скорбна Мати» прочитується як початок молитви «*Stabat Mater dolorosa*» («Стояла скорбна Мати»), що передає жалобу *Марії*, Матері Ісуса Христа, розп'ятого на хресті. Поет переносить події розп'яття й воскресіння Ісуса з Палестини початку християнської доби до України часу революції та громадянської війни.

Християнське ім'я *Марія* в українців настільки вживане, що отримало прочитання в творчості чи не всіх українських письменників. В одних творах – це відомі історичні постаті («*Маруся Богуславка*» М. Старицького, «*Маруся Чурай*» Ліни Костенко), в інших – сучасники, з якими, як правило, знайомі автори (ліричні герої творів В. Сосюри, М. Рильського, Д. Павличка), ще в інших – персонажі, створені майстрами слова («*Маруся*» Г. Квітки-Основ'яненка, «Мама *Маріца* – дружина Христофора Колумба» *Марії* Матіос).

Про лінгвокультурологічний аспект біблісантропоніма *Марія* можна говорити, зосередивши увагу й на низці відомих жінок України, що були та є носіями цього знакового імені. Це письменниця *Марія* Вілінська (Марко Вовчок), геній української сцени, акторка *Марія* Заньковецька, народна художниця *Марія* Приймаченко, письменниця

і педагог *Марійка* Підгірянка, корифей української опери *Марія* Литвиненко, сучасні письменниці *Марія* Влад, *Марія* Матіос, *Марія* Чумарна та ін.

Висновки. Отже, церковно-християнські імена – це та жива нитка, що зв'язує нас з нашим родом і народом, із рідною землею, культурою, мовою, з релігією, яка відкриває шлях пізнання Вічності. Бо попри всі соціальні чинники ім'я – завжди найсконденсованіша, знакова, ментальна категорія: дістаючи ім'я, людина входить у коло суцього, відкривається і для світу, і для Бога. Біблісантропонім *Марія* – яскраве підтвердження цьому, бо він не лише важливий онім тексту Святого Письма, а й духовний символ іменування української жінки.

Джерела

Б – Біблія або Книга Святого Письма Старого й Нового Заповіту [переклад проф. Івана Огієнка]. – К. : Українське Біблійне Товариство, 2002. – 1375 с.

НЗ – Новий Завіт [мовна редакція Галини Наконечної]. – Львів : Свічадо, 2006. – 693 с.

Література

1. Аверинцев С. Софія – Логос : Словник / Сергій Аверинцев ; упор. та передм. К. Сігов. – 2-е вид. – К. : Дух і Літера, 2004. – 640 с.

2. Белей Л. До питання про християнізацію іменника українців / Любомир Белей // Наукові записки. – Вип. 37. – Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. – С. 5 – 8.

3. Браїлко Ю. Конфесійні оніми як засіб зображення сакрального і профанного світів у поезії Миколи Руденка / Юлія Іванівна Браїлко // Культурологія. Філологія. Музикознавство. – № 1. – 2013. – С. 86 – 91.

4. Грановская Л. Словарь имен и крылатых выражений из Библии / Л.М. Грановская. – М. : ООО «Издательство Астрель»; ООО «Издательство АСТ», 2003. – 288 с.

5. Котович В. Духовні засади особового імені / Віра Котович // Духовне виховання майбутніх учителів початкових класів у контексті реформування системи освіти України щодо Болонського процесу. – Дрогобич : Посвіт. – С. 115 – 121.

6. Мацьків П. Концептосфера Бог в українському мовному просторі : [монографія] / Петро Мацьків. – Дрогобич : Коло, 2007. – 332 с.

7. Морошкин М.Я. Славянский именованослов или собрание славянских личных имён в алфавитном порядке / М.Я. Морошкин. – СПб., 1867. – 213 с.

8. Самчук Улас. Марія / Улас Самчук. – Львів : Піраміда, 2006. – 204 с.

9. Словник-довідник біблійних осіб, племен і народів / [авт.-укл. К. Костів]. – К., 1995. – 429 с. – (Репрнт).

10. Соколова А. Біблійний ономастикон у поетичному ідіолекті Тараса Шевченка / А. Соколова // Науковий вісник Ужгородського університету. – Серія : Філологія. Соціальні комунікації. – Вип. 1. – 2014. – С. 361 – 364.
11. Скрипник Л., Дзятківська М. Власні імена людей / Л.Г. Скрипник, Н.П. Дзятківська. – К. : Наукова думка, 1996. – 335 с.
12. Тимошик Г. Біблієантропоніми Авраам – Сара, Йосип – Марія : особливості рецепції в координатах українського мовнокультурного виміру / Галина Тимошик // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Вип. 52. – 2011. – С. 142 – 163.
13. Трійняк І. Словник українських імен / І.І. Трійняк. – К. : «Довіра», 2005. – 509 с.
14. Фаріон І. Проблема онтологічної природи антропоніма / Ірина Фаріон // Наукові записки Серія : Мовознавство. – Тернопіль : ТДПУ, 2003. – Вип. I. – С. 52 – 55.
15. Фаріон І. Когнітивний аспект антропонімної лексики / Ірина Фаріон // Українська історична та діалектна лексика : зб. наук. праць. – Випуск 4. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 336 – 342.
16. Флоренський П. Имена / П.А. Флоренский // Опыты. Литературно-философский ежегодник. – М., 1990. – С. 380 – 398.

Яцкив Роксолана. Лингвокультурологический аспект библиеантропонима *Мария*. В статье предпринята попытка рассмотреть библейские антропонимы в лингвокультурологическом аспекте. Выяснено, что лингвокультурологический анализ онимов Священного Писания способствует изучению духовных, национально-культурных, ментальных ценностей народа, проявляет органические взаимосвязи языка и культуры. Проследив процесс вхождения библиеантропонима *Мария* в систему употребляемых украинских женских собственных личных имен, доказано значимость имени как наиболее стойкого факта культуры и одного из важнейших ее принципов.

Ключевые слова: Библия, лингвокультурологический аспект, библейский оним, библиеантропоним, Мария.

Yatskiv Roksolana. Linguistic and cultural aspects Biblical anthroponym *Maria*. In the article an attempt to consider the biblical anthroponyms in the linguistic and cultural aspects is made. It was found that a linguistic and cultural analysis of onyms in the Holy Scripture contributes to the study of the spiritual, national, cultural and mental values

of the nation, reveals the organic interconnections of the language and culture. Tracing the process of Biblical anthroponym *Maria* entering the system of most common Ukrainian female personal names, the significance of the name as a most stable fact of culture and one of its most important principles has been proved.

Key words: Bible, linguistic and cultural aspects, biblical onym, biblical anthroponym, Maria.

УДК 82.0

А 36

Любомира АЙЗЕНБАРТ

**КУЛЬТУРНИЙ СИНКРЕТИЗМ
ТЕРМІНІВ «ПОГРАНИЧЧЯ» ТА «КРЕСИ»:
ЛІТЕРАТУРНИЙ АСПЕКТ**

У статті розкрито поняття пограниччя як культурного феномена, висвітлено історію його вивчення. Встановлено, що пограниччя – це універсальна категорія, яка відображає нашарування цивілізацій і культур. Здійснено аналіз функціонування терміна «креси», увиразнено його відмінності від поняття «пограниччя».

***Ключові слова:** кордон, креси, пограниччя, українсько-польське пограниччя.*

Постановка проблеми. Різноманітність явища пограниччя спричиняє низку труднощів за всякої спроби його дефініювання чи аналізу. Сам термін «пограниччя» (за походженням – калька з англійського *borderland* ‘прикордонна смуга’) багатозначний. Його уживано в різних галузях європейської та американської наук. У рамках теорії пограниччя виділяють дослідження 3 типів – «*frontier studies*», «*border studies*» і «*boundary studies*». Одним із різновидів пограниччя є креси – українсько-польське пограниччя.

Між соціологами, істориками, соціолінгвістами, філологами тривають постійні суперечки щодо дефініції терміна пограниччя. Кожна наукова дисципліна приписує культурним пограниччям свої сенси й пропонує власне бачення проблеми. Це є основним чинником зростання інтересу до відповідного кола питань і уточнення терміна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До розширення й уточнення терміна «пограниччя» доклалися польські й українські дослідники (Г. Бабіньський [15], Д. Демський [17], Р. Кирчів [2] та ін.); теоретичні засади функціонування пограниччя досліджували В. Кочан [3], В. Панас [20], С. Троян [22]); питанням мовної та релігійної ситуації на пограниччях займалася М. Домбровська-Партика [18]); об'єкти етнічної та національної ідентичності опрацьовували О. Сухомлинов [12], К. Шестакова [15] та ін.).

Так, Д. Демський трактує (треба визнати, доволі поверхово) пограниччя лише як периферію етнічного чи культурного простору. Обґрунтування зумовленості культури пограниччя лінією державних кордонів теж не вповні коректне. Зазвичай мешканці пограниччя проживають у полі впливу суміжних територій, унаслідок чого мають спільні культурні цінності. Учений визначає пограниччя як зону обабіч кордону, яку характеризують елементи, властиві представникам суміжних земель [19, 141]. Він наголошує на необхідності врахування в дослідженнях із культури пограниччя не лише горизонтальних (просторових), але й вертикальних (часових) зв'язків, тобто факту міжпоколінної трансляції культури. Суттєво, однак, і те, що в пограничних регіонах етногенетичні й етнокультурні процеси часто проходять незалежно один від одного, тож культурам цим нерідко бракує історичної тяглості, через що елементи двох або навіть кількох культур часом вважаються за свої.

С. Троян, який досліджує теоретичні концепції пограниччя в Україні, стверджує, що пограниччя є територією, якій властиві унікальні можливості обміну й культурної дифузії, а також розвитку різних форм співпраці його мешканців. Тут, на переконання вченого, утворюється специфічний клімат, що сприяє як толерантності та сприйняттю культурних відмінностей, так і ворожості, конфліктам, антагонізмам. Також тут формуються різні виміри суспільної свідомості [22, 53].

Мета статті – простежити історію вивчення пограниччя як культурного феномену, а також проаналізувати зміст термінів «пограниччя» й «креси» з зазначенням їхніх спільних і відмінних ознак.

Багатогранність поняття «пограниччя» включає і просторову обмеженість (регіональність), і взаємодію з іншими етнокультурними групами й спільнотами, і особливий вплив кордону на взаємозв'язок та взаємодію мешканців суміжних територій, через що докладна й точна дефініція цього поняття неможлива.

«Словник української мови» розкриває зміст термінів «прикордоння» («територія, розташована біля кордону»), «прикордонний» («розташований біля кордону, вздовж кордону»), «прикордонна смуга» («призначена для охорони кордону») [11, 643]. У ньому знаходимо також слово «порубіжний» і його тлумачення: «синонім до слова «прикордонний»» [11, 293]. У «Новому тлумачному словнику української мови» в чотирьох томах (2001) феномен «пограниччя» визначено так: «місцевість біля кордону». Тут пояснено і прикметник «пограничний»: «який межує з чим-небудь; суміжний, прилеглий» [6, 486].

Найповніше, на наш погляд, значення слова «pogranicze» розкрито в академічному «Польсько-українському словнику», який наводить три варіанти його можливого перекладу на українську. Перше – пряме («пограниччя, прикордоння») і переносне значення («на рубежі, на межі, на грані, на зламі»); друге – «окраїна» країни чи області; третє – «околиця, окраїна» села чи міста [8, 234].

Визначення терміна «пограниччя» в сучасній українській і польській довідковій та науковій літературі проаналізував Р. Кирчів. Учений особливо акцентує на істотному розширенні його смислу й зауважує, що в новітніх польських словникових виданнях він співвідноситься не лише з географічним виміром, але й часовим і культурним. Він запропонував із посиланням на польського філолога-славіста Б. Бялокозовіча, узагальнене тлумачення терміна: культурне пограниччя – утворення, формація, що «виникає на територіальному суміжжі, на стиках різних етносів й на ґрунті історичного процесу взаємозв'язків, взаємодії і взаємовпливів їхніх культур, передусім на традиційному рівні. Ідеться, власне, про амальгаму культурних інтерференцій, зумовлених фізичним, територіальним, етнокультурним суміжжям двох і більше народів» [5, 595].

Самобутньо підійшов до виокремлення видів пограниччя Б. Паркер. Він стверджує, що border і frontier – межі різного плану: перша (boundary) жорстка, статична, лінійна; друга (frontier) – м'яка, змінна, зональна. Вибудувавши модель аналізу пограниччя під назвою «континуум boundary-динаміки», учений так вмотивовує основну її засаду: «Різноманітність меж, вимірювана в континуумі, дуже загальна, тож модель може не вловлювати всіх нюансів прикордоння. Я думаю, що важливо не перевантажувати, не ускладнювати модель, додаючи дуже багато категорій до континууму» [21, 41 – 43].

Найбільш евристичну класифікацію феномену «пограниччя» пропонує В. Кочан у розвідці «Типологія пограниччя». Він увиразнює такі його різновиди: а) «перехідний» кордон – регіон активної культурної взаємодії, зміни культурних ознак від одного етносу до іншого; б) «стиківий» – територія, що прилягає до кордону між територіально стабільними культурами за умови, що провідною функцією такого кордону є бар'єрна; в) «фронтирний» – регіон освоєння. Це пограниччя, яке мігрує в напрямі від культурно розвиненої території до тієї, що освоюється, колонізується [4, 169].

Одну з перших спроб ширшого осмислення термінів «границя» і «кордон» із зазначенням їхніх семантичних варіантів, хоч теж синонімічних, простежуємо в академічному «Словнику української мови»:

– «Границя – 1. Лінія, що розділяє які-небудь території; смуга поділу. // Лінія, яка відділяє територію одної держави від території іншої або води суміжних держав; кордон» [9, 156];

– «Кордон – 1. Межа, що розділяє території держав. // Межа між чим-небудь. 2. [Рідко] Прикордонна або інша військова сторожа» [10, 286].

Отже, поняття «пограниччя» тісно пов'язане з поняттям «границя». На думку сучасного польського дослідника Г. Бабінського, вони перебувають у складних відношеннях подібності й опозиції. Їхня схожість виявляється не тільки в етимологічному сенсі, а й у емпіричній реальності. Пограниччя, у просторовому їх розумінні, завжди утворюються довкола границь, а часом і самі постають кордонами. Проте найчастіше міждержавні кордони виникають на

вже наявних культурних чи етнічних пограниччях, що функціонували до цього природним і неформальним чином. Границя означає кінець чиеїсь влади, юрисдикції, власності тощо. Натомість пограниччя за своєю суттю є певним запереченням кордонів чи, можливо, «викликом» для них. Останні встановлюють для того, щоб розділяти, а перші мають на меті поєднувати, оскільки містять елементи щонайменше двох культур. Границя – це рубіж чітко установлений і закріплений, пограниччя – природна, спонтанна межа, що визначає поширення культур, етносів, інколи ідей чи систем цінностей [16, 42].

Зі схожих позицій трактує «пограниччя» й уже згадуваний В. Кочан. Дослідник пише, що для того, аби мати вичерпне уявлення про той чи той простір, необхідно не тільки визначити його межі, але й простежити, як вони співвідносяться одна з одною. Є межі культурні, цивілізаційні. Походження культурних меж має природний характер; їх постання зумовлене низкою причин – географічних, мовленнєвих, психологічних, генетичних, поетичних. Цивілізаційні межі встановлюються певним суспільством свідомо й цілеспрямовано. Не менш важливими є й політичні межі, що виражають суть панівної влади. Виходячи з цього, дослідник визначає «пограниччя» як соціокультурний феномен, що ґрунтується на таких ознаках: 1) територіальна локалізація; 2) наявність специфічного регіонального чинника; 3) власна динаміка розвитку. Ці особливості уможливають розгляд пограниччя в трьох аспектах. Перший демонструє соціокультурний підхід, за яким прикордоння розуміють як контакти між двома й більше етнокультурними спільнотами, локалізованими в певному просторі. Другий реалізує просторово-географічний підхід – з витлумаченням пограниччя як території, близької до кордону, але віддаленої від центру. Третій, особистісно-культурний, трактує пограниччя як місце формування певного типу мешканця – мешканця прикордонного суспільства [3, 71].

У сучасному літературознавстві значного поширення набув термін «літературне пограниччя». Ю. Федець визначає цю категорію як «постійно змінну взаємодію традиційного й сучасного начал усередині літератури й ширше – культури» [14, 45].

М. Тлостанова найважливішою властивістю культурного пограниччя загалом та літературного зокрема називає його амбівалентність, що особливо увиразнена в терміні «погранична свідомість» (свідомість людини «на межі») [13, 300].

Сучасні напрями наукового вивчення пограниччя характеризуються тенденцією до пошуку спільних рис і синтезу. З огляду на це під час осмислення феномена пограничних літератур у центрі уваги має перебувати певний спільний адресат, позбавлений універсалістських уявлень. Предметом досліджень цього феномена є константи, усталена система образів, сюжетні й композиційні елементи, характерні для більшості пограничних культур [14, 151]. Отже, специфіку пограниччя треба досліджувати в контексті соціального простору, аналізуючи певні географічні терени як складну взаємодію відповідних культур, етносів, держав, спільнот, традицій, норм і цінностей, як інтерференцію певних соціальних структур (просторів, вимірів) на географічну (фізичну) площину суспільства [4, 168]. Сучасний дискурс польсько-українського пограниччя та форми його прояву є красномовним підтвердженням актуальності зазначеної проблеми.

Польсько-українське пограниччя, тобто південно-східні креси як частина Речі Посполитої, нерозривно пов'язане з історією, культурою, традиціями та ментальністю народів і народностей, що мешкали на цих теренах. Автором терміна «креси» (з польської – «границя», «межа», «край») був польський письменник, етнограф, засновник національної історичної географії В. Поль [7, 120]. Він уперше вжив це слово у праці «Могорт» (1840 – 1852) – літературному творі, який до 20-х років ХХ століття суттєво впливав на уявлення про географічні межі відновленої Польської держави [5]. А такі польські дослідники, як М. Грабовський, М. Дубецький, Ф. Равіта-Гавронський, К. Шайноха, А. Яблоновський активно впроваджували поняття кресовості як цілком чітко окресленої системи світогляду та світосприйняття, своєї екзистенційної філософії, притаманної українсько-польському пограниччю.

Зрозуміло, що проблематика кресів є частиною проблематики етнічно-культурного пограниччя, проте між ними наявна суттєва

відмінність. Креси найчастіше трактуються як атрибут колективної пам'яті, передусім національної польської аксіології; натомість термін «пограниччя» нейтральний і жодних морально-ціннісних асоціацій не породжує. Пограниччя розташовані навколо певних географічних кордонів, на межі з територією проживання мешканців інших регіонів, тоді як креси, належачи до сфери свідомості та національної ідеології, можуть локалізуватися в центрі певної території, а також будь-де, тобто скрізь.

Часопростір колишніх кресів – феномен минулого, а отже, може бути об'єктивно дослідженим. Однак сучасні науковці, особливо польські, часто сприймають і аналізують феномен польсько-українського культурного співіснування й узаємодії крізь призму суб'єктивного й емоційно забарвленого художнього світу окремих митців, адже насичена подіями історія та поліетнічний образ «благодатної української землі» були практично невичерпним джерелом натхнення для мистецької свідомості та нескінченної кількості міфів для місцевого населення [23, 9]. Поширення «кресового» міфу надовго утвердило уявлення про те, що винятково представникам польського народу ці терени завдячують своїм розвитком і процвітанню. У суспільній свідомості поляків упродовж століть плекалося відчуття господаря цих земель, завдяки чому «східні креси» трактувалися як мала батьківщина [17, 95].

Таке розуміння кресів (щоправда, у дещо трансформованому вигляді) побутувало й у міжвоєнний період – час, коли польські політичні сили розуміли неможливість висувати гасла анексії, тож, замість концепцій відродження Речі Посполитої згідно з кордонами до 1772 р., увиразнювали ідею союзу з поневоленими Росією «молодими» східно-європейськими народами й побудови федералістичного політичного організму у складі Польщі, Литви й земель Русі. Ці концепції розробляли історики Ф. Буяк, М. Хандельсман, О. Халецький та ін.

Натомість українські дослідники часто наголошують на тому, що ідею кресів слід трактувати як польський спосіб домінування, реструктуризації й набуття втраченої влади, «спосіб відновлення пам'яті про колишні володіння та символічне їх утвердження в

колективній польській пам'яті» [1]. Відтак поняття залишається гостро дискусійним у сучасному науковому дискурсі, тож кожен дослідник українсько-польської пограничної проблематики мусить визначитися щодо нього.

Висновки. Аналіз терміна «пограниччя» дає підстави стверджувати, що це універсальна категорія, яка відображає глибинні нашарування цивілізацій і культур. Її імперативом є «дифузія» кордонів та спільність територій різних народів і етносів. Мультикультурність гетерогенного пограничного простору, попри притаманну йому конфліктогенність, передбачає встановлення активних міжетнічних контактів, культурної інтерференції та, безперечно, взаємовигідного діалогу.

Література пограниччя постає своєрідним макротекстом, що має тематичні й генетичні зв'язки в діахронії та синхронії, причому з чітко виокремленим простором, і відображає особливості рубіжної спільноти, яка послуговується традиційними кодами з певним набором знаків, символів і поетичних традицій. Феномен літератури пограниччя безпосередньо залежить від світогляду його населення, з притаманними йому онтологією, ідентичністю, аксіологією. Художні тексти пограниччя, уподібнюючись культурному універсуму, створюються за моделями, усталеними протягом певного часу на рубіжному просторі. Такі твори є своєрідною сукупністю відповідних художньо-поетичних засобів, рефлексій часопростору, відмінних від патерної літератури, визначаються аксіологічними й імагологічними традиціями та стають кодами-символами спільноти пограничного регіону [12].

У найбільш загальному трактуванні пограниччя як категорія передбачає постійне перебування на межі – між державами, епохами, культурами. Одним із його варіантів є креси – українсько-польське пограниччя. Однак термін цей у сучасному науковому польському та українському дискурсах функціонує як маркований на противагу нейтральному «пограниччя». Багато українських дослідників сходяться на думці, що креси – термін значною мірою політичний, який відображає намагання польських ідеологів утвердити позиції власного національного домінування. З таким розумінням можна погодитися, проте, на наше переконання, у літературознавчих дослідженнях креси

мають розглядатися насамперед як явище культурно-мистецьке, художньо-естетичне, а не суспільно-політичне.

Аналізуючи механізми функціонування пограниччя в історичній пам'яті, художньому світі літературних творів, а також у колективній свідомості етносів, треба усвідомлювати, що бачення пограниччя загалом і кресів зокрема є продуктом як індивідуальної уяви та особистого досвіду й переживань дослідників, так і національних стереотипів і архетипів, здатних трансформуватися й модифікуватися в часі і просторі, тож кожне з їхніх визначень не може претендувати на вичерпність.

Наша розвідка не висвітлює усіх аспектів порушеної проблеми. Вона потребує подальшого глибокого й усебічного вивчення.

Література

1. Бердиховська Б. Україна. Люди і книжки [Електронний ресурс] / Б. Бердиховська. – К. : К.І.С., 2009. – 232 с. – Режим доступу : <http://www.twirpx.com/file/809185/>.
2. Кирчів Р. Етнокультурне пограниччя : контури предметного поля й методологічні засади його дослідження / Р. Кирчів // Народознавчі зошити. – 2009. – № 5 – 6. – С. 594 – 607.
3. Кочан В.М. Проблема границ и пограничья в социокультурных исследованиях конца XIX – XX вв. / В.М. Кочан // Вестник СевГТУ. Философия : сб. науч. тр. / Севастопольский национальный технический университет ; ред. М.С. Колесов. – Севастополь : Изд-во Севастоп. гос. техн. ун-та, 2008. – Вып. 86. – С. 70 – 73.
4. Кочан В.М. Типология пограничья / В.М. Кочан // Культура народов Причерноморья. – 2008. – № 124. – С. 165 – 168.
5. Лісовський В. Еволюція соціокультурного змісту політичної ідентичності [Електронний ресурс] / В. Лісовський. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=24&c=611>.
6. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / укл. В. Яременко, О. Сліпушко. – К. : АКОНІТ, 2001. – Т. 3 : ОБЕ – РОБ. – 486 с.
7. Павлишин А. Студії над генезою польсько-українських конфліктів у ХХ столітті / А. Павлишин // «Ї» : незалежний культурологічний часопис. – Львів, 1997. – Ч. 10. – С. 114 – 135.
8. Польсько-український словник : в 2 т. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – Т. II. – Ч. II : О – Р. – 576 с.
9. Словник української мови. – К. : Наукова думка, 1971. – Т. 2 : Г – Ж. – 552 с.
10. Словник української мови. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. 4 : І – М. – 840 с.

11. Словник української мови. – К. : Наукова думка, 1976. – Т. 7 : Поїхати – Приробляти. – 724 с.
12. Сухомлинов О.М. Етнокультурний дискурс у літературі польсько-українського пограниччя ХХ століття : монографія [Електронний ресурс] / О. Сухомлинов. – Донецьк : ЛАНДОН-ХХІ, 2012. – 376 с. – Режим доступу : <http://suchomlynov.pl/assets/files/publikacje/Monografia-doctor.pdf>.
13. Тлостанова М. Проблема мультикультуралізму і література США кінця ХХ століття / М. Тлостанова. – М. : ИМЛМРАН «Наследие», 2000. – 396 с.
14. Фець Ю. Маргінальність і літературне пограниччя / Ю. Фець // «Українська школа» в літературі та культурі українсько-польського пограниччя. – Т. 7. Київські полоністичні студії / за ред. Р. Радишевського. – К., 2006. – С. 140 – 153.
15. Шестакова К. Етнонаціональна ідентичність та її роль у сучасних етнічних процесах в Україні / К. Шестакова // Етнокультура у контексті світової історії : матеріали VI Міжнародного наукового семінару «Черезовські читання» (Чернівці, 20 березня 2004 р.). – Чернівці : Прут, 2004. – С. 208 – 215.
16. Babiński G. Pogranicze polsko-ukraińskie : etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość / G. Babiński. – Kraków : NOMOS, 1997. – 280 s.
17. Beauvois D. Mit «kresów wschodnich», czyli jak mu położyć kres / D. Beauvois // Polskie mity polityczne XIX i XX w. Polska myśl polityczna XIX i XX w. / pod red. W. Wrzezińskiego. – Т. 9. – Wrocław, 1994. – S. 94 – 96.
18. Dąbrowska-Partyka M. Literatura pogranicza / M. Dąbrowska-Partyka // Pogranicze literatur. – Kraków, 2004. – S. 10 – 11.
19. Demski D. Pogranicze jako Patchwork. Refleksje z Białorusi / D. Demski // EP. – 2003. – Т. XLVII. – Z. 1 – 2. – S. 129 – 148.
20. Panas W. «O pograniczu etnicznym w badaniach literackich» : Wiedza o literaturze i edukacja / W. Panas // Księga referatów Zjazdu Polonistów. – Warszawa, 1996. – S. 605.
21. Parker B. Toward an Understanding of Borderland Processes / B. Parker // American Antiquity. – 2006. – Vol. 71. – № 1. – P. 41 – 45.
22. Trojan S. Koncepcje teoretyczne pogranicza na Ukrainie / S. Trojan // Pogranicze. Studia Społeczne. – Tom XIV. Numer specjalny. Polskie granice i pogranicza : nowe problemy i interpretacje / pod red. H. Bojar, D. Wojakowskiego i A. Sadowskiego. – Białystok : Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2008. – S. 50 – 57.
23. Uliasz S. O kategorii pogranicza kultur / S. Uliasz // Pogranicze kultur / pod red. C. Kłaka. – Rzeszów, 1997. – 270 s.

Айзенбарт Любомира. Культурний синкретизм термінів «Пограничье» і «Кресь»: літературний аспект. В статті раскрыто поняття «пограничья» як культурного феномена, отражена історія його изучения. Установлено, що пограничье – це універсальна категорія, отражающая наслоєння цивілізацій і культур. Осуществлен

анализ функционирования термина «кресы», определены его отличия от понятия «пограничье».

Ключевые слова: граница, кресы, пограничье, украинско-польское пограничье.

Ayzenbart Lyubomyra. Cultural syncretism of concepts «Borderland» and «Kresy»: literary criticism aspect. The concept of «borderland» as a cultural phenomenon as well as its etymology have been considered in the article. It has been determined that the term «borderland» is a universal category which represents layers of civilizations and cultures. The analysis of the concept «kresy» functioning has been made and the divergencies between this concept and the concept of «borderland» have been defined.

Key words: border, kres, borderland, Ukrainian-Polish Borderland.

УДК 811.161.2'0'36

Д 44

Ганна ДИДИК-МЕУШ

**АТРИБУТИВ І ЖАНР
(ЗА ТЕКСТОМ ЛЬВІВСЬКОЇ ПАМ'ЯТКИ 1631 р.)**

У статті проаналізовано атрибутивні словосполучення на основі рукописної пам'ятки української мови I половини XVII ст. Шляхом суцільної вибірки з тексту ексцерповано всі прикметники-атрибутиви, встановлено словосполуки за їх участю й особливості використання в поетичному жанрі. Підсумовано, що атрибутиви – один із тих вербальних засобів, за допомогою яких мова протягом тривалого часу зберігає основні «параметри» культурно-ментальних та релігійно-богословських понять.

Ключові слова: *атрибутивні словосполучення, пам'ятка української мови, поетичний жанр.*

Постановка проблеми. Прикметник як супровідний компонент атрибутивного словосполучення, хоч й має статус залежного слова, відіграє важливу стилістичну й смислову роль (звужує значення іменника виділенням однієї властивості предмета, речі, явища), утворюючи нове значення. Важливе значення має індивідуальність автора, який творить оказіональні словосполуки і слова-неологізми як компоненти атрибутивних словосполучень. Прагнучи передати не спостережуване (зокрема в духовній сфері під час створення церковно-релігійних творів), давньоукраїнський автор вдавався до поєднання і звичного для людської уяви, і логічно не сполучуваних лексем, а це створювало образ: що більше відмінного між сполучуваними словами, то яскравіші образи, засновані на метафоричних (чи також метонімічних)

зв'язках. Сказане повною мірою стосується ченця Йоаникія Галятовського – автора аналізованого поетичного твору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Атрибутивні словосполучення (беремо тут до уваги найпродуктивніший тип, морфологічно представлений моделлю «прикметник + іменник») мають ще такі кваліфікації: а) атрибутивна синтагма [1]; б) атрибутивна метафора, прикметникова метафора, або прикметникові словосполучення метафоричного типу [7; 9; 14]; в) метафорична структура, у складі якої трапляються «метафоричні атрибутивні компоненти» [10]; г) епітет [3; 5]; г) метафора-епітет [9; 14]. У нашому випадку стосовно аналізованих прикметників актуальними можуть бути всі подані вище терміни.

Мета статті. Узагальнивши науковий доробок із цього питання, вважаємо за потрібне дослідити атрибутивні словосполучення в писемному тексті I половини XVII ст. [2] і встановити особливості їхнього функціонування.

Твір «*Розмышляне о муцѣ Христа Спасителя нашего...*», який склав 1631 року монах Йоаникій Волкович у Львові, слугує для сучасного історика мови важливою ілюстрацією української мови I половини XVII ст., до того ж це поетичний твір, що дає змогу дослідити проблеми та тенденції тогочасного слововжитку, зокрема образного. Ширший контекст загалом якнайкраще підтверджує висловлену вище думку про образність староукраїнської поезії: *Затвердѣлоє сердце мое рач змякчити, Посухомъ милосердья рач в него вдарити. Абы обфитое слезъ море испустило, Которое бы грѣхи мои очистило. Которое бы могло мене оубѣлити. Зъ чорного крука бѣлымъ голубомъ въчинити* (8); *нехай... Воля Розуму слухаєть, Различных фарбъ охотне нехай додаваєт. Треба чирвонои любви, зеленои красоты, Чорнои покори, бѣлои внутрней чистоты. О пендзель ласки Божей треба ся старати, И такъ страсти Христовы всѣ обмалєвати* (29).

Варто насамперед зазначити трьох головних персонажів (образів) твору: Ісус Христос, диявол і людина (люди, рід людський). Вони привернули нашу увагу не як окремі семантичні одиниці, а як частини парадигматико-синтагматичних об'єднань *Бог – диявол і Бог –*

люди, які особливо часто «фігурують» в українських релігійно-богословських пам'ятках узагалі.

Смислові розходження цих лексем найкраще демонструють мікроконтексти – атрибутивні словосполучення, між членами яких існують, окрім синтаксичних, також семантичні реляції – об'єкт і його властивості [6, 135; 9, 192 – 193]. Виявлені в тексті пам'ятки атрибутивні словосполучення зі стрижневими лексемами *Христось*, *діаволь* та *люди (родь)* є, з одного боку, вільним поєднанням слів без чіткої нормативності в доборі компонентів, а з другого, – мають помітну традиційність у доборі атрибутивів. Згадані образи мають свої, характерні тільки для них атрибутиви-кваліфікатори, які формують лексико-семантичне поле кожної з лексем зокрема.

Із 262 аналізованих прикметників значна їх частина стосується образу Ісуса Христа (*безгрѣшный* (4), *пресладкий* (15), *сладкій* (10), *справедливый* (3), *увелбеньй* (15) та ін.), дещо менше – людей, роду людського (*беззаконный* (4 зв.), *грѣшный* (8), *окаянный* (12), *спокойный* (2), *смутный* (7) та ін.). І тільки два прикметники-кваліфікатори характеризують диявола (*бездушный* (30) і *трепроклятый* (31)).

Однак насправді (попри чітке співвіднесення кожного атрибутива зі своїм іменником-назвою) помітна, як то не парадоксально, тенденція до однотипності виражених семантичних зв'язків між прикметником та іменником. Бінарна світоглядна опозиція «добро – зло», що становить основу ментального світу християнина, створює опозицію в семантиці: усі без винятку атрибутиви на рівні парадигматики утворюють великий антонімічний блок за ознаками «добрий – злий», «грішний – праведний». Така лінгвістична категорія оцінки має статус мовної універсалиї, адже «навіть чи існує мова, якій не властиві уявлення про добре й погане» [3, 9]. Лексико-семантичний і структурний аналіз мікроконтекстів засвідчує, з одного боку, різноманіття зовнішнього, нормального оформлення атрибутивних компонентів, з другого, – однотипність семантики.

За будовою – це переважно прості прикметники (*адский*, *ангелский*, *болесный* та ін.). Складні (у цій пам'ятці переважно двокомпонентні) краще передають образність описуваних фактів: структура – тради-

ційна, а семантика твірних основ (тобто їхня змістова неспіввіднесеність) – новаторська, оригінальна, через те можна досягти більшої образності й експресивності: *боголюбезный // богоспасаемый; горкобыстрый // горкокрывавый // горкопелынный; темносмутный // темнопреисподний // темноузкий; тяжкоболный // тяжкогоркий // тяжкоприкрый // тяжкосмутный* та ін. Щодо вибраних складних прикметників, то вони постали на основі об'єктних та атрибутивних словосполучень, а також на основі сурядних прикметникових словосполучень. Усі вони утворені, на думку А. Грищенка, за словотвірними моделями найбільш характерними для староукраїнської мови [4, 180].

За структурою – це прості словосполучення (*гойная радость* (2 зв.), *вольная загибель* (17), *новина вдячная* (24) та ін.) й ускладнені, т.зв. комплекс атрибутивних метафор. Щодо останніх, то виявлено кілька прийомів оформлення думки: а) нанизування атрибутивів (*Ты Исусе естєсь Агнєць, агнєць незлобивый, Чистый, безгрѣшный и справедливыи* (4)); б) розташування безпосередньо при іменникові (*За грѣхи мои слєзы горкїи точити* (17 зв.)) чи дистантне, завдяки чому досягалася емпфаза, необхідна для більшої виразності (*О сіонскїє дщєры, ... Горкїи зь зрѣниць своихь слєзы испустѣтє* (11 зв.)); у преци в постпозиціях (*Зь остроболного терня Корону оувили, На прєчистую главу окрутнє взложили* (11 зв.); *Ты бовѣм Панно слово вѣчноє вѣнчала, Дня нынѣшнєго чєсти прєславной оузнала* (26 зв.) та ін.). З особливістю розміщення компонентів пов'язані і змістова чіткість, і ритмомелодика, і стилістичний колорит [5, 12]. Варто, на нашу думку, виділити й «неповні, усічені» словосполучення, коли функціонує в тексті пам'ятки тільки атрибутив, набираючи ознак субстантива: *о Прєчистаа... южє, южє прєсладкого свого оутрачаєшь* (15); *Повѣжтє... гдє прєвозлюблєнный нашє оуснувь почиваєтє* (19 зв.); *Обач раны вєсячого, Кровь оумираючого, цѣну откупуючого, язвы востаючого* (23 зв.) та ін. Окрім цього, той самий атрибутив може набувати різних відтінків при різних іменниках. Наприклад, слово *возлюблєнный* характеризує Христа і функціонує як прикметник при іменниках *жєнихь* та *сынє* (*прєкрасный жєнихь возлюблєнный, Стоитє наполю живый* (11 зв.); *То ли єстє, о Дѣвицє, сынє твой возлюблєнный, Над всѣ*

Израильскіи сыны оувелбєнный (12 зв.) та як субстантив (*Повѣжте о друзи где єсть наш возлюбленный, Где єсть Исусь мер-твый* (19 зв.)).

Що ж до семантики, то з-поміж «традиційних» атрибутивів (*проклятый родъ* (17), *темный адъ* (31 зв.), *триумфалное воскресєние* (29) та багато ін.) та атрибутивів із префіксом **пре-** (*преблагий, прекрасный, преславный, пресвѣтлый, пречистый* та ін.) чи **не-** (*невинный* (6), *невѣрный* (17), *незбожный* (22 зв.), *незлюбивый* (16 зв.), *нечистый* (23) та ін.), вирізняються оказіональні прикметники – авторські новотвори, які постали внаслідок поєднання двох змістових площин, так виникає новий зміст та концентрується в одному слові. У творі Йоанікія Волковича виявлено, зокрема, так: *перунная моць* (*Сойте небеса, кровавыи точѣте зъ облаковъ слезы, всю землю мочѣте, Перунную моць на низкость спускайте, Страшно блискайте* (20)), *плюгавые руки* (*Не смѣю плюгавыхъ рукъ моихъ простирати* (8)), *прелюбезная оутѣха* (*Всѣ розныи музыки, къ намъ ся, къ намъ зберѣте, Прелюбезной оутѣхи намъ допоможѣте* (25 зв.)), *прикрогоркая смерть* (*Бійся въ перси, а обачъ щос то ты зробила, На смерть прикрогоркую вѣчнєсь заслужила* (6)), *преразливый ужасъ* (*Недавно всѣ радости гойной заживали, На высокости Богу, Осанна, волали, А тепєрь все створєньє горко ляментуєть, съ преразливимъ оужасомъ смутнє болєзнуєт* (3)), *трепетный ужасъ* (*О трепетный оужасе, котрїй сердце псуєшь* (3 зв.-4)); *сребросличная шата* (*И ты Луно кривавого одѣнья позбывши. Въ сребросличную шату сличнє ся оупѣстривши* (25)) та ін.

Атрибутиви в тексті твору «Розмышляєне о муцѣ Христа Спасителя нашего...» мають зі стрижневими лексемами вільну сполучуваність і характеризують позначувані ними концептуальні поняття з позиції християнської моралі. А оскільки християнин постійно перебував перед проблемою вибору – добро чи зло, чеснота чи гріх, – то і його помисли та почуття мали протилежні за змістом вербальні відповідники. Через те мова пам'ятки засвідчує два великі гнізда атрибутивів-синонімів: 1) які обмежені лексико-семантичним полем лексем *доброта, побожність, праведність, чесність, чистота* та ін. (*безсмертный, благочестивый, богобойный, боголюбезный, великий, вѣрный, добрый,*

жалостный, кривавый, ласкавый, любимый, мужной, невинный, побожный, покорный, праведный, правый, правдивый, справедливый, чистый); 2) які обмежені лексико-семантичним полем лексем *безбожність, зло, гріх, лицемірство, підступність* та ін. (*бездушний, беззаконний, безрозумний, вражій, грѣшний, завистний, закаменѣлий, затвердѣлий, злий, каменний, лукавий, лютий, мерзкий, невстыдликий, невѣрний, нендзний, несправедливый, нечистый, нѣкчемный, окаянный, плюгавый, проклятый, трепроклятый, треокаянный, тыранський, ядовитый*).

Висновки. Атрибутивні конструкції з основним субстантивним елементом (*Христос, діаволь, люди*) можна розглядати як єдине семантичне ціле: у зв'язку з семантичною взаємозалежністю такі конструкції стосуються одного поняття, будучи єдино можливим варіантом позначення останнього. Загалом усі проаналізовані атрибутиви є в досліджуваних пам'ятках образними, і ця образність, спричинивши звуження семантики прикметниково-дієприкметникових компонентів, помітна у мікро- та макроконтекстах.

Перспективним уважаємо подальше детальне вивчення атрибутивної синтагми на підставі давніх текстів, адже атрибутиви – один із тих вербальних засобів, за допомогою яких мова зберігає протягом тривалого часу основні «параметри» культурно-ментальних та релігійно-богословських понять.

Умовні скорочення

зв. – зворот сторінки цитованої пам'ятки (у статті біля кожної ілюстрації, тобто словосполучення або цитати, вказано відповідну сторінку із писемного джерела).

Література

1. Беценко Т.П. Структура і поетичні функції атрибутивних словосполучень у поезіях шістдесятників : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Т.П. Беценко. – Х. : Харківський держ. пед. ун-т, 1999. – 20 с.
2. Волкович Іоанікій. Розмышляне о муцѣ Христа спасителя нашего / Іоанікій Волкович. – Львів, 1631 / Зберігається у фондах Львівського державного історичного музею, шифр Сл 250.
3. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки / Е. Вольф. – М. : Эдиториал УРСС, 2002. – 280 с.

4. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові / А.П. Грищенко. – К. : Наукова думка, 1978. – 205 с.
5. Єрмоленко С.Я. Стилистический компонент в семантике синтаксических единиц : автореф. ... д-ра филол. наук : 10.02.02 / С.Я. Єрмоленко. – К., 1983. – 36 с.
6. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика / И.М. Кобозева. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 350 с.
7. Кравець Л.В. Семантико-граматична структура метафори (на матеріалі поетичних творів М. Зерова) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Л.В. Кравець. – К. : Київ. нац. пед. ун-т, 1997. – 18 с.
8. Куц Н. Еквівалентність як лінгвістичне явище / Н. Куц // Лінгвістичні студії : збірник наукових праць / укл. : А. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк, 2010. – Вип. 20. – С. 33 – 36.
9. Левин Ю.И. Структура русской метафоры / Ю.И. Левин // Левин Ю.И. Избранные труды. Поэтика. Семиотика / Ю.И. Левин. – М., 1998. – С. 457 – 463.
10. Мацько Л., Сидоренко О., Мацько О. Стилїстика української мови : підручник / Л.І. Мацько, О.М. Сидоренко, О.М. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 462 с.
11. Принцевський І. Авторські новотвори в українському поетичному мовленні / І. Принцевський // Проблемы словообразования русского и украинского языков. – Киев – Донецк, 1976. – С. 150 – 166.
12. Рябцева Н.К. Ментальная лексика, когнитивная лингвистика и антропоцентричность языка / Н.К. Рябцева. – Режим доступа : [http://www.dialog-21.ru/Archive/2000/Dialogue 2000-1/268.htm](http://www.dialog-21.ru/Archive/2000/Dialogue%202000-1/268.htm).
13. Скаб М. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери / М. Скаб. – Чернівці, 2008. – 560 с.
14. Слобода Н. Синтаксична і смислова структура атрибутивних метафоричних словосполучень у поезії шістдесятників / Н. Слобода // Лінгвістичні студії : збірник наукових праць / укл. : А. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк, 2009. – Вип. 18. – С. 190 – 193.

Дыдык-Меуш Анна. Атрибутив и жанр (по тексту львовыского памятника 1631 г.). В статье анализируются атрибутивные словосочетания на базе рукописного памятника украинского языка I половины XVII в. Из текста эксцерпированы все прилагательные-атрибутивы, установлены словосочетания за их участием, а также особенности использования в поэтическом жанре. В итоге, атрибутивы – один из тех вербальных средств, с помощью которых язык на протяжении длительного времени основные «параметры» культурно-ментальных и религиозно-богословских понятий.

Ключевые слова: атрибутивные словосочетания, памятник украинского языка, поэтический жанр.

Dydyk-Meush Hanna. The attributive and the genre (in the Lviv relic text of 1631). The article deals with the attributive phrases in one of the Ukrainian relic texts of the first half of the 17th century. We studied all of the attributive adjectives in the text and examined peculiarities of their combination with other words and their use in the poetic genre. We conclude that the attributives are one of the linguistic means that allow preserving major «parameters» of cultural, mental, religious, and theological notions within a language for a longer period of time.

Key words: attributive phrases, relic text of the Ukrainian language, poetic genre.

Михайло ЗУБРИЦЬКИЙ

СЛОВО ЯК ОСНОВА БОЖОЇ ПРЕМУДРОСТІ У ВИХОВАННІ НОВИХ ПОКОЛІНЬ

У статті проаналізовано феномен слова як наріжний камінь Божої премудрості у вихованні молоді. Ідеться, зокрема, про хронотоп слова як базис комунікації, світосприйняття й світобачення. Наголошено на творчій функції слова як наратора Божої думки у творчості Івана Франка.

***Ключові слова:** Божя премудрість, хронотоп, світосприйняття, світобачення, творчість, наратор, національна ідея.*

Постановка проблеми. Освіта як складник і визначальна ланка виховання потрібна для того, щоб активно включатися в побудову громадянського суспільства, щоб дбати про національне підґрунтя нової незалежної України, яка має зайняти чільне місце в народів вільних колі.

Дивлячись на прагматизм теперішньої освіти, на її намагання відчувати «дух часу», а також на потуги «фобів» загальмовувати наш поступ, надати йому якоїсь однобокості, мимоволі згадується Шевченкове:

*Якби ви вчилися так, як треба,
То й мудрість би була своя...*

А як учитись треба? І чого вчитись? Мовби відповідаючи на ці запитання наш великий поет наголошував на тому, «як багато важить

слово», а його побратим і послідовник Іван Франко радив шукати мудрість у писаному слові:

*Книги – морська глибина.
Той, хто пірне аж до дна,
Хоч би і труду мав досить,
Дивнії перли виносить.*

І не в слові абиякому, а такому, що є носієм усіх важливих смислів та змісту культурної традиції, у слові, натхненному Духом Святим. До того ж, говорячи про роль слова у вихованні молоді, важливо мати на оці Шлемкевичеве: «Бо треба якоїсь спорідненості душі, що в ній родиться слово, з душами, що мають прийняти те слово» [18, 10].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Свого часу архієпископ Хомиський і Підляський Іларіон (Іван Огієнко) у проповіді «Як жити на світі», адресованій молодіжній аудиторії, окреслив коло моральних проблем, відштовхуючись від основного поняття людського буття – любові. Як духовний пастир, зазначав: «Найбільша людська чеснота, з чеснот чеснота, то – любов. Перед правдивою любов'ю нічого не встоїть, не вистоїть навіть найбільший ворог. [...] Любити треба не за красу, а за добрість, за чуле серце та за спочутливу душу. Шукаймо в людині найперше щирого серця, дослідімо найперше душу її, і вже аж потім зможемо сказати свою думку про неї» [1, 5].

Важливими є роздумування Митрополита Іларіона про правду Божу: «Уся правда Божа коротко подана була ще в Старому Заповіті, як десять Божих Заповідей, що дані були Мойсеєві на Синайській Горі (Ісход 20, 2-17, Второзак 5, 6-21). І на цих десятих непорушних заповідях світ стояв і стоїть, і тільки на них він і може жити. Виконуй ці Заповіді – і будеш жити правдою. У Новому Заповіті повну, святу і чисту правду своїм живим прикладом показав нам Ісус Христос: «Я – дорога, і правда, і життя!» (Ів. 14.6). Джерелом правди на Землі є Церква Божа. Вона – хранителька правди, вона є навчителька її» [7, 6 – 7]. Жити у світі важливо, за Митрополитом, з Богом, дослухаючись до Його

Слова: «Народ, у якого більшість віруюча, є народ завжди працездатний, культурний, сильний. Такий народ завжди державний» [8, 17].

Володимир Соловйов, один із відомих релігійних філософів ХІХ ст., стверджував, що стрижнем усієї життєдіяльності є християнська ідея вселюдського християнського єднання, всесвітнього братства в ім'я Ісуса Христа. Сина Божого не можна розглядати у минулому, бо він присущий вічно у діях і помислах праведників. «Христос з'являється як вищий моральний ідеал, – резюмує Соловйов, – релігія зосереджується в особистій моральності, а її справа вбачається у порятунку окремої людської душі» [11]. Правдиве християнство повинне поширюватися на все людство і на всі справи людські. І якщо Христос є справді втілення істини, то ми мусимо визнати Його як всесвітньо-історичне начало, як живу основу і наріжний камінь вселюдської Церкви. Усі справи і відносини загальнолюдські повинні остаточно управлятися тим самим моральним началом, котрому ми поклоняємося в храмах і котре визнаємо в своєму домашньому житті, тобто началом любові, вільної злагоди та братерського єднання» [11].

Божі істини проголошуються в Слові й за допомогою Слова, воно не може бути безнаціональним, адже адресоване конкретному народові, чия унікальна історія, етнопсихологічні особливості, ментальність завжди позначаються на ньому. Т. Біленко у праці «Феномен слова в християнському культурі України» зазначає: «... слово проявляє свою креативну роль через багатючі варіанти модальності та емоційного наповнення, воно може спонукати, заохочувати, забороняти, веліти тощо. Воно може спричиняти радість і смуток, піднесення і спад, малювати бажану перспективу або попереджати про небажані можливості. ... На особливу увагу заслуговує креативна роль слова в красному письменстві [3, 90]. І якщо поет не посадовець, а той, чиїми устами промовляє Бог, то важливо з'ясувати, як йому бачаться функції мовленого ним слова.

Мета статті – продемонструвати роль слова як хронотопу історії, як вияву Божої премудрості, взявши за основу погляд на нього Івана Франка.

Іван Франко завжди прагнув, щоб Україна була соборною державою. Своїми працями «Мислі о еволюції в історії людськості», «Що таке поступ», «І ми в Європі» тощо він намагався відшукати відповідь на злободенні питання: куди іти, яким шляхом. Своїм програмним твором «Не пора, не пора» поет утверджував національну ідею як рушій історії, як поступ до нового. Справді, І. Франко «лупав сесю скалу» марновірства, лизоблюдства, ботокудства. У цьому його велика заслуга перед Україною.

Іще на зорі своєї поетичної творчості український Мойсей утверджував Божу іскру, яка так розмаїто виявилася у його багатющій спадщині. Поет тонко відчував слово, плекав багатство рідної мови. У своєму програмному трактаті «Із секретів поетичної творчості» він викладає власне розуміння естетичної концепції, яка не лише ґрунтується на вагомих здобутках того часу, а й спирається «на інтроспекцію – глибоке самостереження бурхливих творчих процесів, що відбувалися у його власній душі – душі художника, який випереджає час» [2, 62].

Сам І. Франко трактує слово, пісню як поклик до дії, пристрасть, але аж ніяк як пасивність, безнадію. «Дух, що тіло рве до бою», може перебувати в фізично немічній людині чи у велеті; важливо те, чи почують його люди, чи пробудяться, чи стануть на прою проти зла на благо добра. Ще 1910 року поет писав:

*Сучасна пісня – не перина,
Не гошпітальнеє лежання –
Вона все пристрасть і бажання,
І все вогонь, і все тривога,
Вся боротьба і вся дорога,
Шукання, дослід і погоні
До мет, що мчать по небосклоні [22, 107].*

За Франком, поет повинен жити з народом, а не намагатися стати над ним. Від нього потрібна лише правдива душевна щирість, яку має представити своїм сучасникам як власний доробок.

Саме такий поет – слуга свого народу, є для нього не лише ратаєм, але й виявом голосу Божого. Однак це можливо, коли поет свідомо визначає для себе шлях (може, творчий напрям), осмислює засоби самоствердження, коли відчуває себе відповідальним за те, що відбувається довкола за його присутності. Якщо ж життєві принципи й ідеали поета формувалися за інерцією, під тиском вироблених іншими і вже усталених шаблонів, під впливом «напрямку, якого мета одна – нажива, кар'єра, особиста користь, а при тім бажання – звільнити себе від обов'язку важкої праці для добра найближчого, рідного [...] народу» [2], якщо немає прагнення боротися, що тоді? Іван Франко вважав, що «тільки той писатель може нині мати якесь значення, хто має і вміє цілій освіченій людськості сказати якесь своє слово в тих великих питаннях, що ворухать її душею, та zarazом сказати те слово в такій формі, яка б найбільше відповідала його національній вдачі. І тільки такий писатель буде рівночасно зрозумілий і цікавий не тільки для своїх найближчих земляків, але й для цілого цивілізованого світу, бо всі знайдуть у його творах [...] ті саме чуття, сумніви, страждання, симпатії та антипатії, що становлять суть душі чоловіка» [2].

Як бачимо, для Франка неодмінною ознакою митця є його долученість до справ суспільства, органічна єдність із ним. Але ж суспільство – це не якесь аморфне згромадження атомарних сутностей, це складна неоднорідна структура, елементи якої часто конфліктують між собою, постають у розмаїтих комбінаціях – відносно сталих чи епізодичних. Про розвиток поезії, моду на різні «реформаторські» течії, які часто шкодять смакам читачів, І. Франко згадував: «В своїй суті ті люди чи «літературні течії» є рефлексами тих духових настроїв, які викликає розвій сучасної емансипаційної боротьби – з одного боку, соціальної, боротьби покривджених і упосліджених робочих мас за ідеал соціальної рівності і справедливості, а з другого боку – боротьби у сфері релігії і моралі між старою клерикальною традицією і новими критичними та гуманістичними напрямками» [17, 35].

Свого часу Гегель писав, що «вищий акт розуму, який охоплює всі ідеї, це акт естетичний, і що істина і благо поєднуються родинними зв'язками лише в красі. Філософ подібно до поета повинен воло-

діти естетичним даром. Люди, позбавлені естетичного почуття [...] – буквоїди» [4]. Правдивий предмет поезії, переконував він, становлять не сонце, не гори, не ліс чи пейзаж або зовнішність людини, кров, нерви, а духовні інтереси. Тому поезія «залишається духовною діяльністю і творить лише для внутрішнього споглядання, до якого все духовне стоїть ближче і з яким воно більш суголосне, аніж зовнішні речі в їхньому конкретному чуттєвому явленні. Тому вся ця сукупність [«весь этот круг»] лише тою мірою залучена до поезії, якою дух віднаходить у ній стимул чи матеріал для своєї діяльності; як оточення людини, її зовнішній світ, що набуває істотної цінності лише у співвідношенні з внутрішнім світом свідомості, але не має права претендувати на те, щоб самому по собі стати винятковим предметом поезії» [5].

Що ж до Франка, то його безкомпромісність у круговерті подій «останніх десятиліть XIX віку» давала можливість не лише бути світочем для свого народу, але й тим, на чию голову сипалися докори, а то й прокльони в нелюбові до Русі. Не зайве нагадати, що «останні десятиліття XIX віку» були позначені впливом модернізму, який, як зазначає Соломія Павличко «не мав серйозного критичного дискурсу» [...]. Поезія певною мірою замінила дискурс. Ця заміна відбулася не на користь поезії. Подібно до того, як література втрачає, переймаючи на себе цілком функцію державного або національного будівництва, так і поезія втрачала, беручи на себе функцію естетичного маніфесту» [10].

Іван Франко хоч не був модерністом яскраво вираженим, він тим не менш висловлював у своїх творах модерністичні мотиви, хоч і критикував модерністів у своєму «Маніфесті Молодої музи». Письменник писав у статті «Щирість тону і щирість переконань»: «Не менше цікаво було би знати, якою то «безідейністю» штуркало в очі нашим молодим москвофілам за границями Галичини. Адже ж «ретроградність» – се теж свого роду ідея; безідейним назвемо хіба чоловіка, у якого нема жодних ідей, се значить, який зовсім не думає ні про які загальні справи, вищі від його буденних, егоїстичних інтересів, або у якого всі ті «ідеї» обертаються в сфері пустих фраз, не в'яжуться з дійсним життям, держаться лише на показ. І тут, певно, не помилюся, думаючи, що між галицькими москвофілами часів сецесії можна було

знайти багату колекцію і критичних ігнорантів та кар'єровичів, які в своїм життю не чували ні про яку ідейну боротьбу, і скінчених циніків, які вже з батьківського дому винесли відразу і погорду до всякої такої боротьби, винесли незламну віру у вічність грубої сили і забобону, винесли певність, що, служачи тій грубій силі та плюючи на всякий ідеалізм, можна прожити щасливо, доробитися маєтку і гонорів і вмерти «маститим русским патриотом» [25].

Для Івана Франка позиція була цілком інша. Поет прагне свободи для митця, прагне, щоб людина могла повною мірою реалізувати свої духовні прагнення, щоб її екзистенція реалізувалася через маніфестацію суспільної істоти.

Звертаючись до поета, Іван Франко наголошував:

*Пророцький дар в тебе лиш на те,
Щоб іншим край обіцяний вказав ти,
А сам не входив у житло святе.
І серце чулеє на те лиш взяв ти,
Щоб кожному в день скорбі пільгу ніс,
І в горі слово теплеє сказав ти [22].*

Висновки. Отже, щастя поета – у творчості. І ота «Божа іскра», про яку двадцятилітній Франко писав у статті «Поезія і її становисько в нинішніх временах. Студіум естетичний», має бути у кожного. «Блажен бо, хто вірує», – знаємо ми і бачимо, що поет у творчості своєю кров'ю і тортурами душі у пошуках відповідного слова (підкреслення наше – М.З.) сплачує свій борг своєму народові: йому Богом дано велику милість впливати на уми тих, хто живе і буде жити після нього. І головне – нести людям свій таланти, не розмінювати його «на розпуттях велелюдних» ради «лакомства нещасного». «Тортури» тут – не метафора.

Любов до народу (якщо вона не формальна) дає свої плоди. І поет – воістину «глас Божий», він може зробити те, чого не можуть зробити політики. Бо поезія має у «своєму серці те, що не вмирає», – писала Леся Українка. Поезія – це дар Божий, і вона повинна служити нації, народу, майбутньому.

Література

1. Архиепископ Іларіон. Як жити на світі. Мій дарунок для молоді / Архиепископ Іларіон. – Холм : Свята Данилова гора, 1943 – С. 5 – 8. – 12 с.
2. Адельгейм Є. Естетичний трактат Івана Франка і проблеми психології творчості / Є. Адельгейм // Іван Франко. Із секретів поетичної творчості / Іван Франко. – К., 1969. – С. 3 – 62.
3. Біленко Т. Феномен слова в християнському культурі України / Тетяна Біленко. – Дрогобич, 1993. – 94 с.
4. Гегель Г.В.Ф. Лекции по эстетике : в 2-х т. / Г.В.Ф. Гегель. – СПб. : Наука, 1999. – Т. 2. – 603 с.
5. Гегель Г.В.Ф. Первая программа немецкого идеализма / Г.В.Ф. Гегель // Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет : в 2-х т. / Г.В.Ф. Гегель. – М., 1970. – Т. 1. – 670 с.
6. Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства / А.Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1990. – 396 с.
7. Митрополит Іларіон. Живімо правдою! Віра. – Слово во врем'я люте : проповідь / Митрополит Іларіон. – Холм : Свята Данилова Гора, 1944. – С. 6 – 7.
8. Митрополит Іларіон. Віра. – Слово во врем'я люте : проповідь / Митрополит Іларіон. – Холм : Свята Данилова Гора, 1944. – С. 17. – 25 с.
9. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Візантійська культура й Україна / Іван Огієнко // Хроніка 2000. – Вип. 37 – 38. – С. 127.
10. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі / С. Павличко. – К. : Либідь, 1997. – 38 с.
11. Соловьев В.С. Философские начала целостного знания / В.С. Соловьев // Соч. : в 2-х т. – Т. 2. – М., 1990. – 824 с.
12. Тайлор Э.Б. Первобытная культура / Э.Б. Тайлор. – М., 1989. – 575 с.
13. Франко І. Твори : у 20-ти томах / І. Франко. – К. : Держлітвидав України, 1955. – Т. 15. – 612 с.
14. Франко І. Твори : у 20-ти томах / І. Франко. – К. : Держлітвидав України, 1955. – Т. 16. – 468 с.
15. Франко І. Зібрання творів : у 50-ти томах / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1976. – Т. 3. – 448 с.
16. Франко І. Зібрання творів : у 50-ти томах / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1976. – Т. 31. – 596 с.
17. Франко І. Зібрання творів : у 50-ти томах / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1976. – Т. 35. – 512 с.
18. Шлемкевич М. Загублена українська людина / Микола Шлемкевич. – К., 1992. – 158 с.

Зубрицкий Михаил. Слово как краеугольный камень Божьей премудрости в воспитании новых поколений. Стаття посвящена феномену слова как фундаменту Божьей премудрости в воспитании подрастающих поколений. Речь идет в частности о хронотопе слова

как базисе коммуникации, мировосприятия и мировоззрения. В частности акцентируется на творческой функции слова как нарратора Божьей мысли в творчестве Ивана Франко.

Ключевые слова: Божья премудрость, хронотоп, мировосприятие, мировоззрение, творчество, нарратор, национальная идея.

Zubryts'kyi Mikhaylo. The Word As The Basis of God's Wisdom in the Education of New Generations. The article deals with the phenomenon of the word as the manifestation of God's highest wisdom in bringing up the growing generation. In particular, it goes about the chronotopy of the word as a fundamental notion of communication, worldview and outlook. In the article the creative function of the word as the narrator of God's Providence in Ivan Franko's creative works is stressed.

Key words: God's highest wisdom, chronotopy, worldview, outlook, creativity, narrator, national idea.

УДК 821.161.2.02 : 821.16

М 48

Оксана МЕЛЬНИК

**ПОЕТИКАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ
ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКИХ РОМАНТИКІВ
У КОМПАРАТИВНОМУ ЗРІЗІ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЛІТЕРАТУР**

У статті простежено сутність типологічних вимірів та поетикальних особливостей творчої манери Миколи Маркевича як представника українського романтизму першої половини ХІХ ст. Дослідження здійснено з залученням компаративного методу: зіставлено специфіку вияву визначальних ознак цього літературного напрямку в українській та інших літературах періоду романтизму. Це допомогло глибше осягнути загальні закономірності розвитку європейської та української літературних систем.

***Ключові слова:** романтизм, еволюція, типологія, поетика, національна культура.*

Постановка проблеми. Романтизм як літературний напрям характеризується типологічною єдністю [11, 249]. Водночас у ньому виразно проявляється своєрідність письменства того чи того народу, адже кожному з національних інваріантів властиві як спільні концептуальні ознаки, так і специфічні. Останні зумовлені суспільно-політичними й культурно-історичними обставинами життя відповідного етносу. Відтак романтизм, з одного боку, активізував зв'язки між спорідненими і неспорідненими літературними системами, а з другого, – увиразнив самотність духовних змагань їхніх представників. Цю парадигму ілюструє життєвий і творчий шлях Миколи Маркевича

(1804 – 1850) – історика, етнографа, фольклориста, поета, музиканта, уродженця Глухівщини, сина українського поміщика, родовід якого сягав вищої гетьманської адміністрації XVII – XVIII ст. У 1817 – 1820 рр. Микола Маркевич навчався в «Благородному пансіоні» при Головному педагогічному інституті в Петербурзі, тут зблизився з декабристськими літературними колами. Далі в Москві навчався музики у відомого ірландського композитора Джона Фільда (1782 – 1837), писав вірші російською мовою, перекладав Ф. Шиллера й Дж. Байрона. Водночас його захоплювали поезії К. Рилєєва, присвячені вільній боротьбі України. У цьому контексті важливо наголосити: оригінальна художня й наукова творчість М. Маркевича просякнута патріотичним духом, спрямована на дослідження в романтичному ключі історії України та збереження національних фольклорних набутоків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Літературознавчі концепції дослідників творчих досягнень М. Маркевича вирізняються різноаспектністю дослідницького пошуку. Однак розвідки таких учених, як І. Айзеншток [1], В. Белінський [3], О. Грушевський [5], Є. Косачевська [7], С. Крижанівський [8], О. Ясь [13] розкривають передусім теоретичні засади тогочасного стану еволюції літературного процесу. Йдеться здебільшого про висвітлення деталей біографічного плану та елементів змістово-тематичного аналізу його поетичного та наукового доробку. Водночас вивчення міжлітературних взаємин на матеріалі творчості М. Маркевича відкриває в українському літературознавстві нові перспективи для розгортання діалогу культур у сучасних умовах. Актуальність наукової розвідки посилюється тим, що на зламі ХХ – початку ХХІ ст. оцінювальні критерії осмислення творів М. Маркевича зазнали об'єктивної трансформації.

Мета статті – виявити типологічні збіги та розходження у творчості М. Маркевича на тлі здобутків митців епохи романтизму.

Організаційною константою українського романтизму, яка забезпечувала синтез і кореляцію усіх його складників та течій і визначала головний ідейно-естетичний зміст, є осмислення минулого народу з проєкцією на розуміння його сучасного й майбутнього. Ідея народності – визначальна концепція романтичного історизму. У цьому

зв'язку вихід у світ 1842 – 1843 рр. «Історії Малоросії» М. Маркевича, побудованої на національній основі, став вагомою подією в українській історіографії й літературі. Основу текстів п'ятитомника становить художньо майстерна й документально засвідчена розповідь про історію України. На підставі описуваних документів М. Маркевич намагається віднайти причини героїчної й водночас трагічної долі України. При цьому свій виклад він доповнює загальними зауваженнями, етичними сентенціями, ліричними відступами і психологічними роздумами. Цей історичний твір характеризує емоційна, барвиста мова з численними авторськими вкрапленнями й оцінками історичних подій, зокрема образу Івана Мазепи. Образ українського гетьмана І. Мазепи привертав увагу не тільки українських, але й зарубіжних письменників (Ф. Вольтер, В. Гюго, Ю. Словацький). Бо ж мовиться про постать в українській історії, яка своєю діяльністю і вчинками виразно виявила духовні устремління українського народу на шляху до набуття суб'єктності [2, 88 – 89]. Звідси – нерівнозначність, а нерідко й полярність сприйняття його ролі у суспільно-історичних процесах XVII ст. Це дало можливість дійти висновку: літературний образ гетьмана творився залежно від пануючої у суспільстві ідеології у річищі романтичних традицій. У західноєвропейській літературі І. Мазепа постає не як зрадник, а ідеалізований герой, палкий коханець, герой, який прагне досягти поставленої мети.

У національних літературах Центральної й Західної Європи романтичний герой, який перебуває в атмосфері зруйнованої єдності природи та культури, виявляє роздвоєність у почуттях, індивідуалізм і «світову скорботу». Натомість романтичний герой у творах української літератури, зокрема М. Маркевича, діє у цілковитій гармонії з природою. Він пов'язує свою особисту долю з долею народу, країни, з боротьбою за національну незалежність. Відповідно «світова скорбота» постає загальнонаціональною тугою за минулим і незалежністю України.

Специфіка порівняльного вивчення жанрів, стилів, традиційних образів і сюжетів вимагає перехресного теоретичного, порівняльно-історичного й зіставного висвітлення як основного методологічного

орієнтира. Досвід еволюційного розвитку компаративістики переконує, що універсальної методології не існує. Утім, є загальні принципи, тобто методологічні стратегії, на яких може ґрунтуватися сучасне порівняльне дослідження. Це – фахові досліди в обраній галузі, які не пропагують методологічний плюралізм, проте заперечують вузьку спеціалізацію на користь міждисциплінарного підходу, підтримуючи в такий спосіб фактично необмежені контекстуальні й культуральні студії [4, 389].

У сучасних дослідженнях, де проаналізовано окремі етапи розвитку романтизму чи стильові особливості належних йому різножанрових творів, аргументовано увиразнено таке: романтизм як інтелектуальний рух не був винятково літературним напрямом. Приміром, на слов'янському ґрунті його доцільно трактувати на рівні національної ідеології, завдяки якій можна краще зрозуміти сенс історії, національну ментальність, а також чітко осмислити антропологічне значення новітньої культури та її джерел [6, 11].

Нові романтичні імпульси отримали в Україні благодатний ґрунт і вплинули на зародження нової національної свідомості. Вони започаткували процеси, які стали рушійною силою романтичних літературних явищ і перемін [1, 9]. Суспільно-політичні явища, прояви самосвідомості, культурні й національні процеси, своєрідність українського історичного минулого знайшли відображення в героїко-епічній творчості народу та в козацьких літописах. Вони мали вплив не тільки на формування визначальних рис українського романтизму, але й на творення суголосних мотивів в українській, російській, польській літературах зазначеного періоду.

Становлення національної літератури – один із визначальних складових елементів розвитку кожного народу. Істотне значення для оцінки цього процесу має конкретизоване осмислення творчих здобутків його знакових представників у межах певної епохи. У добу романтизму вагомий вклад у збагачення діалогу українського письменства з інонаціональними літературами належить М. Маркевичу. Звернення до історії та її міфологізація сприяли тому, що основи національної культури, її джерела трактувалися ним у романтичному

ключі. З іншого боку, М. Маркевич інтерпретував історичні події по-художньому довільно. Він поетично змальовував їх у відповідності до своїх естетичних принципів, надаючи їм форму переказів, легенд. Саме завдяки романтизму як культурному явищу М. Маркевич отримав змогу довести своєму реципієнтові важливість пізнання історії українського народу з його багатовіковими традиціями. Адже романтизм характеризується передусім суперечністю, які відбуваються в історичному процесі. Звідси – вимога дослідження рідної мови, вивчення фольклору, міфології зі зверненням до народу як суб'єкта творення, носія надіндивідуальних смислів і значень.

Ведучи мову про розвиток українського письменства початку ХІХ ст., можна стверджувати: в українській літературі відбулося становлення романтичної традиції. Письменники розуміли її передусім як спосіб відтворення тих елементів соціальної й культурної спадщини, що фіксували стійкість і спадкоємність досвіду поколінь, часів і епох. Український романтизм охоплює період 20 – 60-х рр. ХІХ ст. [14, 12] Своїми ідеями й настановами, зокрема наголошуванням народності й ролі та значення національного в літературі й мистецькій творчості, романтизм відіграв визначну роль у пробудженні й відродженні слов'янських народів, зокрема українського. Становлення українського романтизму ознаменувалося з'явою праці «Грамматика малороссийского наречия, или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого русского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями» (1818) Олексія Павловського (1773 – 1822), а також збірки фольклорних пісень «Опыт собрания старинных, малороссийских песней» (1819) Миколи Цертелєва (1790 – 1869). Наскрізною тут є думка про самобутність української мови й української народної поезії.

Твори М. Маркевича в аспекті жанрово-тематичному групуються так: поетичні твори (оригінальні й перекладні); етнографічні матеріали; історичні дослідження; праці з питань сільського господарства, природознавства, статистики; літературно-критичні статті. Значну цінність становить його рукописна спадщина, що відображає суспільно-політичні переконання М. Маркевича. Її вивчення дало можливість цілісно

розкрити особливості таких творів, як збірки «Українські мелодії», «Звичаї, повір'я, кухня та напої Малоросії», «Народні українські наспіви, покладені на фортепіано», п'ятитомна праця «Історія Малоросії», документальна розвідка «Гаркуша – український розбійник», щоденникові записи.

Досліджуючи джерелознавчий внесок М. Маркевича в поетичну та художню творчість Т. Шевченка, констатуємо, що живі й безпосередні зв'язки й взаємовпливи, обмін літературою, піснями, віршами, – усе це характеризує стосунки М. Маркевича і Т. Шевченка. М. Маркевич опосередковано причетний до створення збірки «Кобзар», поеми «Гайдамаки», «Тризна», драми «Микита Гайдай», офортів «Дари в Чигирині...», «Смерть Богдана». Текстуальні порівняння дають підстави стверджувати: готуючи серію офортів «Живописна України», Т. Шевченко повсякчас мав на увазі працю «Історія Малоросії» М. Маркевича.

У сучасній компаративістиці окреслюється тенденція не тільки до перманентної зміни теоретико-методологічних позицій, але й до осмисленої спадкоємності досвіду й знань [12, 5 – 18]. Відтак має місце співіснування видозмінених, модернізованих методологічних підходів. Контактно-генетичний підхід, заснований на поєднанні діахронного та причинно-наслідкового планів, не розкриває повною мірою самотньої сутності художньої творчості. Відтак для розкриття проблематики більш доцільним постає висвітлення типологічного виміру творчих моделей романтиків. Тут вагомою є проекція на взаємодію тих літературних явищ, які позначені самостійним розвитком, а не сформовані внаслідок безпосереднього перехрещення контактів. Теза про те, що цілісність особистості М. Маркевича як митця проступає передусім у контексті типологічного порівняння з творчістю українських романтиків – Л. Боровиковського, А. Метлинського, Т. Шевченка, підтверджується, зокрема, яскравою наявністю спільних мотивів, тем та образів у творчості представників першої (М. Маркевич, Л. Боровиковський) та другої (А. Метлинський, Т. Шевченко) хвиль українського романтизму. Сприйняття М. Маркевичем мотивів та образів творів західноєвропейських авторів, у першу чергу, Дж. Байрона та

Ф. Шиллера впливало на формування нової жанрово-стильової системи, на оновлення образної структури художнього мислення поета. Споглядаючи специфіку зображення української теми у творчості А. Міцкевича, спостерігаємо схожість ідейно-естетичних категорій (змістових і формотворчих), моделей народно-фольклорного романтизму Т. Мура, Г. Гайне, Ф. Шиллера, М. Маркевича. М. Маркевич поділяв відчуття глибокої прихильності до рідного народу, яке в його доробку набуло самобутніх відтінків. Порівняльно-типологічна характеристика художньої та наукової спадщини М. Маркевича на тлі зіставлення з творами Л. Боровиковського, А. Метлинського, Т. Шевченка засвідчує: її характеризують мотиви розчарування, туги, «світової скорботи», меланхолії, ностальгії. У цьому зв'язку органічно сприймаються художні образи козака, гайдамаки, співця, бандуриста. У ліро-епічному жанрі присутні демонічні образи відьми, домовика, русалки, примари, живого мерця, чарівниці.

Проаналізувавши поетичну збірку «Елегії. Єврейські мелодії» М. Маркевича крізь призму прочитання його переспівів текстів з книжки «Єврейські мелодії» Дж. Байрона, засвідчуємо його майстерність у мистецтві інтерпретації. Захоплення поезією Дж. Байрона мало вплив і на формування ідейно-художнього змісту творів М. Маркевича. Шляхом трансформації новітніх для української літератури форм та образів митець у власній творчості доводив належність українського письменства до світового культурного процесу.

Аналогічні мотиви та образи простежуються у творчості М. Маркевича та Ф. Шиллера. Подаючи власне трактування фольклористичної творчості, вони проектували її на національні історичні події, на долю рідного народу. Тематична схожість у засвоєнні художнього матеріалу позначилася й на відборі М. Маркевичем текстів західноєвропейських поетів для оригінальних переспівів. Відтінок наслідування манери письма Ф. Шиллера має низка ліричних творів М. Маркевича: «Гетьманство», «Степ», «Україна». Йдеться, з одного боку, про вагомість сюжетів з античної міфології («Боги Еллади» Ф. Шиллера) та захоплення язичницькими звичаями («Домовий», «Відьма», «Сон-трава», «Русалки», «Іван Купала» М. Маркевича). Перегукуються мотивом про

невідворотність відплати за вчинене лихо вірш «Змій» М. Маркевича та балада «Івікові журавлі» Ф. Шиллера.

У романтичних піснях М. Маркевича та Г. Гайне домінують близькі любовні та філософсько-медитативні мотиви. У творах «Книга пісень» Г. Гайне та «Елегії. Єврейські мелодії» М. Маркевича наскрізними є романтичні образи жіночої краси у пов'язанні з мотивом втрати. Наявні в творчості Г. Гайне й М. Маркевича і фантастично-романтичні балади – поетичні історії, де фігурують демони, «зелені жінки», чарівниці, привиди та інші надприродні персонажі («Русалки М. Маркевича», «Лорелай» Г. Гайне). Важливу роль у «Книзі пісень» Г. Гайне та збірках «Елегії. Єврейські мелодії», «Українські мелодії» М. Маркевича відіграє природа, яка набуває рис повноправної дійової особи.

Висновки. Зіставлення творів М. Маркевича, А. Міцкевича, Т. Мура, Дж. Байрона, Ф. Шиллера та Г. Гайне дало змогу обґрунтувати типологічне зближення європейської та української народно-фольклорної течії романтичної поезії. З одного боку, поети-романтики оперували практично ідентичним набором поетичних кодів. З-поміж них вирізняються такі, як а) зображення буденних речей у незвичному вигляді; б) написання творів адаптованою до поетичних смаків мовою середніх та нижчих прошарків суспільства; в) добір тематики, пов'язаної з життям простих людей; в) «природна інтонація» в описах дійсності. З другого боку, вони розробляли жанри романтичної балади та романтичної пісні, що мали самобутнє звучання. Аналіз зразків цієї жанрової моделі виявив різні комбінування фольклорної та літературно-пісенної традицій. Деякі з них, як-от включення народнопісенної поезики в елегію чи романс, типологічно подібні. Проте пісні-елегії притаманні лише українському романтизмові. Західноєвропейські та українські поети-романтики пісенно обігравали сюжети балад, легенд, переказів та повір'їв. При цьому вони акцентували увагу не на діях, а на почуттях та емоціях людини. Присутня тут і суголосність романтично-пісенних роздумів про життя, віру, надію, творчість, природу. Однак, у пейзажно-романтичних піснях поетів Західної Європи домінує романтичний концепт природи, а в українських – фольклорна кон-

цепція взаємодії людини з природою. У цьому виражається своєрідність творчості М. Маркевича.

Специфічні риси національних культур та індивідуально-авторські особливості письма привели до утвердження відмінностей художніх моделей, які й надали своєрідності й оригінальності поезії народно-фольклорної течії романтизму Т. Мура, Г. Гайне, Ф. Шиллера, А. Міцкевича, А. Метлинського, Л. Боровиковського та М. Маркевича. Типологічні ж збіги в західноєвропейській та українській романтичній поезії свідчать про спільний вектор розвитку літературних явищ у першій половині XIX ст.

Література

1. Айзеншток І. Українські поети-романтики / Ієремія Айзеншток // Українські поети-романтики 20 – 40-х років XIX ст. – К. : Дніпро, 1968. – С. 7 – 64.
2. Апанович О.М. Гетьман Мазепа – будівничий української культури / Олена Михайлівна Апанович // Слово і час. – 1995. – № 3. – С. 85 – 89.
3. Белинский В.Г. История Малороссии Николая Маркевича / Виссарион Григорьевич Белинский // Отечественные записки. – 1843. – Т. 28. – С. 1 – 18.
4. Будний В. Порівняльне літературознавство / Василь Будний, Микола Ільницький. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 430 с.
5. Грушевській А. Маркевичь (Изъ прошлого украинской литературы и историографии) / Алексей Грушевській // Журнал Министерства народного просвещения. – 1911. – № 1, отд. 11. – С. 59 – 141.
6. Комаринець Т. Ідейно-естетичні основи українського романтизму : проблема національного й інтернаціонального / Теофіль Комаринець. – Л. : Вища школа, 1983. – 223 с.
7. Косачевская Е.М. Маркевич Н.А. (1804 – 1860) : Жизнь и деятельность украинского историка, этнографа, фольклориста и поэта / Евдокия Михайловна Косачевская. – Ленинград : Изд-во Ленинградского унив., 1987. – 277 с.
8. Крижанівський С. «Украинские мелодии» М. Маркевича в початках українського романтизму XIX ст. / Степан Крижанівський // Сучасність. – 1993. – № 2. – С. 145 – 154.
9. Маркевич Н.А. Стихотворения. Элегии. Еврейские мелодии / Николай Андреевич Маркевич. – М., 1829. – 71 с.
10. Маркевич Н.А. Украинские мелодии / Николай Андреевич Маркевич. – М. : Тип. Августа Семена, 1831. – 155 с.
11. Наєнко М. Романтична епоха і друге відродження. Романтизм : [Львівська романтика (Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький, Микола Устиянович)] / М. Наєнко // Художня література України. Від міфів до модерної реальності. – К. : Просвіта, 2008. – С. 248 – 255.

12. Наливайко Д. Інтродукція / Дмитро Наливайко // Національні варіанти літературної компаративістики. – К. : Видавничий дім «Стилос», 2009. – С. 5 – 18.
13. Ясь О.В. Дослідницький інструментарій та інтелектуальні засади «Истории Малороссии» Миколи Маркевича / О.В. Ясь // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 27 – 42.
14. Day A. Romanticism / Aidan Day. – London : Routledge, 1996. – 217 p.
15. Izenberg G.N. Impossible individuality : romanticism, revolution, and the origins of modern selfhood, 1787 – 1802 / Gerald N. Izenberg. – Princeton, N.J. ; Oxford : Princeton University Press, 1992. – 356 p.

Мельник Оксана. Поэтикальные особенности творчества украинских романтиков в компаративном срезе славянских литератур. В статье идетя о сущности типологических измерений и поэтикальных особенностей творчества Николая Маркевича как представителя украинского романтизма первой половины XIX века. Исследование выполнено с использованием компаративного метода: сопоставлена специфика проявления главных признаков этого литературного направления в украинской и остальных литературах периода романтизма. Это позволяет глубже познать общие закономерности развития европейской и украинской литературных систем.

Ключевые слова: романтизм, эволюция, типология, поэтика, национальная культура.

Melnyk Oksana. The poetical features of the works Ukrainian romanticists in the comparative aspect of Slavic literatures. The article examines the essence of the typological dimensions and poetical features of Mykola Markevych's artistic manner as a representative of Ukrainian romanticism of the first half of the nineteenth century. The study involves the comparative method: the specific manifestation of defining characteristics of this literary movement in the Ukrainian and other literatures of the Romanticism period are compared. It helped to understand deeper the general trends in the development of European and Ukrainian literary systems.

Key words: Romanticism, evolution, typology, poetics, national culture.

УДК 821.161.2'373.231

Ф 34

Марія ФЕДУРКО

**ВЛАСНЕ ІМ'Я В РОМАНІ
ВІКТОРА ДОМОНТОВИЧА «ДОКТОР СЕРАФІКУС»:
ФУНКЦІЇ ТА РІЗНОВИДИ**

У статті проаналізовано онімний простір роману Віктора Домонтовича «Доктор Серафікус». Доведено, що провідне місце посідають у ньому антропоніми – особові назви вигаданих персонажів твору та реальних осіб – політиків, учених, митців. Багато представлені також ідеоніми, урбаноніми, ергоніми. Оніми інших розрядів не так чисельні. Показано, що найяскравішою в тексті є їхня стилістична функція.

Ключові слова: *власне ім'я, онім, літературна ономастика художній текст, стилістична функція.*

Постановка проблеми. Власне ім'я є важливим елементом ідіолекту кожного письменника: разом із іншими елементами словника воно слугує вагомим засобом відображення його картини світу. Навіть побіжний погляд на текст роману Віктора Домонтовича «Доктор Серафікус» каже нам, що власні імена (оніми) становлять у ньому суттєву частку. Тож аналіз їхніх різновидів і функцій сприятиме не лише осягненню цього твору як своєрідного художнього цілого, а й глибшому пізнанню творчої манери його автора. Це важливо, оскільки Віктор Домонтович (справжнє прізвище – Петров) як письменник відкрився українському читачеві порівняно недавно, хоча створеним ним текстам майже сто років.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виокремивши власне ім'я як специфічний мовний феномен, дослідники, з античними вченими включно, наголошують на його своєрідності: це особливий тип словесних знаків, призначення яких – виділяти й ідентифікувати одиничні об'єкти [6; 8; 10; 12; 13]. До сьогодні тривають суперечки щодо їхнього семантичного статусу. Одні (скажімо, Є. Курилович, М. Толстой) вважають власні імена недостатніми структурами, які не означають річ чи істоту, а лише називають її. Другі (А. Гардинер, О. Єс-персен, А. Критенко) переконані, що це семантично повні назви, хоч повнота ця може бути різною залежно від тієї ролі, яка їм належить в житті й культурі носіїв мови (йдеться, отже, про додаткові, конотативні значення), а тому є сенс розрізняти назви з багатою семантикою (Шевченко, Маруся Чурай, Дніпро, Київ) та назви з бідною семантикою (приміром, Стеблівка, Микитин, Оксана) [8, 18.]. Однак ні перші, ні другі не заперечують того, що в художньому тексті оніми є потужним засобом образотворення, одним із його кодів, долученим «до складних процесів опредметнення й розпредметнення смислів» [12; 54].

Онімна вісь – основа художнього тексту, вона орієнтує читача в текстовому просторі, допомагає відшукати відповіді на питання: хто? що? де? І саме в тексті виявляється все розмаїття конотативних смислів онімів – і безпосередньо (чи за допомогою дериваційних засобів, чи через сполучуваність онімів), й опосередковано (через їхні контекстуальні зв'язки й екстралінгвістичні характеристики). Тож зрозумілий інтерес сучасної лінгвістики до літературної (поетичної) ономастики (О. Астаф'єв, Ю. Карпенко, В. Михайлов): власні назви відіграють суттєву роль в реалізації провідних універсалій художнього тексту.

Твори Віктора Домонтовича, чи не найзагадковішого з-поміж митців першої третини ХХ століття, були в основному об'єктом літературознавчого аналізу [2; 9]. Зауважено, зокрема, що він автор інтелектуальної прози – складного й цікавого художнього феномену, що постав на межі філософії, літератури й публіцистики. Провідною ознакою цієї прози визнано концептуальність: витворені в ній картини світу мають за підґрунтя філософські, наукові й міфологічні теорії та гіпотези.

Меншою мірою проза Домонтовича розглянута в мовознавчому аспекті. Бракує також розвідок, які б характеризували ономастикон письменника. Як виняток наведемо статтю молодшої дослідниці А. Ремез, у якій проаналізовано антропоніми роману «Доктор Серафікус». Однак цього видається катастрофічно мало як погляду визначальної прикмети цих творів (концептуальності), так і з погляду своєрідності особистості їхнього автора: етнограф, антрополог, археолог, літературознавець, письменник Домонтович був людиною широкої ерудиції, багатогранного таланту, цікавої й непростой долі, що яскраво маніфестувала свій час.

Мета статті – здійснити типологічний і функціональний аналіз складників онімного простору роману Віктора Домонтовича «Доктор Серафікус» як такого, що відображає знання автора про світ, природу, людину, соціум, культуру тощо, використані ним у ході реалізації творчого замислу.

Онімний простір твору зазвичай складається з різних онімних полів [11], розташування яких умотивоване його ідейно-тематичною концепцією, жанровими особливостями, різноманітними текстотвірними чинниками. Ядро цього простору належить антропонімам – реальним і вигаданим [13, 54]. Аналізований роман В. Домонтовича у цьому сенсі не становить винятку: у ньому переважають імена й прізвища, до того ж реальні (із 140 антропонімів лише 14 – вигадані).

Події, зображені в творі, відбуваються в 20-х рр. ХХ ст. Це був час, коли «після хаосу й безладдя світової й громадянської воєн життя, здавалось, увійшло нарешті в стале річище. Бурхливі хвилі життєвого моря втихомирились, і поверхня простягалась рівна, блискуча, осяяна лагідною тишею сонячних променів НЕПу» [4, 76]. Однак ця тиша була вже не такою сумірною, бо ознаки тоталітарного суспільства проступали в ній доволі виразно: «Він ішов за течією, за плином часу. Він протестував, коли Жебелев надрукував свої некрологи в празькому Codex Condacovianum і коли Пільняк видав своє «Червоне дерево» в Берлінському «Петрополісі», дарма що **він ніколи не читав перших і не уявляв собі, про що йде мова в другому** [тут і нижче виділення наші – М. Ф.] <...> Це були відписки, що ними він відгу-

кувався на життя <...> **Ними завойовував право, за часів НЕПу, працювати в ІНО, займатися науковими студіями, друкуватись у часописах.** Хребет його громадського існування складала корінці постанов і резолюцій, прийнятих на загальних зборах і підшитих до папки з написами: «Справа» й «Місцевком» [4, 77 – 78]. Це не могло тривожити Домонтовича, який передчував усю складність буття в суспільстві суцільного переслідування й тиску людини освіченої, мислячої, часом навіть нетрафаретно чи інакомислячої.

Проте автор не ставив собі за мету зобразити історичну ситуацію, його більшою мірою цікавили духовні проблеми часу, почуття і світоглядні настанови сучасників, їхні ціннісні орієнтири, спосіб життя й праці. Головні герої твору й допомагають зреалізувати цю мету, а насамперед – Василь Хрисанфович Комаха. Він центральний персонаж твору, втілення філософського бачення автора, його основна ідея. Комаха – випускник Київського Св. Володимира Університету, у якому працював після здачі магістерських іспитів на посаді приват-доцента. В описуваній період – це професор 2-ого розряду в Київському ІНО, викладач НОП і рефлексології, людина багатого інтелекту й працююча: кожен день його «замкнено в усталений розклад незмінно в певні години і хвилини повторених вулиць, блокнотних нотаток, прочитаних лекцій, перегорнених сторінок, списаних аркушів і переглянутих студентських справ» [4, 24]. Його портрет подибуємо на перших сторінках оповіді: це великий, гучноголосий, грузький чоловік із червоним квадратним обличчям і м'язистим широким носом, з масивними кулаками, «що в них легше було уявити молоток коваля чи сокиру м'ясаря, ніж тендітне перо вченого» [4, 36], «іноді він здавався старим, іноді молодим [4, 37]. У нього «була одна вада, яка пригнічувала його й від якої він ніколи не міг звільнитись. З нього була вперта й працююча людина» [4, 75]. Але його наукова праця була зосереджена в основному на збиранні приміток: «кожне слово в своїй статті, монографії, розвідці він стверджував низкою бібліографічних довідок»; «Комаха як учений існував у примітках» [4, 75]. Очевидно, тому автор і дає йому прізвище *Комаха*, яке дисонує не тільки з його зовнішністю, але й з по батькові – *Хрисанфович*. Отже, це описовий (характеризуваль-

ний), за Щетініним, прізвищевий онім, який не лише номінує головного героя, а й вказує на певні його риси, формуючи в читача відповідні оцінки й ставлення. Мусимо мати на увазі й те, що автор, наголошуючи повсякчас на відірваності головного героя від життя, на його нереальності («він здавався абстракцією й фікцією» [4, 25]), неправдоподібності «У нього було щось від гомункулюса, колби, лабораторії, од легенд про Фавста, од плянківських теорій, од химер, ілюзій, схем і формул»), стверджує разом з тим його типовість: «Тимчасом Комаха був такий же, як і кожний інший» [4, 38]; «Щодо цього, то Комаха не відрізнявся від своїх колег, бо їх наукова діяльність була так само не більше, як тільки приміткою до науки» [4, 76]).

За стилістичною роллю, яку Ю. Карпенко (а слідом за ним і інші дослідники, скажімо, О. Астаф'єв), вважає провідною для цього різновиду одиниць, Л. Щетінін [14], поряд із нейтральними й характеризувальними іменами, виділяє також пародійні: вони створюються персонажами художнього твору в процесі мовлення при звертанні до співрозмовника чи для позначення третьої особи. У Комахи два пародійних імені – Пупс (Дядя Пупс) і Доктор Серафікус. Першим його обізвала п'ятирічна приятелька – Ірка (Ірусенька, Ірця), розчарувавшись і навіть розсердившись (бо ж пишалася перед іншими своїм незвичним знайомством!), що він не комашиний тато («Як відокремити в собі умовність свого імені й себе як людину?» – це одне з питань, що тривожить Комаху як ученого [4, 29]).

Доктором Серафікусом назвали Комаху друзі – за чудернацьку вдачу, за відлюдкуватість, аскетизм, відірваність від дійсності, домінування раціонального над почуттєвим, цнотливість переконань. Це ім'я автор обрав заголовком свого роману, у такий спосіб акцентувавши на тих рисах характеру свого героя, які вважав найважливішими: позиція заголовка завжди сильна для власного імені, адже є він своєрідним зовнішнім кодом тексту, одним із найважливіших його компонентів [6]. Онім *Серафікус* (лат. *seraphi[m]*, англ. *seraphic* ‘серафічний, ангельський, неземний’ має за основу давньоєврейське *saraf* ‘палючий, спопеляючий; змій, змієподібна блискавка; дракон, грифон». У хрис-

тиянській традиції – *серафим* ‘шестикрилий ангел; найвищий ангельський чин, найбільш наближений до Бога’.

Така багатоіменність головного героя не випадкова: вона допомагає авторові глибше, правдоподібніше відтворити складність його духовного світу та світу поза ним, адже за допомогою цієї особливості власного імені «персонаж внутрішньо диференціюється і одержує характер стереоскопічного зображення. І навпаки: різноіменність видає певну інформацію і про суспільство, і про його розшарування до даного персонажа та ідеї, що стоїть за ним» [3, 15]

Крім *Комахи-Серафікуса-Пупса*, у романі ще два важливі вигадані антропоніми – *Корвин* і *Вер*. Їхні носії – приятель Комахи з часів студентської юності, з яким його бачили «в університеті, на виставах, у парках» [4, 62], так що спільні знайомі навіть натякали на гомосексуальні стосунки між ними («питали Серафікуса про Корвина: – А де Ваша дружина? І в Корвина: А де Ваш чоловік?» [4, 63]), та молода жінка, якій вдалося закохати в себе чудернацького відлюдька.

На противагу м'якуватому, безхребетному аморфному й пасивному Комасі, Корвин «сухий, чіткий, жилавий, формалістичний і в собі, і в творчості»; «людина різних площин, розірваних перекреслених ліній, взаємно-суперечливих рухів і рис» [4, 62]. У нього є всі дані, щоб на нього звертали увагу жінки, зокрема такі екстравагантні, як Вер: стримані жести, деяка церемонність, трохи напружена й навмисна, вихованість, вміння зробити комплімент, поцінувати вроду жінки. Звернемо увагу на таку особливість: у тексті роману щодо цього персонажа автор вживає лише онім *Корвин*: так його кличуть Вер і Комаха (хоч той до Комахи звертається зазвичай на ім'я й по батькові – *Василію Хрисанфовичу*, часом – *Серафікусе*), і в авторській мові він теж *Корвин*. На ім'я й по батькові до нього звернулися лише раз – приятель Валентин Фердинандович Асмус, щоб застерегти: «Володимире Миколайовичу, не ходіть до Беренсів...» [4, 67]. Прізвище це, хоч і не так яскраво, та все ж промовисте: лат. *corvus* ‘ворон’ – ‘спершу когномен в римських іменах, далі чоловіче ім'я латинського походження, також прізвище’ [7]. Дослідники так пояснюють функцію когномена і причину його з'яви: «Когномен – індивідуальне прізвисько когось із представ-

ників роду; воно часто передавалось у спадок, стаючи назвою якоїсь із віток роду. Хоч і необов'язковий, проте майже завжди наявний у складі особової назви. Функція когномена – диференціювати батька і старшого сина (адже ім'я батька переходило до старшого сина, що спричиняло плутанину). Значення когноменів в основному легко прочитуване. Когномен міг указувати на походження роду, пам'ятні події, зовнішність і характер людини» [1, 95].

У зовнішності Домонтовичевого героя, рухах, зрештою, внутрішньому світі є щось таке, що вказує на ворона, чиє наймення послугувало етимомом його прізвищевої назви, див, для прикладу: «Художник Корвин, високий і тонкий, подібний на розкриті ножиці, із гострим, як у Гоголя, носом...» [4, 30]; «Корвин закинув голову назад і виставив уперед великий борлак» [4, 34]; «Струнка постава, смугляве обличчя й довга темна рука – все те, що жінкам здається бажаним у чоловіку» [4, 50]; «Але Корвин помилявся! Це могло бути образливим для його претензійної обізнаности...» [4, 39]. Порівняймо з відомостями, наведеними у статті словника-довідника «Знаки української етнокультури»: ворон – великий хижий птах із блискучим чорно-синім оперенням, що живе подалі від осель; нечистий птах, пов'язаний зі світом мертвих; вважається мудрим віщуном, бо живе сто, а то й триста років і знає багато таємниць; у гнізді зберігає золото, срібло, коштовне каміння; у казках женихається до прекрасної царівни й забирає її у свої далекі країни [4, 115 – 116].

Вер (Вер Ельснер) – ще один персонаж твору, жінка, що має безпосередній стосунок до обох чоловіків (Комахи і Корвина): вона обох їх закохала в себе, щоправда кохання їхнє різне – платонічне у Комахи й сповнене всіх земних пристрастей у Корвина. Дочка поміщика, присяжного повіреного, котрий у студентські роки побував на засланні за народовольські погляди, що допомогло в створенні «авреолу поваги й авторитету» [4, 55].

Освічена, інтелігентна, красива і фізично довершена (її портрети пишуть відомі сучасники і в експресіоністичній манері і в манері, де кубізм поєднаний з академізмом), Вер прагне одного: самовдосконалення, заперечуючи при цьому суспільні традиції, норми моралі, буден-

щину й міщанство. Романтизувавши гімназисткою студентство під впливом батькових спогадів, вона мріє про долю Софії Перовської та Віри Фігнер, проте доволі швидко розчаровується в ньому: «студентська маса в своєму складі була аморфна, дезорієнтована, малокультурна» [4, 56]. Дівчину захопили погляди інтелектуально розвиненішої й духовно активної меншості, чиїм прапором став «філологізм, рафіноване культурництво, олександринізм» [4, 56]. Вер перекладає з французької Варлена, з англійської – Джека Лондона й Джозефа Конрада (щоб жити на власні кошти), стежить за «Аполлоном», а грабарівська «Історія мистецтв», передусім том про архітектуру, є її настільною книгою. Вона ненавидить «інтелігенцію, парламентаризм, лібералізм, слова про поступ, прогрес, еволюціонізм, ідеали добра й гуманістичної доброти» [4, 57], тобто все те, чим захоплювалася й про що говорила більшість. У неї і власний погляд на кохання: «Кохання – символ нашої нудьги. Слід ретельно уникати, щоб, ховаючись від нудьги в коханні, не обернути самого кохання на нудьгу» [4, 104] або ж «Мені дуже до вподоби люди, що не кажуть жінкам про своє кохання. Я сама волю казати про кохання людині, яку я кохаю» [4, 89]. Очевидно, саме цим – несхожістю на інших, а з тим неординарністю, своєрідністю поглядів на кохання, несексуальністю, серафічністю – і зацікавив її Комаха. Тож і погодилася на експериментування: «Їх зустрічі з Комахою були замкнені у формули геометричних форм і конструкцій, обернені в експериментальні схеми» [4, 103].

Гадаємо, що й ім'я не випадково саме таке у неї – *Вер*, так називає її автор і обидва чоловіки. Ім'я з прізвищем (*Вер Ельснер*) звучить лише в хвилини знайомства – як із Корвином, так із Комахою. Можна припустити, що вона з роду німецьких дворян (принаймні, чимало історичних постатей з таким прізвищем мають німецьке (австрійське) коріння, скажімо, Федір фон Ельснер, барон, військовий інженер, полковник царської армії чи Юзеф Ельснер, учитель Шопена). А щодо імені, то в германо-скандинавській міфології *Вер* – це богиня знання. Компонент *Вер* находимо в найменні римського імператора з 07.03.161 Вера Луція Аврелія (лат. *Lucius Aurelius Verus*, повне ім'я лат. *Lucius Ceionius Commodus Verus*) та нормандського лицаря XI – XII ст.,

засновника дому де Верів, графів Оксфордських, Альберика де Вера (англ. *Aubrey de Vere*). Тож є підстави стверджувати не лише називну, а й характеризувальну (стилістичну) функцію також цього імені.

У сюжетну лінію роману вплетено образи ще 3 жіночих персонажів – дівчинки Ірки, секретаря Спілки Таїсії Павлівни (Тасі) та Тетяни Миколаївни Беренс: задля вивершення чоловічих образів. Остання вважалася нареченою Корвина, що так і не дочекалася від нього пропозиції руки й серця: свої взаємини з нею він обертав «в своєрідне філософське приятелювання, не вкладаючи в нього нічого смислового» [4, 66]. Перші дві мають стосунок до Комахи. Таїсія Павлівна ще десять років тому спробувала подружитися з диваком-сусідом, вирвати його з лап самотності, навіть закохати в себе, а Ірка розкрила Серафікуса з несподівано іншого боку: він з нею балакує і веселий, бавиться й жартує, без неї похмурий дощовий день втрачає для нього будь-який сенс; вона причина того, що в ньому прокинулося бажання мати дитину. Тож ім'я її незмінно пестливе: *Ірця*.

Решта 126 антропонімічних назв – це прізвища, імена й прізвища, прізвища, імена й по батькові, часом прізвища й ініціали вчених, філософів, письменників, художників, композиторів, артистів, політичних діячів, літературних героїв: *академік Павлов, Вілльямовіц-Мюллендорф, Данте, Фавст*, (ступню) *Тальйоні, Вайле* (німецький етолог), (захоплення) *Далькрозом, Дункан, Вайлд, Наполеон, Белінський, Михайловський, Добролюбов, Писарєв, Кляйст, Шекспір, Агніцев, Сенека, Шопенгауер, Ніцше; Бенвенуто Челліні*, (ступню) *Ганни Павлової*, (долю) *Софії Перовської та Віри Фігнер*, (книжка) *Барбе д'Оревільї про Джорджа Браммеля, Карл Брюллов, Павло Филипович, Єгор Нарбут, Максим Рильський, Марко Басарг, Лев Толстой, Тома Кемпійський; Всеволод Михайлович Зуммер*; (поезії) *Вол. Соловйова*, (есхатологічні мотиви) *О. Іванова, Ф.М. Шмідт*. Вони створюють інтелектуальне тло роману, допомагаючи авторові показати, чиїми ідеями, переконаннями, працями, творами захоплювалися його герої, які з них зіграли позитивну/негативну роль у їхньому інтелектуальному й духовному становленні, що вони стверджували і що заперечували, зрештою, відтворити дух того часу, у якому формувалися (період між

двома революціями) та жили (друга половина 20-років). Деякі з особових назв вжито в переносному (метонімічному) значенні, наприклад: *Курсистки читали графа Аморі, Вербіцьку й Брешко-Брешковського, у кращому разі – Винниченка, Андрєєва й Купріна* [4, 56]; *Скинувши свої важкі окуляри, Комаха сидить, з головою заглибившись у Фрейзера* [4, 31].

Міфоніми й теоніми, які вважають периферією анропонімного поля, у тексті роману становлять рідкість: *Герострат, Діана Ефеська, Омар, Ахілл, Венера, Магомет, протопон Аввакум, Богоматір*. І це зрозуміло. Адже це був час возвеличення раціо, тож усе, що належало до міфології й релігії, не користувалося особливою увагою й прихильністю.

Іншим онімним полем, близьким до ядра (ядерно-периферійним), є топонімійне. У романі небагато топонімійних назв, однак увесь художній простір пов'язаний з топоніміконом: по суті, він керує ним, приховано, ненав'язливо, але керує, активно координуючи сюжетну лінію, накладаючи важливі штрихи на характеротворення персонажів. Дія роману відбувається в Києві, тож природно, що домінують найменування його районів, вулиць, завулків, площ – урбаноніми *Поділ, Сирець, Куренівка, Святошино, Пуца-Водиця, Глибочиця, вулиця Червоних Зір, Жовтневого Повстання, Інститутська, Миколаївська, площа Артема, Царський сад, Маріїнський парк, Дикий завулок* та ергоніми (назви установ, навчальних закладів, закладів культури, харчування, різноманітних товариств, підприємств): *Міська Дума, книгарня «Книгоспілки», «Сяйво», Академія, Інститут дослідження мозку, Київський Св. Володимира університет, Київський ІНО, «Молодий театр», кафе «На хвилинку», ресторан «Континенталь», Вукопспілка, Церобкооп, Осоавіязем, Товариство друзів дітей, Спілка, Дніпросоюз*.

Інші різновиди топонімів – ойконіми та хороніми – теж представлені в романі, проте не становлять його визначальної прикмети, пор.: *Київ, Одеса, Царгород, Петербург, Москва, Харків, Сенегал, Принцеві острови*. Їх автор уживає не в зв'язку з описом подорожей його героїв, а попутньо (у власному мовленні чи в мовленні персонажів), для розкриття певних їхніх рис, пор.: *Навіть галасливий*

джазбандовий рекламований успіх на великих сценах Парижа, Відня й Нью-Йорка не задовольнить мого шанобства [4, 55].

Ідеоніми – назви художніх, публіцистичних, наукових творів, музичних і художніх полотен, театральних вистав, які здебільшого зараховують до периферії онімного простору, в романі становлять його ядерну зону: вистави «Осенних скрипок», «Дворянских гнезд», «Леда», «Кольцо», книга «Столы и утверждение истины». Прикметно, що назви творів західних авторів Домонтович подає мовою оригіналу – це теж характеризує відповідно і героїв твору, і епоху, пор.: «*Mythologische Lexicon*», «*The golden Bough*», «*Die Kultur der Kultulosen*», «*Imitatio Christi*».

Висновки. Наведений матеріал дає підстави стверджувати, що ономастичний простір роману Віктора Домонтовича «Доктор Серафікус» багатий, оскільки в ньому представлені не лише одиниці різних онімних полів, але й чисельно представлені. Поряд з номінативною функцією, вони активно виконують і функцію стилістичну – інформативно-стилістичну й емоційно-експресивну.

Перспективним вважаємо аналіз ономастичного простору інших творів Віктора Домонтовича.

Література

1. Аверкова О.В. Фамилия, фамильное прозвание, родовое имя, прозвищное наименование, прозвище, когномен, агномен, номен, эпиклеса – как не запутаться в антропонимических понятиях? [Текст] / О.В. Аверкова // Филологические науки в России и за рубежом : материалы Междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, февраль 2012 г.). – СПб. : Реноме, 2012. – С. 93 – 95.
2. Агеева В. Поетика парадокса: Интеллектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича / В. Агеева. – К. : Факт, 2006. – 432 с. – (Сер. «Висока поліція»).
3. Астаф'єв О. Символіка, семантика і функція імені в художньому творі / О. Астаф'єв // Наукові записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія : Літературознавство / за ред. д. ф. н., проф. М.П. Ткачука. – Тернопіль : ТНПУ, 2009. – Вип. 28. – С. 3 – 30.
4. Домонтович В. Доктор Серафікус / Віктор Домонтович // Віктор Домонтович. Вибрані твори / Віктор Домонтович ; вступ. сл., упорядкув. В.П. Агеевої. – К. : Книга, 2008. – С. 21 – 114.
5. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник / Віталій Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.

6. Карпенко Ю.А. Имя собственное в художественной литературе [Текст] / Ю.А. Карпенко // Филологические науки. – 1986. – № 4. – С. 34 – 40.
7. Корвин [Электронный ресурс] // Википедия. – Режим доступа : <http://go.mail.ru/search?q=%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B2%D0%B8%D0%BD+&tsg=1&gp=809026/>
8. Критенко А.П. До теорії власних назв / А. Критенко // Ономастика. – К., 1966. – С. 16 – 26.
9. Мариненко Н.В. Інтелектуальна проза В. Петрова : жанрово-стильові особливості : автореф. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Н.В. Мариненко. – Х., 2005. – 20 с.
10. Михайлов В.Н. О функциональной специфике собственных имен в художественном тексте / В.Н. Михайлов // Исследования по семантике. – Симферополь, 1987. – С. 90 – 93.
11. Супрун В.И. Ономастическое поле русского языка и его художественно-эстетический потенциал : автореф. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / В.И. Супрун. – Волгоград, 2000. – 60 с.
12. Фомин А.А. О направлениях изучения литературной онимии / А.А. Фомин // Ономастика в кругу гуманитарных наук : мат. Междунар. науч. конф. (Екатеринбург, 20 – 23 сентября 2005 г.). – Екатеринбург, 2005. – С. 54 – 58.
13. Фонякова О.И. Имя собственное в художественном тексте [Текст] / О.И. Фонякова. – Л. : Изд-во Ленинградского гос. ун-та, 1990. – 115 с.
14. Щетинин Л.М. Использование собственных имен людей в английской художественной литературе / Л.М. Щетинин // Тезисы докладов научно-теоретической конференции по вопросам филологии и методики преподавания иностранных языков. – Ростов н/Д., 1961. – С. 37 – 40.

Федурко Мария. Собственное имя в романе Виктора Домонтовича «Доктор Серафикус»: функции и разновидности. В статье проанализировано ономастическое пространство романа Виктора Домонтовича «Доктор Серафикус». Установлено, що важное место в нем принадлежит антропонимам – именам и фамилиям вымышленных персонажей произведения, а также реальных личностей – политиков, ученых, художников. Богато представлены также идеонимы, урбанонимы, эргонимы. Онимы других разрядов не столь многочисленны. Показано, что самой выразительной в тексте есть их стилистическая функция.

Ключевые слова: собственное имя, оним, литературная ономастика художественный текст, стилистическая функция.

Fedurko Maria. The proper name in the novel by Victor Domontovych «Dr. Serafikus»: functions and varieties. The onomastic dimension of Victor Domontovych's novel «Doctor Serafikus» is analyzed in the article. It is proved that anthroponyms – personal names of fictional characters and real people – politicians, scientists, artists play an important role in the novel. Ideonyms, urbonyms, ergonyms are also presented. Other groups of onyms are not so numerous. It is demonstrated that their stylistic function is vividly expressed in the text.

Key words: proper name, onym, literary onomastics, literary text, stylistic function.

УДК 82-94

Я 22

Оксана ЯВОРСЬКА

СУБ'ЄКТ ПАМ'ЯТІ ТА ЙОГО НАРАТИВНІ СТРАТЕГІЇ В МЕМУАРИСТИЦІ

У статті зроблено спробу проаналізувати можливі наративні стратегії пам'яті в мемуаристиці. Увагу автора зосереджено, зокрема, на залежності нарації від суб'єкта пам'яті, його свідомості, процесів побудови ідентичності, на яких ґрунтується презентація власного мнемодосвіду.

Ключові слова: мемуаристика, пам'ять, суб'єкт пам'яті, наратор, наративні стратегії пам'яті.

Постановка проблеми. У дослідженнях світової гуманітаристики другої половини ХХ – початку ХХІ ст. актуалізувалася проблема пам'яті. Це пов'язано з активними державотворчими та націєтворчими процесами, а відтак – із потребою осмислити історичне минуле та загалом суспільну свідомість у процесі формування національної ідентичності. За таких умов широкої популярності набула «література факту»: спогади, мемуари, біографії, свідчення, щоденники тощо.

Науковці відзначають подвійну сутність «літератури факту»: з одного боку, документ становить неодмінну ознаку таких творів, їхню домінанту, а з другого, – важливим є авторське бачення цього документа, безпосередньо залежне від суб'єкта пам'яті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Услід за спогадами очевидців про минуле в світовій гуманітаристиці почали з'являтися наукові розвідки, присвячені спогадам як інструментам пам'яті.

Серед найбільш значущих, з погляду міждисциплінарних досліджень, праць із цієї проблеми варто назвати розвідки А. Бергсона, М. Хальбвакса, П. Нора, Я. Ассмана, А. Ассман, П. Рікера. Стосовно сучасних українських дослідників у галузі літературознавства, то до проблеми пам'яті й нарації зверталися О. Палій, Д. Мазін, М. Мацькович.

Французький філософ Анрі Бергсон ще наприкінці ХІХ ст. стверджував, що за аналізу спогадів важливе значення має те, ким є суб'єкт пам'яті сам собою та ким він може бути стосовно мемуарів [1]. Натомість інший французький філософ, Поль Рікер, у праці «Пам'ять, історія, забуття» (2004) вважає помилковим акцентувати лише на тому, «хто згадує?», пропонуючи звернути увагу й на те, «про що ми згадуємо?»: «Повне ототожнення пам'яті з людським «я» – це наслідок підвищеної суб'єктивності» [3, 27]. На думку філософа, існує неоднозначний зв'язок між історичною оповіддю (нарративом) і досвідом суб'єкта пам'яті в часі, від якого залежить індивідуальне та колективне розуміння минулого та його проекція на теперішнє. Розмірковуючи над репрезентацією минулого в пам'яті, Рікер акцентує на її залежності від способів розповіді суб'єкта, тобто від його нарративної стратегії [3].

Метою розвідки є визначення понять «суб'єкт пам'яті», «нарративні стратегії пам'яті» на основі дослідження Поля Рікера, а також аналіз можливих нарративних стратегій в мемуаристиці.

У широкому розумінні суб'єкт пам'яті – це особа, яка володіє певними знаннями (фактами й інформацією), розпоряджається ними й може використовувати їх у щоденній практиці. Отже, це конкретна наділена пам'яттю особа, що свідомо оперує нею чи більш/менш свідомо нею керується. Поль Рікер зауважив, що спогади можна віднести до різних граматичних суб'єктів, і відповідно до цього визначив три основні «атрибутивні суб'єкти спогадів: я, група, близькі» [3, 22]. Останнє дало підстави авторові стверджувати, що в мемуаристиці, крім індивідуального суб'єкта пам'яті, є ще колективний суб'єкт, який теж може здійснювати нарацію про своє минуле, зокрема, й про «накопичені символічні рани, які вимагають загоєння» і які здатні «згуртувати цілі нації» [3, 127]. Для нас у цьому дослідженні важливим є не тільки

сам суб'єкт пам'яті, але й пам'ять суб'єкта і пов'язані з нею нараційні стратегії пам'яті.

У літературі особа автора зводиться до ролі адресанта конкретного твору, тому в позатекстовому вимірі можемо ототожнювати її з суб'єктом пам'яті, наприклад, автор нотатника або автор автобіографічних спогадів. Цього типу відношення можна представити схемою «**суб'єкт пам'яті (автор) – текст**». Відповідно на рівні тексту можливості локалізації суб'єкта пам'яті набувають більш складного характеру. Тут суб'єкт пам'яті може ототожнюватися не тільки з головним, але й з другорядним наратором (нараторами) і навіть з образами. Тож у літературному творі може бути як один суб'єкт пам'яті, так і кілька.

Для «літератури факту» характерний наратор, який представляє свій або чужий внутрішній світ і передає стани власної або чужої свідомості, керуючись суб'єктивним баченням явища в пам'яті або з пам'яті. У центрі уваги творів такого взірця перебуває суб'єкт пам'яті незалежно від того, чи він є наратором спогадів, чи тільки зображуваним об'єктом.

У мемуаристиці важливого значення набуває перспектива спогадів, тобто така позиція, з якої виконується презентація мнемічного досвіду. Можемо виділити два способи такої презентації: безпосередньо через «я» оповідача (нарація від першої особи) та опосередковано через «я» об'єкта спогадів (нарація від третьої особи). Перспектива пам'яті стає точкою зору суб'єкта пам'яті незалежно від того, чи він виконує презентацію власної пам'яті, чи її презентує наратор або герой, який має доступ до пам'яті самого суб'єкта. Отже, способи презентації пам'яті в мемуарах можна представити такими двома формулами:

1. суб'єкт пам'яті (наратор-герой) – пам'ять – зображувана дійсність;

2. наратор – суб'єкт пам'яті (герой) – пам'ять – образ, подія, ситуація тощо.

Важливо мати на увазі, що відношення між оповідачем і суб'єктом пам'яті можуть бути більш чи менш ускладненими. Це залежить від ситуації спогадування, у якій перебуває наратор в процесі евакуації образів пам'яті, що й мотивує нарацію.

Перспектива спогадів викликана психологічною позицією, з якої нарація відображає індивідуальну свідомість наратора або героя. Така перспектива є внутрішньою позицією самого суб'єкта пам'яті або також «обізнаного спостерігача, який має змогу проникати в його внутрішній світ» [4, 21]. Дійсність, представлена крізь призму свідомості суб'єкта пам'яті, має пізнавальний характер, тоді як сама візія світу (його креація) залежить від безпосереднього суб'єкта або обізнаного спостерігача.

Суб'єкт пам'яті зазвичай асоціюється в нас з конкретною людиною. Ми можемо ідентифікувати цю людину завдяки автопрезентації власного внутрішнього світу, пережитого досвіду, ідентичності, свідомості й пам'яті або через презентацію людини кимось іншим. Таке оповідання про себе самого або про іншого і є формою нарації. Говорити про своє життя або про життя інших означає здійснювати більш/менш правдивий акт нарації. Тож нас цікавить передусім оповідь про внутрішній стан суб'єкта пам'яті, а тому фокусуватимемо нашу увагу навколо мнемічного досвіду, вписаного в цю нарацію.

Під нарацією Рікер розуміє оповідь, яка впорядковує і структурує пережиті події, точніше кажучи внутрішній психічний досвід людини. Тільки оповідаючи, ми можемо надати цілісності своєму внутрішньому світові та навколишній дійсності. Окрім того, оповідь – це пізнавальна репрезентація минулого, що пам'ятається. Така оповідь можлива лише за умови пам'яті, про що писав Кордис: «Існує тісний зв'язок між пам'яттю, нараційними структурами та свідомістю суб'єкта, оскільки пам'ять, нарація і свідомість взаємопов'язані» [6, 27]. Зв'язок нарації й пам'яті реалізується в дуальних процесах або в пам'яттево-нараційних актах, де спогад є оповіданням, а оповідання спогадом. Пам'ять кожного окремого суб'єкта індивідуальна й неповторна, не зважаючи на те, що акти спогадів-оповідей, побудовані, на перший погляд, за однією схемою. Оригінальність нарації пам'яті простежується на рівні тексту, коли суб'єкт пам'яті через посередництво думки й письма намагається різними способами відтворити в мові пережитий мнемічний досвід. Те саме явище ніколи не буде однаково представлене різними людьми в їхній індивідуальній пам'яті, а тим більше у їхній текстовій реалізації. Мало того, те саме явище в пам'яті кон-

кретного суб'єкта може бути щоразу іншим в черговому психологічному акті його відтворення, а отже, й по-різному представлене в різних оповідях навіть того самого суб'єкта пам'яті.

Рікер протиставляє нарації пам'яті історичним нараціям і трактує їх як два якісно різні способи репрезентації минулого [3, 35]. У нашому дослідженні нас цікавитимуть саме нарації пам'яті, які Рікер визначає як усні нарації. Тож існує тісний взаємозв'язок між пам'яттю, нараційними стратегіями і суб'єктивною свідомістю. Зв'язок «пам'ять – нарація» здійснюється в дуальних процесах «спогадування – оповідання», де спогадування є оповіданням, а оповідання-спогадуванням.

Усі ці гіпотези й тези, пов'язані з пам'яттю та оповіддю, можна звести до поняття «нарація пам'яті», запропонованого Полем Рікером. На переконання вченого, саме вони становлять структурне ядро прози пам'яті. Поняття «нарація пам'яті» Рікер визначає як «нараційне розуміння артикуляції спогадів у пам'яті» певного суб'єкта. Французький філософ протиставляє нарацію пам'яті історичним нараціям, мотивуючи це відмінністю у представленні дійсності, що однак не означає, що історичні нарації позбавлені елемента пам'яті. За Рікером, нарація пам'яті – це насамперед усні нарації, які ґрунтуються на «живій грі спогадів», джерело яких – спогади індивідуальних свідомостей [3, 33]. Саме усні нарації пам'яті в контексті історії культури є первинними щодо історичних (писаних) нарацій.

Літературознавці розглядають відмінність між нарацією пам'яті та історичною нарацією з погляду ситуації суб'єкта пам'яті, його обмеженого в часі і просторі бачення подій – крізь призму його суб'єктивного досвіду, тоді як суб'єкт історичної нарації здатний об'єктивно охопити широкий горизонт минулого часу й простору. Вона впливає з відмінності перспективи суб'єкта нарації пам'яті та суб'єкта історичної нарації. У мемуарах нарація пам'яті трансформує усні нарації пам'яті в письмові. Отож можна вважати, що спогади як усна нарація пам'яті є однією з простих прелітературних форм, які трансформувалися в письмову прозову форму, тобто нарація пам'яті є своєрідною транспозицією спогаду або низки спогадів.

Для мемуаристики характерне розмаїття наративних способів передачі мнемічного досвіду, тобто наративних стратегій пам'яті, до яких, на нашу думку, належать такі:

- асоціація;
- накопичення, систематизація, збереження та спогадування;
- реконструкція.

Ці способи нараційних стратегій пам'яті провідні, вони найбільш поширені в мемуаристиці, однак не єдині в прозі різних авторів. Важливо врахувати, що жоден із цих типів не спостережуваний у своєму чистому вияві, вони взаємодоповнюювані. Можна вести мову лише про перевагу однієї стратегії над іншими в конкретному прикладі нарації пам'яті.

Мемуарам про буремне ХХ століття найбільш характерний третій тип нараційної стратегії пам'яті, який ґрунтується на конструктивності пам'яті, а її найпоширенішою практикою є реконструкція. Пам'ять як реконструктор відтворює збережений зміст у побудові спогадів, є водночас реконструктором і конструктором, відновлювачем і творцем елементів спогадів, на що вказував у своїй праці Фройд [5, 72], акцентуючи на активній роботі пам'яті суб'єкта-реконструктора.

Суб'єкт пам'яті прагне реконструювати давні події, пригадати собі образи з минулого, його атмосферу й те, що сам відчував у ті чи ті моменти, хоч це не завжди можливо, оскільки в індивідуальній пам'яті суб'єкта одні образи зберігаються як цілісні, інші ж – як фрагментарні. У такому разі реконструкція образу неповна, що спричинене прогалинами в пам'яті наратора. За таких умов суб'єкт або підключає творчу пам'ять, або свідомо апелює до колективної пам'яті своєї спільноти.

Творча пам'ять підживлює індивідуальну пам'ять суб'єкта уявними елементами. Тож у реконструктивних нараціях відтворювальний характер пам'яті нерозривно пов'язаний із творчою уявою: відтворення взаємодіє зі створенням. Така реконструкція завжди репрезентує модифіковану дійсність, відмінну від реальної, баченої раніше. Саме в реконструктивному виді нарації важливу роль відіграє інтерпретація, яка впливає на збережену в пам'яті візію дійсності. Модифікація, дефор-

мація та ідеалізація дійсності в процесі реконструкції минулого досвіду можуть поставити під сумнів фактичну дійсність, тоді спогади суб'єктивної дійсності стають провідними стосовно тієї, що була насправді. Унаслідок конфронтації спогадів і дійсності остання поступається візії, створеній пам'яттю. Отож можна часто спостерегти, що реконструйоване в нарації пам'яті минуле привабливіше за актуальну дійсність.

Натомість апелювання суб'єкта до колективної пам'яті, на думку Рікера, дає змогу реконструкторові не лише заповнити прогалини у власній пам'яті, а й забезпечити «справедливу» цілісну картину минулого: «Індивідуальна й колективна пам'ять, які сприяють формуванню ідентичності особистості, породжують проблему справедливої пам'яті. А поняття справедливої пам'яті набуває сенсу внаслідок співвіднесення різних видів пам'яті. Наприклад, ХХ ст. особливо обтяжене пам'яттю про насильство і страждання, і цей досвід важко передати адекватним способом» [2, 9]. Тож часто тексти «літератури факту» свідомо пересипані цитатами з преси, фрагментами статей, листів, щоденників, чужими усними оповідями. Це, з одного боку, підкреслює непостійність і фрагментарність індивідуальної пам'яті суб'єкта, а з другого, – уможлиблює ціліснішу реконструкцію минулого.

Аналізуючи характер нараційних стратегій пам'яті, необхідно звернути увагу на проблему вибіркової пам'яті. Вибірковість – це функція пам'яті, відповідальна за відбір подій і образів у спогадах чи відбір будь-якої інформації з погляду суб'єкта спогадів. Можна впевнено сказати, що така селекція пам'яті в нарації пам'яті є постійним явищем, оскільки ми не запам'ятовуємо все і не пригадуємо всього, що є в нашій пам'яті, а вибираємо тільки те, що для нас важливе в певний момент і що можемо собі пригадати. У цьому сенсі пам'ять завжди вибіркова. Як стверджує Рікер, «оскільки не можна пригадати собі всього, то не можна й усього оповісти» [3, 84].

Селекція в нарації пам'яті – невід'ємна її характеристика, адже суб'єкт може здійснювати її більш або менш свідомо. Натомість реконструкція образу повністю підпорядкована волі суб'єкта пам'яті і здійснюється відповідно до його мети.

Від способів нараційних стратегій пам'яті залежить їх оформлення в тексті. До найпоширеніших форм в мемуаристиці належать оповідь та опис, однак досить частим явищем є також внутрішній монолог, зовнішній монолог, діалог, потік свідомості тощо. Залежно від відношення «наратор-суб'єкт пам'яті», нарація може бути оформлена як пряма або непряма мова. Нарації пам'яті можуть мати динамічний чи статичний характер, експресивний чи імпресивний, загальний чи частковий залежно від того, які форми домінують у тексті або що є об'єктом спогадів.

Висновки. Підсумовуючи наші спостереження над суб'єктом пам'яті та наративними стратегіями пам'яті в мемуаристиці і спираючись на дослідження Поля Рікера, стверджуємо, що відповідно до двох видів пам'яті – індивідуальна/колективна – в мемуаристиці наявні індивідуальний та колективний суб'єкти пам'яті. Акцентуємо, що будь-який акт спогадування має певну психологічну мотивацію, пов'язану, по-перше, зі станом свідомості суб'єкта пам'яті, по-друге, з тим, що саме є предметом спогадів суб'єкта. Саме це впливає на якість і спосіб реконструкції/конструювання ним минулої дійсності. Мнемічний досвід актуалізується залежно від ситуації і потреби суб'єкта спогадів, а це мотивує явище недостовірного пригадування про минуле. Перетворені й навіть уявні елементи минулого часто помилково й несвідомо сприймаються як складники автентичних спогадів. Тож реконструйована в пам'яті дійсність може бути значно привабливішою за фактичну, оскільки спогади часто викликані актуальним сприйняттям, конкретним образом, сном, думкою, мрією, емоцією тощо. Щоб уникнути такого суб'єктивного викривлення реконструйованої дійсності, Рікер наголошує на потребі апелювати до колективного досвіду спільноти. Процес спогадування також може мотивуватися бажанням дати свідчення про пережите минуле, бажанням залишити слід після себе. Спогади також можуть набирати форми бунту, непогодження з реальною дійсністю та плином і впливами часу.

Це лиш найчастотніші мотиви, що в кожного автора можуть набувати індивідуальних форм. Змістом пам'яті може бути все, що колись було в свідомості та підсвідомості суб'єкта пам'яті і перетворилося на його мнемічний досвід: відчуття, думки, сни, мрії, емоційні стани, ба-

жання. Однак предметом такої оповіді завжди є не тільки власна пам'ять, але й пам'ять інших – індивідуальна або колективна – менш або більш усвідомлена суб'єктом пам'яті. Феномен пам'яті, а отже, і зміст нарації пам'яті завжди ґрунтується на відтворенні того, чого вже нема.

Література

1. Бергсон А. Творческая эволюция. Материя и память / А. Бергсон ; пер. с франц. – Мн. : Харвест, 1999. – 140 с.
2. Рикёр П. Историописание и репрезентация прошлого / П. Рикёр // Анналы на рубеже веков. Антология. – М., 2002. – С. 27.
3. Рикёр П. Память, история, забвение / П. Рикёр ; пер. с франц. – М. : Издательство гуманитарной литературы, 2004. – 728 с.
4. Успенский Б.А. Поэтика композиции : Структура художественного текста и типология композиционной формы / Б.А. Успенский // Семиотика искусства. – М., 1995. – С. 7 – 218.
5. Фройд З. Воспоминание, повторение, проработка / З. Фройд // Методика и техника психоанализа. – СПб. : Алетея, 1998. – С. 266 – 272.
6. Kordys J. Pamięć i opowiadanie, w tegoż: Kategorie antropologiczne i tożsamość narracyjna / J. Kordys. – Kraków, 2006. – 217 s.

Яворская Оксана. Субъект памяти и его нарративные стратегии в мемуаристике. Статья посвящена анализу возможных нарративных стратегий памяти в мемуаристике с опорой на труды Поля Рикера. Внимание автора сосредоточено, в частности, на зависимости нарации от субъекта памяти, его сознания, от процессов построения идентичности, на которых базируется презентация собственного мнемоопыта.

Ключевые слова: мемуаристика, память, субъект памяти, нарратор, нарративные стратегии памяти.

Yavorska Oksana. Subject of memory and its narrative strategies in a the memoire literature. This article attempts at an analysis of possible narrative memory strategies in the autobiographical writings; the author focuses in particular on the dependence of narration on the memory subject, his worldview and identity-creating processes which enable presentation of the mnemonic experience.

Key words: memoires, memory, subject of memory, narrator, narrative memory strategies.

НАШІ АВТОРИ

Айзенбарт Любомира, аспірант кафедри романської філології та компаративістики ДДПУ імені Івана Франка.

Барчук Володимир, професор кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, доктор філологічних наук, доцент.

Гірняк Світлана, доцент кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання в початковій школі ДДПУ імені Івана Франка, кандидат філологічних наук, доцент.

Гоцинець Ірина, доцент кафедри порівняльної педагогіки та методики викладання іноземних мов ДДПУ імені Івана Франка, кандидат філологічних наук, доцент.

Дидик-Меуш Ганна, старший науковий співробітник відділу української мови Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.

Зубрицький Михайло, науковий співробітник відділу франкознавства ДДПУ імені Івана Франка.

Іваночко Костянтин, докторант кафедри української мови ДДПУ імені Івана Франка, кандидат філологічних наук, доцент.

Котович Віра, доцент кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання в початковій школі ДДПУ імені Івана Франка, кандидат філологічних наук, доцент.

Легка Леся, старший викладач кафедри української мови ДДПУ імені Івана Франка.

Мельник Оксана, викладач кафедри порівняльної педагогіки та методики викладання іноземних мов ДДПУ імені Івана Франка, кандидат філологічних наук.

Огар Анна, старший викладач кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання в початковій школі ДДПУ імені Івана Франка, кандидат філологічних наук.

Патен Ірина, старший викладач кафедри мовної та міжкультурної комунікації ДДПУ імені Івана Франка, кандидат філологічних наук.

Ревчук Тетяна, аспірант кафедри англійської філології та перекладу Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Смерчко Антон, доцент кафедри іноземних мов Міжнародного Економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука (м. Рівне), кандидат філологічних наук, доцент.

Федурко Марія, завідувач кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання в початковій школі ДДПУ імені Івана Франка, доктор філологічних наук, професор.

Філь Галина, доцент кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання в початковій школі ДДПУ імені Івана Франка, кандидат філологічних наук, доцент.

Шпить Оксана, аспірант відділу української мови Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.

Щепанська Христина, асистент кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка, кандидат філологічних наук.

Яворська Оксана, старший викладач кафедри мовної та міжкультурної комунікації ДДПУ імені Івана Франка.

Яцків Роксолана, аспірант кафедри української мови ДДПУ імені Івана Франка.

OUR AUTHORS

Aizenbart Liubomyra, post-graduate student, Romance Philology and Comparativistics Department, I. Franko Pedagogical University, Drohobych.

Barchuk Volodymyr, professor, Ukrainian Language Department, V. Stefanyk Carpathian National University, Doctor of Philology.

Dydyk-Meush Hanna, senior scientific associate, Department of Ukrainian Language, I. Krypnyakevych Institute of Ukrainian Studies, NAS of Ukraine.

Fedurko Maria, the head of the Philological Disciplines and Methods of Their Teaching in Primary School Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, doctor of sciences (Philology).

Fil Halyna, assistant professor, Department of Philology and Methods of Teaching in Primary Schools, I. Franko Pedagogical University, Drohobych, Candidate of Philology.

Hirnyak Svitlana, assistant professor, Department of Philology and Methods of Teaching in Primary Schools I. Franko Pedagogical University, Drohobych, Candidate of Philology.

Hotsynets Iryna, assistant professor Department of Comparative Pedagogy and Methods of Teaching Foreign Languages I. Franko Pedagogical University, Drohobych, Candidate of Philology.

Ivanochko Kostyantyn, doctoral candidate, Ukrainian Language Department, I. Franko Pedagogical University, Drohobych, Candidate of Philology, assistant professor.

Kotovych Vira, assistant professor, Department of Philology and Methods of Teaching in Primary Schools, I. Franko Pedagogical University, Drohobych, Candidate of Philology.

Lehka Lesya, senior lecturer, Ukrainian Language Department, I. Franko Pedagogical University, Drohobych.

Melnyk Oksana, lecturer, Department of Comparative Pedagogy and Methods of Teaching Foreign Languages, I. Franko Pedagogical University, Drohobych, Candidate of Philology.

Ohar Anna, senior lecturer, Department of Philology and Methods of Teaching in Primary Schools, I. Franko Pedagogical University, Drohobych, Candidate of Philology.

Paten Iryna, senior lecturer, Department of Linguistic and Intercultural Communication, I. Franko Pedagogical University, Drohobych, Candidate of Philology.

Revchuk Tetyana, post-graduate student, Department of English Philology and Translation, I. Franko State University, Zhytomyr.

Schepanska Khrystyna, assistant lecturer, Department of Ukrainian Applied Linguistics, I. Franko National University, Lviv, Candidate of Philology.

Shpyt Oksana, post-graduate student, Department of Ukrainian Language, I. Kropyvakevych Institute of Ukrainian Studies, NAS of Ukraine.

Smerchko Anton, assistant professor Department of Foreign Languages, S. Demyanchuk International University of Economy and Humanities, Rivne, Candidate of Philology.

Yatskiv Roksolana, post-graduate student, Ukrainian Language Department, I. Franko Pedagogical University, Drohobych.

Yavorska Oksana, senior lecturer, Department of Linguistic and Intercultural Communication, I. Franko Pedagogical University, Drohobych.

Zubryts'kyi Mykhaylo, scientific associate, Department of Franko Studies I. Franko Pedagogical University, Drohobych.

ЗМІСТ

Барчук Володимир. Морфологічний рівень репрезентації таксису.....	4
Гірняк Світлана. Тексти гімнів І. Гушалевича, П. Чубинського, І. Франка як взірці соціолекту української інтелігенції другої половини ХІХ століття.....	16
Гоцинець Ірина. Мовний образ <i>Чорнобиля</i> в поезії Івана Гнатюка.....	28
Котович Віра. Галичина ХІV століття: принципи номінації поселень Опілля та Бойківщини.....	38
Іваночко Костянтин. Наголосові особливості суфіксальних вербативів недоконаного виду суфіксально-кореневого акцентного типу в південно-західному наріччі української мови.....	50
Легка Леся. Значеннєва диференціація за допомогою наголосу інфінітивних форм дієслів у поетичному мовленні Лесі Українки.....	69
Огар Анна. Вербалізація концепту <i>слово</i> (на матеріалі роману Раїси Іванченко «Отрута для княгині»).....	78

Патен Ірина. Соматичний компонент у складі фразеологічних одиниць із значенням переміщення (на матеріалі української, польської та англійської мов).....	88
Ревчук Тетяна. Особливості функціонування комунікативної підтримки у сучасній англійській мові.....	97
Смерчко Антон. Принципи ідеографічної характеристики фразеологічних одиниць.....	105
Філь Галина. Фразеологічні одиниці української мови з рослинними компонентами-символами: етнонаціональний аспект.....	116
Шпиль Оксана. Займенники гоноративності в пам'ятках XVI – XVII століття.....	127
Щепанська Христина. Предметно-чуттєва основа словообразу <i>серце</i> в українській поезії XIX століття.....	139
Яцків Роксолана. Лінгвокультурологічний аспект біблієантропоніма <i>Марія</i>	151

Айзенбарт Любомира. Культурний синкретизм термінів «пограниччя» та «креси»: літературний аспект.....	162
Дидик-Меуш Ганна. Атрибутив і жанр (за текстом львівської пам'ятки 1631 р.).....	173
Зубрицький Михайло. Слово як основа Божої премудрості у вихованні нових поколінь.....	181
Мельник Оксана. Поетикальні особливості творчості українських романтиків у компаративному зрізі слов'янських літератур.....	190
Федурко Марія. Власне ім'я в романі Віктора Домонтовича «Доктор Серафікус»: функції та різновиди.....	200
Яворська Оксана. Суб'єкт пам'яті та його наративні стратегії в мемуаристиці.....	213
Наші автори	222

CONTENS

Barchuk Volodymyr. The morphological level of representation of taxis.....	4
Hirnyak Svitlana. Texts of anthems by I. Hulashevych, P. Chubynskyi, I. Franko as sociolect models of Ukrainian intelligentsia of the second half of the 19th century.....	16
Hotsynets Iryna. Verbal image of <i>Chernobyl</i> in the poetry of Ivan Hnatiuk.....	28
Kotovych Vira. Galichina XIV century: principles of settlement nomination in Opillya and Boykivshchyna.....	38
Ivanochko Kostyantyn. Accent peculiarities of suffixed imperfective verbals of the suffix-root accent type in the southwestern dialect of the Ukrainian language.....	50
Lehka Lesya. Semantic differentiation by accentuation of infinitive verb forms in Lesya Ukrainka's poetic speech.....	69
Ohar Anna. Verbalization of the concept <i>word</i> (based on the novel by Raisa Ivanchenko «The poison for the princess»).....	78

- Paten Iryna.** The somatic component
of phraseological units
with the meaning of displacement
(in the Ukrainian, Polish
and English languages).....88
- Revchuk Tetyana.** Functional peculiarities
of the communicative support
in modern English.....97
- Smerchko Anton.** The principles
of the ideographic characteristic
of phraseological units.....105
- Fil Halyna.** Phraseological units
of the Ukrainian language with botanical
component symbols:
the ethnonational aspect.....116
- Shpyt Oksana.** Pronouns of politeness
in the Language of the 16th and 17th centuries.....127
- Schepanska Khrystyna.** Subject-sensory basis
of the verbal image of *heart*
in the Ukrainian poetry of the 19th century.....139
- Yatskiv Roksolana.** Linguistic and cultural aspects
Biblical anthroponym *Maria*.....151

Aizenbart Liubomyra. Cultural syncretism of concepts «Borderland» and «Kresy»: literary criticism aspect.....	162
Dydyk-Meush Hanna. The attributive and the genre (in the Lviv relic text of 1631).....	173
Zubryts'kyi Mikhaylo. The Word As The Basis of God's Wisdom in the Education of New Generations.....	181
Melnyk Oksana. The poetical features of the works Ukrainian romanticists in the comparative aspect of Slavic literatures.....	190
Fedurko Maria. The proper name in the novel by Victor Domontovych «Dr. Serafikus»: functions and varieties.....	200
Yavorska Oksana. Subject of memory and its narrative strategies in a the memoire literature.....	213
Our authors	224

ВИМОГИ
до матеріалів фахового наукового видання ДДПУ
**«ПРОБЛЕМИ ГУМАНІТАРНИХ НАУК:
ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ ДРОГОБИЦЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА»**
(Серія «Філологія»)

Президія Вищої Атестаційної Комісії НАН України Постановою від 15.01.2003 року ухвалила (серед іншого): «3. Редакційним колегіям організувати належне рецензування та ретельний відбір статей до друку. Зобов'язати їх приймати до друку у виданнях, що виходитимуть у 2003 році та у подальші роки, лише наукові статті, які мають такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку».

Статті збірника мають відповідати цій ухвалі.

1. Приймаються статті обсягом від 8 – 12 сторінок. Подавати в комп'ютерному наборі (диск і роздрук – два примірники): редактор Microsoft Word 95 і наступні версії, шрифт Times New Roman 14, інтервал 1,5. У разі надсилання статті електронною поштою (zbirnyky@gmail.com) паперовий роздрук (усі береги по 2,5 см) *треба долучити* до інших документів. *У тексті заборонено переноси.* Ретельно вивірені цитати треба засвідчити підписом на берегах біля кожного посилання. *Подати УДК, авторський знак та ключові слова.*

2. Статті друкуються українською мовою, резюме до кожної – трьома мовами: українською, російською, англійською (кожне – до **500 символів з пробілами**; два останні обов'язково мають містити переклад імені, прізвища автора і назви статті).

3. Список літератури – за абеткою (спочатку кирилиця, потім – латинка); у тексті в квадратних дужках позначається позиція та сторінка – [5, 100]. Посилання на античних та середньовічних авторів традиційно подаються в тексті у круглих дужках і до списку літератури не вносяться – (Cic. N.D. 1. 122); (Plin. Ep. 2. 13); (Tac. Ann. 1. 1).

4. Бібліографія оформляється відповідно до вимог ВАК України (Бюлетень ВАК України, № 3, 2008).

Архівні джерела подаються окремим блоком з римською нумерацією (за абеткою назв архівів) перед списком літератури.

5. До статей здобувачів наукових ступенів (аспірантів) додається рекомендація кафедри (відділу) установи, де автор працює, і рецензія доктора чи кандидата наук.

6. Авторська картка: прізвище, ім'я, по батькові, посада, місце праці, вчений ступінь, звання, адреса (службова, домашня, поштова, електронна), телефони.

Редколегії відхиляють статті з порушенням цих вимог.

7. Видання здійснюється із залученням коштів авторів (**20 гривень за сторінку**). Гроші за статті переказувати на:

R/p 31259202108508

у Дрогобицькому УДКСУ у Львівській області

МФО 820172

ЄДРПОУ 02125438

Призначення платежу: за друк статті у науковому збірнику.

Адреса редколегії збірника наукових праць:

каб. 42, вул. Івана Франка, 24

Видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного

університету імені Івана Франка,

м. Дрогобич, 82100 Україна

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

ПРОБЛЕМИ ГУМАНІТАРНИХ НАУК

**Збірник наукових праць
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка**

Серія «Філологія»

ВИПУСК ТРИДЦЯТЬ ШОСТИЙ

Головний редактор **Надія Скотна**
Редактор розділу **Марія Федурко**
Технічний редактор **Ольга Лужецька**
Коректор **Віктор Лішнянський**

Здано до набору 26.11.2015 р. Підписано до друку 10.12.2015 р. Формат 60x90/16. Папір офсетний. Гарнітура. Times. Наклад 300 прим. Ум. друк. арк. 14,62. Зам. 21.

Видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 2155 від 12.04.2005 р.). 82100 Дрогобич, вул. І. Франка, 24. к. 43. тел. 2 – 23 – 78.